Dr A. Musić

NACRT

GRČKIH I RIMSKIH ST[illegible]

NACRT

GRČKIH I RIMSKIH STARINA

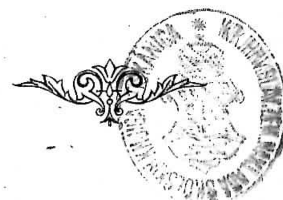
PO

DRU. E. WAGNERU I DRU. G. PL. KOBILINSKOM

OBRADIO

DR. A. MUSIĆ.

UKORIČEN STOJI 3 K.

U ZAGREBU.
TROŠAK I NAKLADA KRALJ. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJSKE VLADE.
1910.

Ova se knjiga ne smije prodavati skuplje nego za cijenu naznačenu na prednjoj strani.

Kr. zemaljska tiskara.

Sadržaj.

Grčke starine.

Rimske starine.

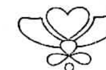

Dodatak.

GRČKE STARINE.

Narod grčki.

1. Grci se zovu sva ona plemena, što su od početka historičkoga života u južnom dijelu Balkanskoga poluotoka nastavala i otuda prema istoku sve otoke i obale Egejskoga mora, a prema zapadu južnu obalu Italije i Siciliju (ἡ μεγάλη Ἑλλάς, *Graecia Magna*) naselila. Taj su narod Rimljani prozvali „Grai, Graici, Graeci" po jednom plemenu (Γραικοί), koje je nastavalo u Epiru oko Dodone, a od Rimljana prihvatili su to ime drugi narodi. Sami su se Grci po prilici od 7. vijeka pr. Is. zvali Ἕλληνες, a zemlju svoju ἡ Ἑλλάς. I to je ime prvobitno značilo samo jednu pokrajinu u južnoj Tesaliji.

2. Grci pripadaju indoevropskoj narodnoj zajednici kao i njihova braća Indi, Iranci (Persijanci, Baktrani), Armenci, Arbanasi, Italici, Kelti (Gali), Germani, Litvini i Slaveni. Posebno su pleme grčko bili možda i Makedonci. Od susjeda su njihovih Tračani i Frižani u istočnom dijelu Balkanskoga poluotoka sve do iranskih Skita i u sjeverozapadnoj Maloj Aziji činili jedan (indoevropski) narod s Armencima. U zapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka sjedili su također indoevropski Iliri (u Hrvatskoj pleme Ἰάποδες), koji su dopirali čak do Istre i sjeverne Italije (Veneti), a preko mora prodrli i u južnu Italiju (u Kalabriju). Ostaci su Ilirâ današnji Arbanasi. Ostala maloazijska plemena nijesu bila indoevropska ni semitska, nego su pripadala posebnoj narodnoj skupini, koja se često naziva karskom.

3. Grci su se već rano stali osjećati kao jedan narod, koji se po jeziku, vjeri i običajima razlikuje od barbarâ. Ali iz te svijesti nastala je tek malo pomalo u borbama s Persijancima i Kartažanima ideja narodnoga jedinstva. U historičko su vrijeme Grci podijeljeni na mnogo plemena, koja se jezikom, vjerom, običajima i obrazovanošću znatno razlikuju.

Prije dorske seobe nalazimo u istočnoj sjevernoj Grčkoj i u Peloponezu pleme ahejsko (Ἀχαιοί), u zapadnoj sjevernoj Grčkoj pleme dorsko (Δωριεῖς), a u Atici i na otoku Eubeji pleme jonsko (Ἴωνες). Takve su bile prilike u vrijeme, koje prikazuju Homerove pjesme. Za dorske seobe osvojili su Dorani čitav Peloponez osim Arkadije i južne Elide, gdje se uzdržalo (južno) ahejsko pleme. Osim toga su sjeverni Ahejci (iz Tesalije) zahvatili i preko mora sjeverni dio zapadnoga primorja Male Azije i obližnje

otoke (Eoljani, Αἰολεῖς), Jonjani Kikladske otoke i srednji dio zapadnoga primorja Male Azije s obližnjim otocima, a Dorani iz Peloponeza južni dio zapadnoga primorja Male Azije i južne otoke Egejskoga mora zajedno s Kretom. Otok je Kipar bio naseljen iz Arkadije pa mu je pučanstvo i ostalo ahejsko.

I. Državne starine.

A. Homerovo doba.

4. Na čelu grčkih narodnih općina stoje kraljevi iz porodica, koje imadu pravo na vladu po tom, što potječu od Zeusa (διοτρεφέες βασιλῆες). Kraljevska čast prelazi od oca na sina, ali ne svagda na najstarijega. Kralj uživa posebno iz općinskoga zemljišta izlučeno dobro (τὸ τέμενος), koje s kraljevskom čašću prelazi na nasljednika. Za zajedničke svrhe, ratne potrebe, općinske žrtve i t. d. ima pravo od naroda tražiti darove, a od svega zajedničkoga dobra pripada mu počasni dio (τὸ γέρας); tako od ratnoga plijena i od mesa žrtvenih životinja. Položaj mu u narodu nije kao gospodara, koji podložnicima zapovijeda, nego kao poglavara porodice. On zastupa općinu, dočekuje i časti goste njezine, žrtvuje u njezino ime bogovima i zapovijeda u boju. U rat šalje svaka kuća po jednoga momka; među braćom odlučuje ždrijeb. Vojnici su drugovi (ἑταῖροι) kraljevi, a oni, koji su s njim odrasli, njegovi pratioci (θεράποντες).

5. Kralja potpomažu savjetom plemići (οἱ ἀριστῆες, ἄριστοι, βασιλῆες); a taj se položaj njihov osniva na zemljišnom posjedu. Kao savjetnici (βουληφόροι, ἡγήτορες ἠδὲ μέδοντες) ili starješine (γέροντες, ako i nijesu starci) čine oni vijeće, koje je kralj dužan saslušati, ako ga i nije baš dužan slušati. Vijeće vijeća nakon zajedničke gozbe, na koju kralj poziva starješine kao goste (δαιτυμόνες). S njim oni i sude kao suci (δικασπόλοι) na posvećenu mjestu (ἱερῷ ἐνὶ κύκλῳ) u teškim slučajevima, dok manje znatne razmirice rješava jedan od njih kao inokosni sudac. Zakonâ nema još. Odluka se izriče po običaju i vlastitom razboru. Kazan ubilca prepuštena je još krvnoj osveti, a može se odvratiti tim, da se rođacima onoga, koji je ubit, plati ucjena.

6. U skupštine (ἀγορή) saziva se i čitav narod (δῆμος) preko glasnikâ. Tko hoće da govori, diže se i dobiva od glasnika štap (σκῆπτρον), znak vladalačke časti, ali govore gotovo samo plemići; odluke se ne stvaraju glasovanjem, nego narod očituje svoje mnijenje o čuvenim govorima samo povlađivanjem.

Glavno je zanimanje naroda ratarstvo. Nadničari (θῆτες), koji nemaju polja i za plaću rade, slabo se cijene te nemaju gotovo nikakva prava.

Više se cijene ljudi, koji su kao pomoćnici i savjetnici prijeko potrebni, jer je u njih vještina ili znanje, koje ne može svak steći (δημιοεργοί). Ovamo pripadaju vidioci (μάντιες, θεοπρόποι, οἰωνοπόλοι), pjevači (ἀοιδοί), liječnici (ἰητροί) i rukotvorci (τέκτονες), koliko je za njihov rad potrebna osobita vještina, kao na pr. za gradnju kuće ili broda, za zlatarske i bjelokosne radnje, jer jednostavnije stvari izrađuje svatko sam prema svojoj potrebi. Pjevači su veoma ugledni na kneževskim dvorovima, bilo da stalno žive u kući kraljevoj ili da idu kao cijenjeni gosti iz jedne zemlje u drugu. Oni začinju udarajući u glazbalo sa žicama (ἡ κίθαρις, ἡ φόρμιγξ) te pola pjevaju pola kazuju pjesme o djelima bogova i junaka iz drevne starine pa sve do najnovijih događaja.

Osobit položaj imaju i glasnici (κήρυκες), ljudi, koji se poradi svoje razboritosti općeno cijene i kao štićenici Zeusovi za nepovredljive drže. Oni služe kralju i općini kod svih zgoda javnoga života, u narodnoj skupštini, kod žrtve, kod gozbe starješinske, kod dočeka i pratnje stranih gosti. Budući da nalazimo glasnike i kod nižih kućnih posluga, valja misliti, da se možda ime ugledne javne službe prenijelo i na kućne sluge, koji dočekuju goste.

7. Obično poslužuju u kući robovi (δοῦλοι prema slobodnima, δμῶες i δμωαί kao sluge i sluškinje, οἰκῆες kao pripadnici kuće). Oni dolaze u ropstvo ili zarobljavanjem u ratu ili otmicom ili trgovinom, koja se vodi poglavito po moru, ali se s njima postupa blago, za vjernu se službu u kući cijene, pače i sa slobodnima posve izjednačuju.

Stranac (ξεῖνος), koji dolazi u zemlju, bespravan je te se dočekuje s nepovjerenjem, ako ide za dobitkom kao trgovac (πρηκτήρ). Dolazi li pak kao bjegunac ili pribjegar (ἱκέτης), nalaže strah od bogova, da se gostinski dočeka, jer je pod njihovom zaštitom (Ζεὺς ξένιος, Z. ἱκετήσιος). On sjedne na ognjište pa čeka, da ga gospodar kao gosta posadi na stolicu. Onda ga pogoste, a istom iza gozbe smiju ga zapitati, tko je i što želi. A kad odlazi, dobiva gostinske darove (ξεινήια) i pratnju za put. Isti pobožni običaj traži, da se i prosjak (πτωχός) dočeka i pogosti. Spomen gostoljubivosti živi u porodicama dalje. Sinovi i unuci (ξεῖνοι πατρώιοι, ξ. ἐξ ἀρχῆς) poznaju se te se drže istoga običaja; pače se mirno susreću usred boja.

---

8. Moć plemstva, koja već kod Homera raste, uklonila je kraljevstvo i zamijenila ga vladom aristokracije (οἱ καλοὶ κἀγαθοί), plemstva po rodu, koje je gotovo čitavo zemljište prisvojilo. Otkad se u gradovima procvatom trgovine i obrtâ bogatstvo povećalo, zahtijevalo je i gradsko pučanstvo dio u upravi državnoj. Gdje je došlo do mirne nagodbe, povjerilo se nepristranu čovjeku, kao u Ateni Solonu, da iznova uredi državu i ukloni političke i društvene nevolje. Često se među nezadovoljnim članovima plemstva

našao častoljubiv čovjek, koji se oslonio na narod (οἱ πολλοί) pa stekao samovladu (τυραννίς) i čuvao je najmljenom tjelesnom stražom, kao na pr. u Ateni Pisistrat. Te samovlade nijesu nigdje dugo trajale, a njihov je pad ponajviše doveo do demokracije, kojoj su osnove bile jednakost pred zakonima (ἰσονομία) i sloboda u govoru (ἰσηγορία).

B. Sparta.

1. Narod.

9. Osobite su se prilike razvile u Sparti, gdje su na vojničku uređeni dorski osvajači svijet osvojene zemlje držali u ropskoj zavisnosti. Ne obazirući se na kupljene robove, činili su najniži stalež h e l o t i (Εἵλωτες), koji su kao robovi države, a ne pojedinoga posjednika potomcima osvajačâ obrađivali zemlju. U ratu su služili kao laki oružanici, i samo junaštvo u boju moglo im je pribaviti slobodu, koju im je mogla dati samo oblast. Oslobođeni heloti zvali su se νεοδαμώδεις. Poradi pritiska, pod kojim su živjeli, bili su vazda gotovi na bunu. Da bi se svaka buna još u zametku ugušila, šiljali su se mladi Spartanci, kako bi do oružja dorasli, potajno po zemlji s nalogom, da vrebaju vladanje helotâ i svakoga sumnjiva da ubiju (κρυπτεία).

Bolje od seoskoga pučanstva nalazili su se stanovnici gradova, p e r i j e c i (περίοικοι). Ni oni nijesu imali političkih prava, te su ih oblasti mogle bez suda i smrću kazniti, ali su bili lično slobodni. Budući da su Spartanci svaki tečevni rad prezirali, bila je trgovina i obrt njima prepušten. U ratu su služili kao teški oružanici.

S p a r t a n c i (Σπαρτιᾶται) zvali su se potomci dorskih osvajača. Među njih se osvojena zemlja razdijelila na 6000 ždrebova (κλῆροι) jednakoga prihoda; a taj se broj poslije povećao još za 3000 ždrebova. Zemljište se u porodici nasljeđivalo, ali se nije smjelo prodati, a kad bi porodica izumrla, pripalo bi državi. Građanstvo se dijelilo na 3 stara dorska plemena (φυλαί), i to Ὑλλεῖς, Δυμᾶνες, Πάμφυλοι, koja se nalaze u svim dorskim državama, i na 27 bratstava (φρατρίαι). Spartanci su jedini imali politička prava, ali za to nije dostajalo samo to, da je tko bio rođen od spartanskih roditelja, nego je bilo potrebno i to, da je bio po zakonima Likurgovima odgojen i da je po njima živio.

2. Ustav.

10. Na čelu spartanske države stoje dva k r a l j a, po jedan iz svake od dvije loze heraklidske: Agijadâ (Ἀγιάδαι) i Euripontidâ (Εὐρυπωντίδαι). Kraljevska je čast prelazila od oca na sina prvenca, ali sin, koji se prvi rodio, pošto mu se otac zakraljio, imao je veće pravo na prijestolje od starije braće. Stare su časti kraljevima ostale: oni su bili nepovredljivi, kod gozbe, od ratnoga plijena i od svake žrtve dobivali su počasni dio, a od perijekâ još posebnu daću. Ali vlast im je bila znatno okrnjena. Svećeničku su službu kao zastupnici države prema bogovima zadržali; također je svagda jedan od njih bio zapovjednik u ratu, ali su bili tu za svako svoje djelo odgovorni. Sudačke vlasti nijesu imali gotovo nikakve.

11. Prava su vlada bili e f o r i (ἔφοροι), kojih je bilo 5, a birali su se na godinu dana. Isprva im je bila zadaća nadzirati strogo čuvanje Likurgovih zakona, ali su otuda svoja prava malo pomalo protegnuli na čitavu državnu upravu, no nakon službe bili su odgovorni svojim nasljednicima. Oni su sazivali vijeće starješinsko i narodnu skupštinu te su u njima i predsjedali. Koliko su pak bili dužni držati se njihovih odluka, ne znamo pouzdano. Oni su pozivali vojsku na oružje, a dvojica od njih pratila bi kralja u rat. Pod njihovim je nadzorom bilo državno blago sa svima prihodima i rashodima. Oni su imali pravo kazniti helote i perijeke, a kad bi im se činilo, da je to na korist državi, mogli su izagnati sve strance (ξενηλασία). Napokon su nadzirali sve činovnike, pače i kraljeve, te su imali pravo skinuti ih sa službe, pa i zatvoriti.

12. Najviša odluka u svim državnim poslovima pripadala je vijeću starješinskomu ili g e r u s i j i (γερουσία), u kojoj je osim kraljevâ i eforâ bilo 28 Spartanaca od preko 60 godina izabranih u narodnoj skupštini doživotno. Odlukâ narodne skupštine nije se gerusija morala držati. Osim političke imala je gerusija poglavito sudačku vlast.

Narodnu su s k u p š t i n u (ἀπέλλα) morali efori sazvati o svakom uštapu. Govoriti su mogli samo činovnici i članovi gerusije. Glasovalo se u sumnjivim slučajevima razilaženjem, a inače poklikivanjem (βοή). I kod izborâ je odlučivalo poklikivanje; kome bi se najglasnije poklikivalo, on bi bio izabran; o tom su odlučivali činovnici, koji su bili u posebnoj zgradi, te nijesu znali, kome se poklikuje.

C. Atena.

1. Pregled povijesti ustava atenskoga.

13. Priča je ujedinjenje Atike u jednu državu (συνοικισμός) pridjenula kralju Teseju, a uspomena se na nj sačuvala u prazniku τὰ Συνοίκια (16. hekatombeona = srpnja). Ujedinjenoj je Atici zaštitnica Atena; svi se stanovnici atički zovu pripadnici Atenini, Ἀθηναῖοι. Uspomena na događaj, da je Atena postala zaštitnica čitave Atike, sačuvala se u prazniku τὰ Παναθήναια, koji se praznuje iza prije spomenutoga od 24. do 29. hekatombeona.

Politička su prava najprije pripadala samo plemstvu, koje se dijelilo na 4 jonska plemena (φυλαί): Γελέοντες (svijetli?), Ὅπλητες (vojnici), Ἀργαδῆς (ratari) i Αἰγικορῆς (kozari). Svako se pleme dijelilo na 3 bratstva (φρατρίαι), a svako bratstvo na 30 rodova (γένη). Svi rodovi slave kućnoga Zeusa (Z. ἑρκεῖος) i otačkoga Apolona (Ἀ. πατρῷος), koji označuje atičko plemstvo. Spominju se i 3 staleža: εὐπατρίδαι (plemići), γεωμόροι (ratari) i δημιουργοί (rukotvorci).

14. Atikom su najprije vladali nasljedni kraljevi. Onda se pored kralja stao birati πολέμαρχος (zapovjednik u ratu), pa ἄρχων (vladalac), koji se poslije prozvao ἐπώνυμος (imenodavac), jer se po njemu zvala godina, a napokon se stao birati i kralj (βασιλεύς). Sva tri činovnika birala su se najprije doživotno, onda na 10 godina (od g. 753.), napokon na 1 godinu (od g. 683.), i to između bogatih plemića (ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην). Ujedno se postavilo 6 zakonoša (θεσμοθέται, uza svakoga od 3 najviša činovnika po 2?), da običajno pravo napišu i za sudbenu porabu čuvaju. I oni su se birali onako isto kao i prije spomenuti činovnici. Tih svih 9 činovnika sastavljalo je zbor arhonata (οἱ ἐννέα ἄρχοντες), a glavna im je služba bila sudačka (§ 35.).

Iza službene godine arhonti su, ako njihovoj službi nije bilo prigovora, prelazili u vijeće, koje se zvalo ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλή (Areopag) i bilo najviša upravna oblast. Ono je imalo pravo kazniti i globiti građane i činovnike (νομοφυλακία); niže je činovnike postavljalo i nadgledalo; u njegovoj su ruci bile i državne financije.

To je vijeće bilo i najstariji krvni sud.

15. Plemstvo, kojemu su pripadala politička prava, bilo je plemstvo po rodu. Ali to je plemstvo naskoro zamijenilo plemstvo po posjedu. Isprva je sve zemljište pripadalo državi *(ager publicus).* Privatni je posjed nastao tako, da je plemstvo dio državnoga zemljišta podijelilo među se. Otkad je bilo privatna posjeda, bilo je posve prirodno, da je država od onih, koji su više imali, više tražila, a za naknadu dopuštala im veća politička prava. Prema tomu se pučanstvo dijelilo na 4 razreda (τέλη). Tko je na godinu žeo bar 500 medimna (po 52·5 l.), zvao se πεντακοσιομέδιμνος; tko je mogao držati konja, ἱππεύς (konjanik); tko jaram volova, ζευγίτης (jarmaš); a tko nije mogao držati ni jaram volova, bio je θῆς (nadničar), čovjek bez posjeda i bez prava.

Osim toga je Atika za opremanje brodova i plaćanje poreza bila razdijeljena na 48 naukrarija (ναυκραρίαι), od kojih je svaka fila brojila 12.

16. Nov je ustav uveo Drakont (g. 621.). Politička je prava dao onima, koji su sebi mogli nabaviti oružje te su služili u vojsci kao teški oružanici (τοῖς ὅπλα παρεχομένοις); to su bili oni, koji su pripadali prvima trima razredima. Ali pravo na više službe (arhonata, blagajnikâ, zapovjednikâ

vojske [στρατηγοί] i zapovjednikâ konjaništva [ἵππαρχοι]) bilo je zavisno o posjedu nezadužena zemljišta od određene vrijednosti. Onda je postavio vijeće (βουλή) od 401 člana, koje se između sviju građana s političkim pravima od preko 30 godina ždrebalo. Tim je osnovao oblast, koja je poslije postala najznatnija oblast u Ateni. Ždrebanje je uveo i za druge oblasti. Napokon je Drakont uredio krvno sudstvo te je postavio zbor od 51 povjerenika (ἐφέται, § 37.), koji su u 3 sudnice (u svakoj po 17 njih) sudili za različne druge slučajeve ubistva, dok je Areopag sudio samo za naumljeno ubistvo (φόνος ἑκούσιος). To su Drakontovi zakoni o ubistvu (φονικοὶ νόμοι).

17. Budući da se čitav posjed zemljišni nalazio u rukama nekolicine bogataša, bili su građani bez posjeda upućeni na to, da zakupljuju zemljište od bogataša. A to se činilo tako, da je $^5/_6$ prihoda pripadalo posjedniku, a $^1/_6$ zakupniku (ἑκτημόριος, šestinar). Ako zakupnik svoje dužnosti ne bi ispunio, zapao bi posjedniku u ropstvo i on i žena i djeca. Tako je nastala golema socijalna nevolja, koju je povećavalo još i to, što siromasi nijesu imali nikakvih prava. Nakon dugotrajne borbe složili su se svi u tome, da mudri Solon uvede nužne reforme, što je on kao arhont (eponim) g. 594. i učinio. Motive, koji su ga kod toga vodili, razložio je sam u pjesmama, koje su nam sačuvane. Njegove su reforme bile ove;

I. Ukinuo je sve dugove i robovanje zbog dugova (σεισάχθεια, skinuće tereta).

II. Reformirao je mjere i novce, i to tako, da je mjesto dotadašnje eginske vrijednosti uveo eubejsku (halkidsku), po kojoj je 100 drahama vrijedilo, koliko prije 73 drahme. Svrha je ovoj reformi bila trgovačko-politička. Atena se po njoj u trgovini odbila od zavidnih i neprijateljskih susjednih gradova Egine i Megare, a otvorila svojoj trgovini put u halkidske i korintske kolonije u Italiji i na Siciliji.

III. Reformirao je ustav, i to ovako:

1. Diobu građana na 4 razreda po prihodu (τίμημα) zadržao je, ali je a) uzeo u račun ne samo suhi prihod (žito), nego i tekući (ulje i vino), te nije pravio razlike između mjere za suhi (μέδιμνος = 52·5 l.) i mjere za tekući prihod (μετρητής = 39·4 l.), nego je jednu i drugu uzeo samo kao „mjeru“ (μέτρον); b) odredio je točno prihod 2. i 3. razredu; c) odredio je točno prava i dužnosti svakomu razredu, te je i 4. razred dobio neka znatna prava. Sve to neka pokaže ova skrižaljka:

<table>
<tr><th>Razredi</th><th>Prihod u „mjerama“</th><th>Vojnička služba</th><th colspan="3">Politička prava</th></tr>
<tr><td>πενταχοσιομέδιμνοι</td><td>500</td><td rowspan="2">konjanici i teški oružanici</td><td rowspan="4">narodna supština i sudovi</td><td rowspan="3">niži činovnici</td><td rowspan="2">arhonti i blagajnici</td></tr>
<tr><td>ἱππεῖς</td><td>300</td></tr>
<tr><td>ζευγῖται</td><td>200</td><td>teški oružanici</td><td></td></tr>
<tr><td>ϑῆτες</td><td>ispod 200</td><td>laki oružanici</td><td></td><td></td></tr>
</table>

2. Odredio je, da se činovnici ždrebaju, i to tako, da pojedine file predlažu (προχρίνειν) veći broj kandidatâ, između kojih (ἐκ προχρίτων) se ždreba (χληροῦν) nužni broj činovnikâ; tako je na pr. za arhonte svaka fila predlagala 10 kandidata, a između te 40 ždrebalo se 9 arhonata.

3. Vijeću (βουλή) odredio je broj članova na 400, po 100 iz svake file.

4. Postavio je porotni sud (ἡλιαία), na koji je bio dopušten priziv (ἔφεσις) protiv presude arhonata.

Solonovi su se zakoni napisali na pobijeljene daske, koje su se čuvale u Pritaneju, a osim toga urezali u kamen i čuvali u Kraljevskom trijemu (στοὰ βασίλειος).

18. Pošto se Atena izbavila Pisistratovaca, proveo je K l i s t e n (Κλεισϑένης) g. 508., glava porodice Alkmeonovačke, koja je stekla osobite zasluge za skinuće Pisistratovaca, nove reforme, koje su još više od Solonovih utvrdile demokraciju. Njegove su reforme bile ove:

1. Podijelio je građansko pravo svima slobodnim ljudma, koji u Atici nastavaju. Tako je na tisuće stranaca i oslobođenih robova dobilo građansko pravo.

2. Mjesto dotadašnje 4 plemenske file (§ 13.) podijelio je Atiku na 10 teritorijalnih fila, a svaku filu na 3 trećine (τριττύες), koje nijesu bile na okupu, nego je jedna pripadala gradskomu, druga sredozemskomu, a treća primorskomu okružju; u svakoj je tritiji napokon bilo po više općina (δῆμοι). Svrha je takovoj diobi bila, da ne bi ljudi, koji na okupu žive i imaju isti lokalni interes, pripadali istoj političkoj jedinici i svoje lokalne težnje unosili u politički život. Nove su se file prozvale po narodnim herojima, koji su dakle bili njihovi ἐπώνυμοι (imenodavci, ili ἀρχηγέται: praoci). Imena su filama službenim redom ova: Ἐρεχϑηΐς, Αἰγηΐς, Πανδιονίς, Λεοντίς, Ἀκαμαντίς, Οἰνηΐς, Κεκροπίς, Ἱπποϑωντίς, Αἰαντίς, Ἀντιοχίς. Za rješavanje zajedničkih poslova sastajale su se file u redovne skupštine (ἀγοραί) i birale svake godine svoje činovnike (ἐπιμεληταί). Općine su se zvale po mjestima. Pripadnost kojoj općini nije bila zavisna o boravku u njoj, nego je prela-

zila od oca na sina. Tko bi se nastanio u tuđoj općini, plaćao bi za to poseban porez (ἐγκτητικόν). Znamo od prilike za 190 općina. I općine su imale svoje skupštine (ἀγοραί) i svake godine birale ždrijebom svoje načelnike (δήμαρχοι).

Pored ove nove razdiobe živjele su stare plemenske file i fratrije kao sakralne zadruge i čuvale svoje značenje za porodično pravo, samo su se fratrije raširile tim, što su se u njih primili novograđani, ali su oni sastavljali posebna bogoštovna društva (ϑίασοι), koja su bila pravno izjednačena sa starim rodovima (γένη).

3. Vijeću je Klisten broj članova povisio na 500, tako da ih se iz svake file na godinu ždrebalo 50.

4. Klisten je uveo i ostrakizam (ὀστρακισμός), o kojem vidi § 32.

19. Iz vremena poslije Klistena valja spomenuti, da je g. 462. pala i stara aristokratska tvrđava Areopag. Na prijedlog Efijaltov oteta su mu sva politička prava i predana vijeću, narodnoj skupštini i sudovima, a ostalo mu je samo suđenje za naumljeno ubistvo. Napokon su od god. 457. pravo na arhontsku službu dobili i građani 3. razreda (ζευγῖται).

20. Demokratski ustav atenski nije bio po ćudi oligarsima, koji su vrebali samo zgodan čas, da ga sruše. Taj je čas došao, kad je Atena u peloponeskom ratu na Siciliji ljuto nastradala (g. 413.). Oligarsi su narod kojekakvim nasiljem uplašili, te je g. 411. prihvatio prijedloge povjerenstva tridesetorice (συγγραφεῖς), koje je imalo izraditi nacrt nova ustava. Po tom su politička prava imala pripadati samo onima, koji su lično i po imutku najsposobniji, da ih vrše, a njih nema biti manje od 5000. Tako su teti izgubili sva politička prava. Kao provizorna vlada postavilo se u lipnju g. 411. vijeće od 400 članova s neograničenom vlašću. Ali ono je vladalo samo 4 mjeseca, a onda se uveo umjeren oligarhički ustav, po kojem su građanska prava imali svi, koji su služili kao teški oružanici (hopliti).

21. No ni taj ustav nije trajao dugo. Kad je Lisandar g. 404. zauzeo Atenu, zahtijevao je između ostaloga kao uvjet mira i to, da u Ateni zavlada otački ustav (ἡ πάτριος πολιτεία), a to je značilo oligarhičku vladu. Tako se izabrao zakonodavni odbor od t r i d e s e t o r i c e (οἱ τριάκοντα), koji je počeo nasilno vladati, te je dao iz lakomosti u kratko vrijeme poubijati ne manje od 1500 najbogatijih i najodličnijih građana. Međutim su prognanici pod Trasibulom krenuli iz Tebe i zauzeli atičku tvrđavu Filu, a tridesetorica su pod svojim vođom Kritijom svoga druga Teramena, koji ih je putio na umjerenost, dali ubiti i od Spartanaca zatražili pomoćnu vojsku, koja je posjela Akropolu atensku. Ipak je Trasibulu pošlo za rukom zauzeti tvrđavu Munihiju u Pireju i pobijediti tridesetoricu, na što su ih ljudi u gradu (οἱ ἐν ἄστει) skinuli. Posredovanjem spartanskoga kralja Pausanije učinila se g. 403. (za arhonta Euklida) izmirba s onima u Pireju (οἱ ἐν

Πειραιεῖ), po kojoj se narod mogao povratiti, i naredila se opća amnestija. Na to se uspostavio pređašnji demokratski ustav.

2. Ustav atenski.

a) Narod.

22. Pučanstvo se atičko dijelilo na građane, meteke i robove. U početku peloponeskoga rata bilo je

građana	oko	170.000	duša
meteka	„	42.000	„
robova	„	150.000	„
svih	oko	362.000	duša

Robovi su ponajviše bili kupljeni i negrčkoga roda, osobito s istoka i iz primorja Crnoga mora. Oni su se upotrebljavali ne samo kao služinčad u kući, nego i kao radnici u tvornicama. Bogati su ljudi često držali više robova pa ih iznaimali. Velik ih je broj držala država (οἱ δημόσιοι) i upotrebljavala kao podvornike, pisare i računare. I redarstvo atensko, 1200 skitskih strjeljača (Σκύθαι ili τοξόται), bili su takovi državni robovi. Rob je bio posve svojina svoga gospodara, ali na smrt ga je mogao osuditi samo sud, a zlostavljenju je mogao uteći u koji asil (na pr. u Tesejev hram ili u svetinju božica Σεμναί t. j. Eumenida) pa zatražiti, da se proda drugomu gospodaru. Ali uopće se s robovima postupalo lijepo kao nigdje drugdje. Boljim bi robovima gospodar dopustio, da drže svoju kuću (χωρὶς οἰκεῖν) i da traže vlastitu zaradu; ali im je zato valjalo gospodaru plaćati neku daću (ἀποφορά). Slobodu je rob mogao steći ili zaključkom narodne skupštine za osobite zasluge (na pr. u ratu) ili voljom svoga gospodara ili otkupom. Slobodnjak (ἀπελεύθερος) postao bi metek, ali bi prema svomu bivšemu gospodaru zadržao neke dužnosti. Ako tih dužnosti ne bi vršio, mogao ga je gospodar tužiti (δίκη ἀποστασίου), pa ako bi se osudio, izgubio bi opet slobodu.

23. Meteci (μέτοικοι) bili su naseljeni stranci, koji su se bavili poglavito trgovinom i obrtom. Oni nijesu imali građanskoga prava te nijesu mogli stjecati ni posjeda. Svaki je morao jednoga građanina izabrati za svoga zastupnika (προστάτης) kod državnih oblasti i na sudu. Osim dužnosti, što su ih vršili i građani [na pr. da služe u vojsci, ali ne kao konjanici, da vrše liturgije (§ 47.) i da plaćaju ratni porez (εἰσφορά § 45.)], morali su meteci plaćati i zaštitninu (μετοίκιον), i to muškarac na godinu 12 drahama, a udovica bez odraslih sinova 6 drahama. Zaslužnim bi se metecima ta daća oprostila; oni bi postali ravni građanima (ἰσοτελεῖς). U javnim ispra-

vama spominju se meteci kao stanovnici pojedinih općina (οἰκῶν ἐν Πειραιεῖ), a ne kao općinari (Πειραιεύς).

24. Građana je bilo dvojakih: jedni su se rodili kao građani (γένει πολῖται), a drugi su bili među građane primljeni (ποιητοί). To se posljednje događalo rijetko, a moglo se dogoditi samo zaključkom narodne skupštine. Novograđanin je imao ista prava kao i rođeni građanin, samo nije mogao postati ni arhont ni svećenik. Rođeni su građani bila djeca rođena u braku valjano sklopljenu između građanina i građanke, t. j. παῖδες γνήσιοι. To bi se potvrdilo tim, što bi im se ime unijelo u popis članova fratrije (γραμματεῖον τῶν φρατέρων, § 13.). Sa navršenom osamnaestom godinom primio bi se mladi Atenjanin u općinu (§ 18, 2.) i unio u vojnički popis (ληξιαρχικὸν γραμματεῖον), otkuda bi se s navršenom dvadesetom godinom prenio u popis građana (πίναξ ἐκκλησιαστικός). Osim pravoga građanskoga roda bila je za potpuno uživanje građanskih prava (ἡ ἐπιτιμία) uvjet neporočnost i izvršivanje svih dužnosti građanskih. Tko se nije toga držao, mogao mu je sud oteti građanska prava (ἀτιμία) ili posve ili djelomice. Potpuna bi atimija onomu, koga bi stigla, ne samo otela sva građanska prava, nego bi mu i zabranila dolaziti na trg i u svetinje i iznositi tužbe. Takova je kazan stizala primanje mita, pronevjerenje, kukavštinu u ratu, krivo svjedočanstvo, zanemarivanje dječjih dužnosti i t. d. Djelomična bi atimija građaninu otela samo pojedina prava, na pr. da bude član vijeća, da otpravlja koju službu, da koga tuži i t. d. Atimija je vrijedila doživotno. Zaslužnim građanima davala su se i osobita prava, tako na pr. da ne vrše liturgija (ἀτέλεια), pravo na odlično mjesto kod svetkovina (προεδρία); osim toga mogao im se dati vijenac ili hrana u Pritaneju (§ 26.).

b) Vijeće.

25. Vijeće se od Klistena sastojalo od 500 vijećnika (βουλευταί); stoga se i zove ἡ βουλὴ οἱ πεντακόσιοι. Obnavlja se svake godine, i to ždrebanjem, koje se vrši tako, da se iz jedne posude vuku imena kandidatâ, a iz druge zrna boba (κύαμος), kojih ima bijelih i crnih; s čijim se imenom izvuče bijelo zrno, on bude iždreban (zato „ždrebati“ znači i κυαμεύειν, a vijeće se zove i ἡ βουλὴ ἀπὸ τοῦ κυάμου). Iz svake file ždreba ih se 50, a ždrebaju se po demima, tako da veći demi daju više i vijećnikâ, a manji manje. Za svako vijećničko mjesto ždrebaju se dvojica, i to jedan kao zamjenik (ἐπιλαχών) za slučaj, da bi pravi vijećnik kod ispitivanja dostojnosti (δοκιμασία), koje je vršilo staro vijeće (§ 33.), bio proglašen nedostojnim (ἀποδοκιμάζειν), ili za slučaj, da bi pravi vijećnik umr'o. Vijećnička se služba mogla otpravljati samo dvaput u životu, i to ne uzastopce. Po Solonovim zakonima mogli su biti vijećnici samo građani prvih triju razreda, ali s vremenom

su to pravo dobili i teti, te se za tu službu nije tražilo ništa drugo nego epitimija i zakonita dob od 30 godina. Ali se siromašniji građani sigurno nijesu otimali za nju, dok se nije (za Perikla) uvela plaća od 5 obola na dan. Nastupajući službu (14. skiroforiona = lipnja) vijećnici bi se zakleli. Za vrijeme službe nijesu trebali ići na vojsku. U službi su nosili na glavi mrčov vijenac. Na koncu godine morali su o službi dati račun.

26. Poslovodni odbor vijeća činilo je 50 vijećnika pojedinih fila naizmjence po jednu desetinu godine (dakle u običnoj godini od 354 dana 35 ili 36 dana, a u prestupnoj od 384 dana 38 ili 39 dana). Članovi toga odbora (οἱ πρυτάνεις, φυλὴ πρυτανεύουσα) imadu svoj posebni ured (ἡ θόλος, ἡ σκιάς, također πρυτανεῖον) na trgu, gdje zajedno i ručaju (stoga beru povećanu plaću od 1 drahme na dan). Njima se donose sve vijesti, uručuju svi prijedlozi; oni određuju dnevni red za sjednice vijeća i za narodnu skupštinu. Oni su uopće upravna oblast (vlada) atenska. Između pritanâ ždreba se svaki dan drugi načelnik (ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων), koji kao najviši državni činovnik čuva ključe od državne riznice i državnoga arhiva pa državni pečat. On mora čitav dan i čitavu noć biti u uredu, a s njim jedna trećina pritana. Do početka 4. vijeka on i predsjeda u sjednicama vijeća i narodne skupštine. A od onda ždreba on prije svake sjednice vijeća i narodne skupštine između vijećnikâ ostalih 9 fila iz svake po jednoga predsjednika (πρόεδρος), a između njih načelnika predsjednikâ (ἐπιστάτης τῶν προέδρων). Ovi predsjednici primaju od pritanâ dnevni red, staraju se za red i upravljaju raspravom i glasovanjem.

Važna je služba i tajnika vijeća (γραμματεὺς τῆς βουλῆς), koji se prije s pritanima mijenjao, a od sredine 4. vijeka ždreba se za čitavu godinu. On piše zapisnik, uređuje narodne zaključke i ima nadzor nad državnim arhivom, koji se nalazi u hramu Matere bogova Kibele (μητρῷον) na trgu.

27. Sjednice se vijeća drže svaki dan, i to obično u vijećnici (βουλευτήριον) na trgu, ali i drugdje, na pr. na Akropoli. O svemu, što se ima predložiti narodnoj skupštini, valja da vijeće stvori prethodni zaključak (προβούλευμα); stoga se u narodnoj skupštini ne može raspravljati ni o čemu, o čemu nije vijeće stvorilo prethodni zaključak i što nijesu pritani metnuli na dnevni red (μηδὲν ἀπροβούλευτον εἰς ἐκκλησίαν εἰσφέρεσθαι). Vijeću se valjalo starati, da se zaključci narodne skupštine i izvedu. Osim toga posreduje vijeće u poslovima s izvanjim državama, uvodi u narodnu skupštinu poslanstva, sklapa i potvrđuje zakletvom ugovore. Ono prima od činovnikâ izvješća, daje im naputke i može im nametati globe do iznosa od 500 drahama. Napokon ima vijeće nadzor nad čitavom financijalnom upravom (§ 42.) pa nad konjaništvom (§ 66.) i mornaricom (§ 77). Vijeće je za svoju službu odgovorno. Ako joj nema prigovora, dobiva na koncu godine počasni vijenac.

c) Narodna skupština.

28. Narodna bi se skupština (ἐκκλησία) sastala redovno po 4 puta u svakoj pritaniji, a od tih redovnih skupština (νόμιμαι) zvala se jedna glavna (κυρία). Osim toga je bilo izvanrednih (σύγκλητοι) skupština, koje su se sazivale kod nenadnih i prešnih događaja. Redovne su skupštine sazivali pritani (§ 26.) 5 dana unaprijed i objavljivali dnevni red (πρόγραμμα). Skupštine su se držale na brežuljku Pniksu (ἡ Πνύξ, gen. τῆς Πυκνός), na trgu, u kazalištu, a i u Pireju. 6 leksijarha (ληξίαρχοι) uz pomoć 30 sakupljačâ naroda (συλλογεῖς τοῦ δήμου) pazili bi na ulazima, imadu li oni, koji hoće da uđu, to pravo, što se vidjelo po tom, jesu li uneseni u popis građana (§ 24.), pa učesnicima skupštine davali biljege (marke, σύμβολον), za koje su oni onda kod državne blagajne dobivali plaću (koja je uvedena istom poslije g. 403., a iznosila je najprije 1 pa 2 pa 3, u Aristotelovo vrijeme 6, za glavnu skupštinu pače 9 obola). Zaključke je mogla stvarati svaka skupština, bilo u njoj makar koliko građana; samo za zaključke, koji su se ticali pojedinca (νόμοι ἐπ' ἀνδρί), bila je potrebna nazočnost od 6000 građana (§ 31., 32.).

29. Skupština se počinje sa žrtvom i molitvom. Onda glasnik čita prethodni zaključak vijeća (§ 27.), a predsjednik (§ 26.) pita, hoće li skupština prijedlog vijeća samo da prihvati ili o njemu da raspravlja (χρηματίζειν). Odluka o tom zove se προχειροτονία. Odluči li se skupština za raspravu, pita predsjednik (preko glasnika): τίς ἀγορεύειν βούλεται; Riječ je mogao prihvatiti svatko, ali su je obično prihvaćali samo vješti govornici. Tko hoće da govori, ide sa svoga mjesta (παριέναι) na govornicu (τὸ βῆμα) te metne na glavu mrčov vijenac. Ali nitko ne smije govoriti ni o čemu drugom nego o predmetu, o kojem se baš raspravlja, i to samo jedan put o istom predmetu. Prijedlozi se predaju predsjedniku napisani. Ako se ne prislanjaju uz prethodni zaključak vijeća, valja da o njima vijeće stvori prethodni zaključak pa da dođu na dnevni red druge skupštine. — Kad je rasprava svršena, daje predsjednik prijedlog, o kojem se raspravlja, na glasovanje (ὁ ἐπιστάτης ἐπιψηφίζει). Javno se glasuje dizanjem ruku (χειροτονία), potajno kamečićima (αἱ ψῆφοι). Tajno je glasovanje bilo u običaju svagda, kad se radilo o pojedincu (νόμος ἐπ' ἀνδρί), na pr. kod eisangelije (§ 31.) i kod ostrakizma (§ 32.). Zapriječiti je mogao glasovanje svaki građanin, ako je uza zakletvu (ὑπωμοσία) izjavio, da će prijedlog kao nezakonit sudbeno progoniti (γραφὴ παρανόμων). Ista se izjava mogla učiniti još i onda, kad je prijedlog već bio primljen; onda je zaključak narodne skupštine do odluke suda bio suspendiran. Resultat glasovanja oglasio bi glasnik. — Kad bi se dnevni red iscrpao, raspustio bi predsjednik skupštinu (διαλύειν τὴν ἐκκλησίαν), ali ga je još prije mogla na to prisiliti kakva prirodna pojava (διοσημία), na pr. sijevanje, grmljavina, potres i t. d.

Zaključci narodne skupštine čuvali su se u državnom arhivu (§ 26.); važni bi se urezali i u kamen i postavili na Akropoli ili gdje drugdje.

30. Narodna je skupština odlučivala u svima pitanjima spoljašnje politike i unutrašnje uprave. U nekim je slučajevima ona i sudila. Napose valja spomenuti postupak kod mijenjanja zakonâ i sudačku vlast narodne skupštine.

U 1. redovnoj skupštini svake godine glasovalo se o tom, da li treba zakone promijeniti i koje (ἐπιχειροτονία τῶν νόμων). Ako bi se odlučilo zakone promijeniti, mogao je svaki građanin učiniti prijedlog, koji bi se javno izložio i u skupštini pročitao. U 4. redovnoj skupštini prve pritanije izabralo bi se između sudaca zakonodavno povjerenstvo νομοθέται od 501 ili 1001 člana (prema važnosti zakona). Rasprava pred tim povjerenstvom imala je posve oblik sudbene rasprave. Predlagači, koji su htjeli, da se stari zakoni ukinu ili promijene ili novi uvedu, shvaćali su se kao tužitelji, a narod bi izabrao 5 odvjetnika (συνήγοροι), koji su imali stare zakone braniti. Glasovanje nomotetâ odlučilo bi definitivno o tom, je li zakon primljen ili otklonjen. Odnošaj između zaključaka narodne skupštine i zakonâ takav je, da se zaključcima ne smiju protiviti zakoni.

31. Sudačka je vlast narodne skupštine bila stegnuta samo na neke osobite slučajeve; tako na slučaj, koji se zvao εἰσαγγελία (prijava). Taj se slučaj tiče teških prekršaja, koji smetaju sigurnosti države, na pr. državni prevrat, veleizdaja, ili prekršajâ, za koje u zakonima nije ništa određeno. Prijava se mogla učiniti ili vijeću ili narodnoj skupštini. U tom drugom slučaju uputilo bi se vijeće, da stvori prethodni zaključak, da li valja da sudi sama skupština ili sud. Ako bi vijeće predložilo i skupština odobrila, da sama sudi, saslušao bi se u njoj tužitelj i tuženik, a odlučilo bi se tajnim glasovanjem (jer je takova odluka νόμος ἐπ' ἀνδρί, § 29.). Krivca bi stigla smrt i uskrata pokopa u domaćoj zemlji.

Osim toga se sudačka vlast narodne skupštine protezala na slučaj, koji se zove προβολή (pritužba, upravo: zaštita). Takova se tužba podnosila protiv sikofanata (tužiteljâ od zanata) i ljudi, koji su narod varali praznim obećanjima. Kod toga se nije radilo o tom, da tuženik bude osuđen, nego da narodna skupština izjavi, da pritužbu drži za osnovanu i sudbeni progon tuženikov za opravdan. Takova je izjava značila moralni poraz tuženikov te je lako utjecala i na potonju odluku sudačku.

32. Napokon vrši narodna skupština i ostrakizam (§ 18., 4.), kojemu je svrha, da se u vrijeme političke uzrujanosti svađe zapriječe tim, da se glava jedne ili druge stranke iz zemlje progna. Takav se progon nije shvaćao kao kazan te nije prognaniku krnjio građanskih prava, a vrijedio je 10 godina. Pitanje, ima li se ostrakizam vršiti, stavilo bi se u glavnoj skupštini 6. pritanije, i ako bi se narod za to odlučio, odredio bi se dan,

kada će se glasovati. Imena onih, kojih se taj postupak ticao, nijesu se spominjala, nego svaki je građanin imao pravo ime onoga, za kojega je držao, da ga valja prognati, napisati na crijep (ὄστρακον). Ako bi se predalo najmanje 6000 crepova (§ 28., 29.), stigao bi progon onoga, kojega je ime bilo najčešće napisano.

d) Činovnici.

33. Nijedan građanin nije smio istu civilnu službu otpravljati dvaput, samo vijećnik je mogao biti dvaput (§ 25.), a viši vojnički časnik i više puta.

Oni činovnici, od kojih se tražilo osobito političko ili vojničko iskustvo, kao na pr. financijalni činovnici i viši vojnički časnici, birali su se (u narodnoj skupštini dizanjem ruku), a svi su se drugi ždrebali (onako kako je u § 25. za vijećnike kazano). Ždrebanje (κλήρωσις) vršilo se u Tesejevoj svetinji (Θησεῖον), a vršili su ga tesmoteti (§ 35.). Za činovničke kolegije od 10 članova iždrebao bi se iz svake file po jedan član.

Prije nastupa službe valja da svaki činovnik prođe ispit (δοκιμασία), koji vrši sud, samo arhonte ispituje i vijeće i sud, a vijećnike staro vijeće. Kod ispita se radilo o tom, je li činovnik pravi građanin, je li ispunio svoje građanske dužnosti, je li neporočan i t. d., što je sve trebalo svjedocima dokazati. Za neke su se službe tražila još i osobita svojstva; tako se za arhonte tražilo, da im djedovi i s očeve i s materine strane budu građani; za stratege, da su oženjeni i da imadu posjed u Atici. Ispitani (potvrđeni) činovnici imali su se prije nastupa službe zakleti.

34. Službu su činovnici nastupali u početku atičke godine 1. hekatombeona (srpnja), samo financijalni činovnici o Panatenejama (koncem hekatombeona), a vijeće 14. skiroforiona (lipnja).

Svaki činovnik ima pravo u svom području građaninu nametnuti globu (ἐπιβολὰς ἐπιβάλλειν) do određene visine ili predložiti kazan sudu, kojemu onda on predsjeda. Za vrijeme službe ne trebaju činovnici ići na vojsku; u službi nose na glavi mrčov vijenac.

Od samovolje činovnikâ bili su građani zaštićeni tim, što je u glavnoj narodnoj skupštini svake pritanije bilo na dnevnom redu pitanje, da li se državne službe dobro otpravljaju (ἐπιχειροτονία τῶν ἀρχῶν). Za koga bi u slučaju prigovora glasovanje ispalo nepovoljno, bio bi suspendiran i pozvan na sud. Osim toga je svaki činovnik nakon službe morao dati račun (λόγον καὶ εὐθύνας διδόναι). Račun su od činovnikâ primali i iznosili na sud logiste (λογισταί, računari), kojih je bilo 10, a pritužbe protiv činovnikâ eutini (εὔθυνοι), kojih je bilo također 10. Dok nije činovnik dao računa, nije smio od svoga imutka nikomu ništa dati ni iz zemlje otići, a nije mogao dobiti ni odličja.

e) Sudstvo.

35. Najznatniji su sudbeni činovnici arhonti (§ 14.), koji su u staro vrijeme bili na čelu čitavoj državnoj upravi, ali pomalo im se vlast stegnula na sudstvo (t. j. iznošenje parnica pred porotni sud, kojemu oni predsjedaju) i na neke sakralne poslove. Postavljali su se svake godine ždrebanjem, i to tako, da bi se iz svake od 9 fila iždrebao po jedan arhont, a iz 10. tajnik (γραμματεύς) tesmotetâ (isp. § 14. i 17, 2.). Nakon službe prelazili su arhonti u Areopag (§ 14.). Posebne su službe pojedinih arhonata bile ove:

Arhont (eponim, isp. § 14.) iznosi na sud parnice, koje se tiču porodičnoga i nasljednoga prava. Osim toga upravlja svetkovinama, koje se zovu Velike Dionisije i Targelije. Ured mu je u Pritaneju (koji valja razlikovati od ureda pritanâ, isp. § 26.).

Basilej iznosi na sud parnice, koje se tiču sakralnoga prava. Ovamo idu i tužbe za ubistvo i srodna zločinstva, jer pod njegovim predsjedanjem sudi Areopag i efeti (§ 37.). Njemu pripada briga za svetkovanje misterija i za sve gimničke igre pa za svetkovinu Dionisovu, koja se zove Leneje. Ured mu je u kraljevskom trijemu (στοὰ βασίλειος).

Polemarh iznosi na sud parnice, u kojima je jedna stranka metek ili stranac. Osim toga prinosi žrtve ratnim božanstvima. Ured mu je izvan zidina gradskih u Epilikeju (Ἐπιλύκειον) blizu Likeja.

Prva 3 arhonta uzimaju u pomoć svaki po 2 prisjednika (πάρεδροι).

6 tesmoteta čini jedan zbor. Oni iznose na sud parnice, u kojima se radi o interesu države, na pr. prijave (εἰσαγγελίαι, isp. § 31.), također i pritužbe (προβολαί, isp. § 31.), pa tužbe za nezakonit prijedlog (γραφαὶ παρανόμων, isp. § 29.). Oni ždrebaju činovnike i predsjedaju sudu, koji ih ispituje (§ 33). Ured im se zove Θεσμοθετεῖον. U njemu svi arhonti zajedno i ručaju; stoga dobivaju po 4 obola na dan.

36. Sudbeni su činovnici bili još: 5 εἰσαγωγεῖς (iznositelji), koji su na sud iznosili parnice, koje su se imale u mjesec dana svršiti (δίκαι ἔμμηνοι), a ticale su se novčanih stvari; — četrdesetorica općinskih sudaca (οἱ τετταράκοντα ili οἱ κατὰ δήμους δικασταί), koje je postavio Pisistrat, a bilo ih je najprije 30, a poslije 40 (po 4 iz svake file); oni su obilazili po općinama (svaka četvorica po općinama svoje file) pa presuđivali malične (bagatelne) raspre, ali sami su imali vlast odlučivati samo u raspravama o stvarima do vrijednosti od 10 drahama, a raspre o stvarima od veće vrijednosti imali su predavati — dijetetima (διαιτηταί rasppravitelji); to su bili građani od 60 godina, koji su presuđivali pojedince u parnicama, što su im ih predavala četrdesetorica, a ako se koja stranka njihovom presudom ne bi zadovoljila, povratili bi raspru onoj četvorici četrdesetorice, koji su pripadali onoj fili kojoj i tuženik, a oni su je imali iznijeti na sud.

37. Stalni sudovi bili su u Ateni ovi: Areopag (§ 14., 16., 19.) sudio je za naumljeno ubistvo.

Efeti (§ 16.) sudili su u tri sudnice, i to: 1. kod Paladija (ἐπὶ Παλλαδίῳ, kod svetinje Paladine) na istoku izvan zidina gradskih za nenaumljeno ubistvo (φόνος ἀκούσιος); 2. kod Delfinija (ἐπὶ Δελφινίῳ, kod svetinje Apolona Delfinija) također na istoku grada za ubistvo počinjeno u obrani (φόνος δίκαιος); 3. u Freati (ἐν Φρεαττοῖ) na poluotoku Pirejskom kod mora, ako je koga ubio netko, tko je prognan za ubistvo, te ne smije da stupi na atičko tlo, nego valja da se brani u čamcu.

U 4. su vijeku efete zamijenili helijaste (§ 17, 4.).

Napokon valja spomenuti, da su u Pritaneju (§ 35.) arhont basilej i načelnici četiriju starih fila (φυλοβασιλεῖς, isp. § 13.) sudili ubilcu, koji se nije mogao pronaći, pa životinjama i neživim stvarima, od kojih je tko poginuo. Takove bi se stvari otpravile iz zemlje.

Areopag i efeti sude pod predsjedanjem arhonta basileja (§ 35.). Postupak je kod Areopaga bio ovaj: Ubilca bi prijavio arhontu basileju najbliži rođak onoga, koji je ubit, na što bi arhont ubilcu svečano zabranio pristup na trg i u svetinje (πρόρρησις). Onda bi arhont 3 mjeseca vodio istragu, a u 4. mjesecu sazvao bi Areopag, koji bi se sastao na Aresovu brežuljku pod vedrim nebom. Tužitelj bi se stojeći na kamenu neumoljivosti (λίθος ἀναιδείας) zakleo, da je tuženik počinio ubistvo, a tuženik stojeći na kamenu zločinstva (λίθος ὕβρεως), da ga nije počinio. Svaka je stranka mogla dvaput govoriti. Još nakon prvoga govora mogao je tuženik dragovoljno poći u progonstvo. Ako bi kod glasovanja sudačkoga glasovi bili raspolovljeni, bio bi tuženik odriješen *(calculus Minervae)*.

38. Najznatniji je sud atenski bila ἡλιαία, koju je postavio Solon (§ 17, 4.). Član toga suda (ἡλιαστής) mogao je biti svaki epitimni građanin od preko 30 godina, ako bi se za to prijavio. Između prijavljenih iždrebalo bi se 5000 porotnika i 1000 zamjenika, koji bi se podijelili na 10 odjela. Svaki bi sudac dobio pločicu (πινάκιον) od šimširova drveta, na kojoj bi bilo napisano njegovo ime i slovo njegova odjela (A—K = 1—10). Broj sudaca bio je za pojedine vrste parnica zakonom određen; za javne je parnice običan broj sudaca bio 501, za privatne 201; u znatnijim bi se slučajevima obični broj sudaca podvostručio i potrostručio. Sudnicâ (δικαστήριον) bilo je više; najveća se zvala ἡλιαία (možda = zbornica od ἁλίζω sabiram), po kojoj se i čitav porotni sud tako zove; spominje se još καινόν (nova), τρίγωνον (trokutna), βατραχιοῦν (zelena), φοινικιοῦν (crvena) i t. d. Koji će suci sastavljati sudački zbor, koji će u kojoj parnici suditi, i u kojoj će sudnici koji zbor suditi, odredili bi tesmoteti ždrebanjem istom onaj dan,

*

kad se imalo suditi. Svaki sudac, koji je imao suditi, dobio bi štap (βακτηρία) obojen onako kao i gornji prag one sudnice, u kojoj je imao suditi. Kod ulaza dobio bi i biljeg (σύμβολον), za koji bi mu se onda kod državne blagajne isplatila sudačka plaća od 3 obola.

Kod rasprave suci sjede na drvenim klupama, a stranke i svjedoci govore na govornici.

39. Atički jezik shvaća parnicu kao natjecanje (ἀγών); tužitelj je onaj, koji goni (διώκων), tuženik onaj, koji bježi (φεύγων); tko bude osuđen, on bude uhvaćen (ἁλῶναι), a tko bude odriješen, on uteče (ἀποφεύγειν). Prema tomu, je li povrijeđen privatni ili javni interes, razlikuje se privatna (δίκη) i javna (γραφή) tužba. Privatnu tužbu može podnijeti samo onaj, koji je povrijeđen, a javnu svaki građanin. Kod privatnih tužba pripadne prijeporna stvar ili globa tužitelju, a kod javne državi. Oblici su javne tužbe ovi:

ἀπαγωγή, ako tužitelj zatečenoga krivca (na pr. tata) odvede oblasti, koja mu ima suditi;

ἐφήγησις, ako tužitelj oblast dovede na mjesto, gdje se čin dogodio ili gdje krivac boravi;

ἔνδειξις, ako tužitelj prijavi, da netko vrši prava, koja mu ne pripadaju.

U sva tri ova slučaja krivac bude zatvoren, ako ne dade 3 jamca (οἱ ἐγγυηταί).

φάσις, ako tužitelj oda, da netko nepravo prisvaja javno dobro ili uopće državne interese oštećuje;

ἀπογραφή, ako tužitelj zabilježi nešto, što je zaplijenjeno, a netko to drži kao svoje.

εἰσαγγελία, προβολή (§ 31.).

40. Tko hoće da koga tuži, valja da ga najprije pred svjedocima pozove (πρόσκλησις), da dođe pred određenu oblast, a onda da toj oblasti preda pismenu tužbu, koju ona javno izloži. Pristojbe (πρυτανεῖα), koje zavise o vrijednosti onoga, o čemu se radi, plate obje stranke, ali ih ona, koja izgubi parnicu, drugoj povrati. Oblast, kojoj je tužba predana, vodi najprije istragu (ἀνάκρισις); stranke se zakunu (ἀντωμοσία), iznesu dokaze za svoju tvrdnju i dovedu svjedoke; robovi mogu svjedočiti samo onda, ako se metnu na muke (βάσανος). Kod glavne rasprave oblast, koja je vodila istragu, predsjeda. Rasprava se počinje s molitvom i žrtvom. Pošto se tužba i odgovor tuženikov pročita, stranke gòvorê na povišenom mjestu, i to najprije tužitelj, a onda tuženik. Svatko mora govoriti sâm, ali mu govor može sastaviti koji govornik (λογογράφος). Ipak mogu govoriti i zagovornici (συνήγοροι). Često jedna i druga stranka govori po dva puta. Vrijeme je govorima određeno zakonom, a mjeri se vodenom urom (κλεψύδρα). Kad je rasprava svršena, suci glasuju bez prethodna vijećanja. Za glasovanje služe

kamečići ili glasovnice (ἡ ψῆφος), i to probušene (τετρυπημέναι) znače osudu, a cijele (πλήρεις) odrješenje tuženika. Svaki sudac ima jednu i drugu, pa onu, kojom hoće da glasuje, baci u žaru, koja se zove καδίσκος κύριος, a onu drugu u žaru, koja se zove κ. ἄκυρος. Onda se glasovnice u prvoj žari prebroje, a predsjednik objavi resultat glasovanja. Odlučuje većina.

Kazan (τίμημα) ili je već u zakonu određena ili valja da je suci novim glasovanjem odrede. U prvom se slučaju parnica zove ἀγὼν ἀτίμητος, u drugom ἀ. τιμητός. U posljednjem slučaju valja da tužitelj i tuženik učine prijedlog (tužitelj obično već u tužbi), a suci odluče glasovanjem (tako na pr. u Sokratovoj parnici).

Tužitelj, koji ne dobije ni jedne petine glasova, valja u privatnim parnicama da plati 1 obol od svake drahme ili jednu šestinu vrijednosti one stvari, o kojoj se radi (ἐπωβελία); u javnim parnicama valja da plati 1000 drahama i gubi pravo takve tužbe podnositi.

41. U javnim parnicama stara se oblast, da se osuda izvrši, u privatnima valja da se stara sam tužitelj, koji ima pravo tuženika i plijeniti. Izvršenje smrtne kazni briga je činovnikâ, koji se zovu οἱ ἕνδεκα (jer ih je 11, iz svake file po jedan, pa njihov tajnik). U starije se vrijeme smrtna kazan izvršivala tako, da bi se krivac bacio u ponor (βάραθρον), a u potonje vrijeme tako, da bi popio otrov od kukute (κώνειον, kao na pr. Sokrat). S progonstvom i gubitkom građanskih prava (§ 24.) bila je u svezi zapljena imutka. Tko bi bio osuđen na globu, ostao bi u zatvoru (δεσμωτήριον), dok je ne bi platio. Samo ako bi dao jamce, ostao bi slobodan, ali bi, dok ne bi globe platio, bio ἄτιμος.

f) Financije.

42. Nadzor nad čitavom financijalnom upravom pripadao je vijeću (§ 27.) Posebni su financijalni činovnici bili:

10 πωληταί (prodavaoci), koji su državna zemljišta, rudnike, carinu davali pod zakup, a zaplijenjena dobra prodavali;

10 ἀποδέκται (primaoci), koji su unišle novce primali;

10 πράκτορες (utjerivaoci), koji su utjerivali globe;

10 ἑλληνοταμίαι (helenski blagajnici), koji su za vrijeme prvoga pomorskoga saveza (§ 85.) prinose saveznikâ (φόροι) primali i njima upravljali (jamačno su se birali, i to između pentakosiomedimnâ);

10 ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας (blagajnici svetoga blaga Atenina), koji su upravljali Ateninim blagom (ždrebali su se između pentakosiomedimnâ, a službu su nastupali o Panatenejama);

10 οἱ ἐπὶ τὸ θεωρικόν (blagajnici kazališnih novaca), koji su u 4. vijeku

upravljali blagajnom, iz koje se narodu plaćala ulaznina za kazalište (birali su se na 4 godine, a službu nastupali o Panatenejama).

43. Kamenito tlo atičko nije ni izdaleka moglo hraniti veoma gusto pučanstvo Atike. Stoga je valjalo živež uvoziti iz inozemstva. Samo žita uvozilo se na godinu za po prilici 250 talanata. Ali taj se gubitak obilno naknađavao uplatama savezniką u saveznu blagajnu, koja se g. 454. prenijela s Dela u Atenu, pa tim, što je zemlja bila bogata srebrom, i napokon prihodima trgovačke luke pirejske.

Glavni su dohodak bili prinosi saveznikâ (φόροι), koji su najprije iznosili 460 tal. na godinu, u početku peloponeskoga rata 600 tal., a poslije se povisili na 1200 tal. Prinose su primali ἑλληνοταμίαι (§ 42.).

Jedna šezdesetina toga prihoda spravljala se u blagajnu Ateninu, koja je bila u opistodomu staroga hrama njezina na Akropoli. Osim toga tekla je u tu blagajnu zakupnina od zemljišta Ateninih pa deseti dio globa, a napokon sav višak, koji bi ostao, pošto bi se sve potrebe državne namirile. G. 435. bilo je u toj blagajni 9700 tal. Te je novce država upotrebljavala po svojoj volji, ali ako se nije radilo o zgradama na Akropoli, samo u obliku zajma uz male kamate (koji se obično nije vraćao). Upravljali su tom blagajnom ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων τῆς Ἀθηναίας (§ 42.)

44. Ostali je dohodak pritjecao od carine, od državnih zemljišta, pa od zapljena i globa.

Carine (τὰ τέλη) nije pobirala država sama, nego ju je [preko poletâ (§ 42.)] davala pod zakup, a zakupnici su na vratima gradskima pobirali tržnu pristojbu (διαπύλιον) od robe, koja se nosila na trg; njima su brodovi plaćali lučku pristojbu (ἐλλιμένιον) i osim toga uvozninu (πεντηκοστή t. j. $^1/_{50}$ = 2% od vrijednosti robe).

Državna zemljišta i srebrni rudnici u Lauriju davali su se pod zakup za 24. dio godišnjega prihoda.

Zapljena imutka (δήμευσις) bila je obično u savezu s osudom na smrt, na progonstvo ili na atimiju (§ 24.).

45. Poreza atenski građanin nije plaćao; ali meteci su bili dužni plaćati zaštitninu (μετοίκιον, isp. § 23.). Samo u slučaju izvanredne potrebe tražila je država od građana dragovoljne prinose (ἐπιδόσεις) ili (po zaključku narodne skupštine) porez od imutka (εἰσφορά), koji se isprva plaćao po razredima, tako da su građani višega razreda više i plaćali. U 4. vijeku (za arhonta Nausinika g. 377.) uveo se nov način, po kojem se taj porez plaćao samo od nekoga postotka imutka, ali je taj postotak kod bogatijih bio veći negoli kod siromašnijih (kod najbogatijih 20%; progresivni porez). Svi, koji su bili dužni plaćati taj porez, bili su podijeljeni na 20 odjela (συμμορίαι), od kojih je svaki imao približno jednaki imutak, a 15 najbogatijih svakoga odjela bilo je dužno onoliko poreza, koliko ga je njihovu odjelu zapalo,

platiti unaprijed (προεισφορά), a onda su imali tu svotu od članova svoga odjela, koji su im tako postali dužnici, zajedno s kamatama utjerati.

46. Redovni su izdaci za plaće činovničke bili veoma maleni; tako su na pr. arhonti dobivali samo po 4 obola na dan (§ 35.). Mnogo se više trošilo na dnevnice za suce (μισθὸς ἡλιαστικός, 3 obola, § 38.), vijećnike (μ. βουλευτικός, 5 obola, § 25.), članove narodne skupštine (μ. ἐκκλησιαστικός, 6 obola, a za glavnu skupštinu 9 obola, § 28.). Veoma su težak teret bili kazališni novci (θεωρικόν), kojima se građanima plaćala ulaznina za kazalište (po 2 obola na dan, διωβελία). Za njih se u 4. vijeku osnovala posebna blagajna, u koju je teklo ono, što bi od potrebe za upravu preteklo (dok je to prije teklo u Ateninu blagajnu, § 43.). Njom su upravljali οἱ ἐπὶ τὸ θεωρικόν (§ 42.). Na državne robove i na 1200 skitskih streljača (§ 22.) trošilo se na svakoga po 3 obola na dan. Manji je trošak bio potreban za odlikovanje pojedinih zaslužnih građana, kao za hranu njihovu u Pritaneju (§ 24.), za zlatne vijence i kipove; onda za svečane pokope onih, koji su u ratu pali, i za oružje, koje se davalo njihovim sinovima; napokon za potpore bogaljâ (ἀδύνατοι, po 2 obola na dan).

Izvanredni su izdaci bili potrebni za velike gradnje, ali se na njih ponajviše trošilo blago samih hramova; a onda za ratove. Hoplit je dobivao na dan 2 obola plaće i 2 obola za hranu (σιτηρέσιον), konjanik još doplatak za konja. Plaćenici su dobivali još više. Uzdržavanje ratnoga broda stajalo je mjesečno $^1/_2$—1 talanta.

47. Neki dio novčanih tereta nije nosila država sama, nego bogati građani, koji su imali bar 3 talanta imutka. To su bile liturgije (λειτουργία, radnja za narod), a sastojale su se u dužnosti, da se opremi ratni brod (τριηραρχία), da se opremi i izvježba kor za kazališno prikazivanje (χορηγία), da se opreme i izvježbaju učesnici natjecanja sa zubljama o svetkovinama Hefestovim, Prometejevim i dr. (γυμνασιαρχία) i da se članovi file o nekim svetkovinama pogoste (ἑστίασις). Liturgije bi se podijelile u pojedinim filama prema imutku; ali nitko nije bio dužan dvije liturgije najedanput ili istu dvaput po redu preuzeti. Tko bi držao, da nije dužan neku liturgiju preuzeti, mogao je naznačiti drugoga, komu bi ta dužnost pripadala prije nego njemu. Ako bi se ovaj ustručavao to priznati i liturgiju preuzeti, mogao mu je onaj ponuditi zamjenu imutka (ἀντίδοσις), te je ovaj bio prisiljen ili liturgiju preuzeti ili pristati na zamjenu imutka. U slučaju ponovna ustručavanja odlučio bi sud.

48. Što se napose trijerarhije tiče, to bi država dala brod s jedrilom i jedrima, a trijerarh, koji je bio i zapovjednik broda, imao je priviti ostale sprave (vesla) i u slučaju potrebe brod popraviti pa momčad najmiti, ali plaćala ih je država. Nakon godinu dana imao je on brod neoštećen povratiti ili dokazati, da je bez njegove krivnje oštećen ili uništen (na pr. u

buri ili u boju). Ako to ne bi mogao dokazati, bio je dužan platiti naknadu. Odluka o tome pripadala je sudu. Svake je godine trebalo 400 trijerarha, a određivali su ih stratezi. Trošak je trijerarhije iznosio po prilici 40—60 mina (§ 77.).

Budući da je bogatih građana bivalo sve manje, uvedene su oko g. 351. i za trijerarhiju simorije (§ 45.), tako da je 1200 najbogatijih građana bilo podijeljeno na 20 simorija, a članovi pojedinih simorija na više skupova, od kojih je svaki imao opremiti po jedan brod. Napokon se g. 339. na Demostenov prijedlog uveo nov postupak. Odredio se iznos imutka, koji je potreban za dužnost, da se opremi jedan brod (trijerarhijski imutak). Tko ima manje od toga iznosa, valja da se udruži s toliko drugih, koji imadu također manje od toga iznosa, da svi skupa zastupaju trijerarhijski imutak (συντέλεια), pa onda valja da svi skupa opreme jedan brod. A tko ima dvostruki trijerarhijski imutak, valja i dva broda da opremi. Više od dva broda nije nitko dužan opremiti. Tako je za trijerarhiju svatko prinosio prema svojoj imovini.

g) Redarstvo.

49. Redarstvene su bile ove oblasti:

10 ἀστυνόμοι (redari) nadzirali su javno vladanje, čistoću cesta i trgova i pazili, da li se drži građevni red;

10 ἀγορανόμοι (tržni nadzornici) starali su se za to, da se prodaje nepokvarena roba;

10 μετρονόμοι (baždari) imali su brigu oko toga, da se upotrebljavaju prave mjere;

10 σιτοφύλακες (žitni nadzornici) nadzirali su prodaju žita i brašna pa određivali cijenu kruhu.

Od svih tih oblasti uredovala su po 5 u gradu, a po 5 u Pireju. A pored njih je bilo još 10 ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου (nadzornika žitnoga tržišta), koji su se imali starati, da se od svega žita, što se doveze u luku, dvije trećine donesu na prodaju u grad.

II. Ratne starine.

A. Homerovo doba.

50. U Homerovim pjesmama dolazi dvojako oružje, starije (mikensko) i mlađe (jonsko). Starije se slaže s onim, što ga nalazimo na spomenicima t. zv. mikenskog kulturnog perioda grčkog, koji se tako zove po tom, što su joj najznatniji spomenici nađeni u ruševinama grada Mikene u Argolidi.

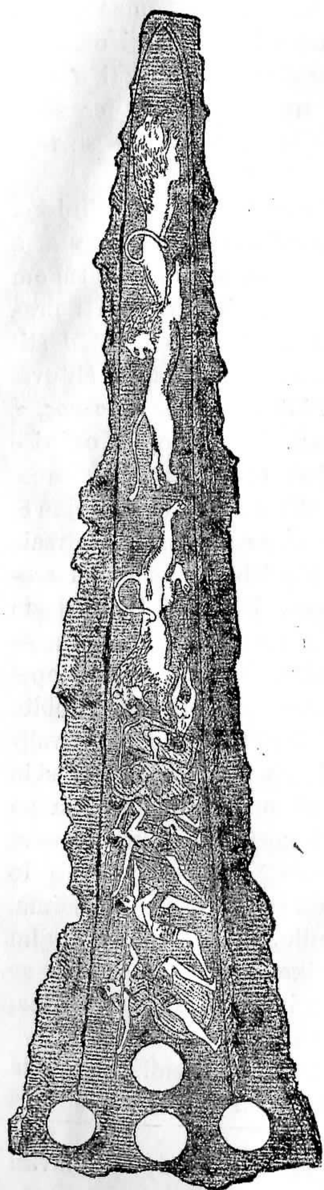
Razlika je poglavito u tome, što je u mikensko doba junak imao golem visok štit, a oklopa nije imao, dok je u jonsko doba imao manji okrugao štit, a uza nj i oklop. A jedno oružje može pored drugoga dolaziti u Homerovim pjesmama, premda se nije u isto doba upotrebljavalo, jer se u njima ogleda razvoj epske poezije grčke kroz vijekove, u kojima su se i običaji narodni mijenjali.

51. Najstarija je zaštita od neprijateljskoga oružja koža životinjska, kao lavska koža Heraklova, kojoj bi se nožni krajevi svezali oko vrata, a preko lijevoga bi ramena i lijeve ruke visjela, tako da se lijevom rukom mogla podići, kad bi trebalo zaštite. Takove su kože nosili strjeljači i praćari. Homer ih zove λαισήια (rutave) i kaže, da su πτερόεντα (krilate). I štit bogova, egida (ἡ αἰγίς, kozja koža), pripada u tu najstariju vrstu štitova. Teški oružanik mikenskoga doba imao je golem štit (ἡ ἀσπίς, τὸ σάκος, ἡ βοῦς, ἡ ῥινός), koji ga je čitava pokrivao (ἀμφίβροτος). Složen je bio od više suhih, okruglo obrezanih koža, koje su bile remenjem (οἱ ἱμάντες) ili žicama (αἱ ῥάβδοι) sašite, a u sredini utegnute, tako da je štit dobio oblik brojke 8. Za utezanje je služila vodoravna drvena prijećnica (ὁ κανών), koja se držala unutrašnje strane štita kao rebro, tako da je štit bio izbočen, samo u sredini je bila slobodna, te se za nju štit držao rukom. Da bi štit bio dosta čvrst, bila je potrebna još jedna prijećnica okomita na pređašnju, koja se s unutrašnje ili izvanje strane držala štita kao rebro bez prekida i opet ga činila izbočenim. S izvanje je strane štit mogao biti okovan, osobito oko ruba, pa u sredini na pupku (ὀμφαλός), a i iskićen. Bilo je i valjkastih štitova, koji su se gradili od suhih na četiri ugla obrezanih volujskih koža; i za njih su bile potrebne dvije prijećnice, ali ona, koja je tekla po širini, nije služila za utezanje. Jedni i drugi štitovi nosili su se na remenu (ὁ τελαμών), koji je preko lijevoga ramena pa ispod desne ruke išao do vodoravne prijećnice, gdje je bio pričvršten. U hodu je štit visio na leđima, a u boju povukao bi se naprvo i postavio na zemlju, te bi junak za njim sakrit gađao kopljem neprijatelja. Na jednom mikenskom maču, gdje se prikazuju petorica u lovu na lavove, drži prvi lovac izbočeni štit na leđima, a četvrti pred sobom; treći i peti imadu valjkaste štitove (sl. 1.).

Težina mikenskoga štita opravdava i bojna kola. U Ilijadi služe kola obično za to, da se borac na bojište doveze; onda skoči s kola pa se bori pješke, a kola ga čekaju ili idu za njim.

Mjesto ovakovih nespretnih štitova stali su se kasnije upotrebljavati manji okrugli malo izbočeni štitovi, koji su s unutrašnje strane imali remenje, kroz koje se provlačila lijeva ruka i za koje se štit njom hvatao. I takovi su štitovi bili načinjeni od kože pa okovani.

52. Oklop se pored starijega štita nije nosio, jer ga je štit naknađavao; samo trbuh je kadšto bio zaštićen širokom pločom od kovine (μίτρη),

Sl. 1. Mač s uloženim slikama.

koja se nosila na golom tijelu. Za zaštitu je služio i kožni pojas (ζωστήρ), kojim se zaprezao hiton i koji je mogao biti također obložen pločama od kovine. Kadšto se μίτρη zove i θώρηξ. Ali pravi se oklop (θώρηξ) stao nositi istom uz potonji okrugli štit. To je bio ili kožni zobun, koji je bio obložen pločama od kovine, ili se sastojao od kovnih ploča, koje su bile sastavljene kopčama.

53. Na nogama su se nosili nazuvci od kože (αἱ κνημῖδες) zato, da ih onaj golemi štit ne bi ozlijedio. Pričvršćivali su se nad gležnjem (σφυρόν) kopčama (τὰ ἐπισφύρια). Poslije su nazuvci služili za zaštitu nogû, a gradili su se od kovine.

Kaciga (ἡ κόρυς, ἡ πήληξ) bila je kapa od pasje kože (κυνέη), koja je oko ruba imala obruč od kovine (στεφάνη), a po sebi kvrge od kovine (τὰ φάλαρα, κυνέη τετραφάληρος). Rijetko je čitava kaciga bila od kovine. Perjanica od konjske strune (αἱ ἔθειραι, ὁ λόφος) zaticala se u samu kacigu. Osim toga su na kacigi mogli biti pričvršćeni rogovi (οἱ φάλοι), po kojima se ona zove κυνέη ἀμφίφαλος, τετράφαλος ili τρυφάλεια. Pričvršćivala se kaciga pod bradom remenom (ὁ ἱμάς).

54. Mačevi (τὸ ξίφος, τὸ φάσγανον, τὸ ἄορ) bili su načinjeni od tuča, dugi (60—80 cm.) i dvosjekli, zgodniji za udaranje nego za bodenje. Držak (ἡ κώπη) mogao je biti urešen srebrom i slonovom košću. Mač se nosio u kožnim ili kovnim koricama (τὸ κολεόν) s lijeve strane na remenu (ὁ τελαμών, ὁ ἀορτήρ), koji je tekao preko desnoga ramena.

Rjeđe se upotrebljavala sjekira (ἀξίνη) ili bradva (ὁ πέλεκυς).

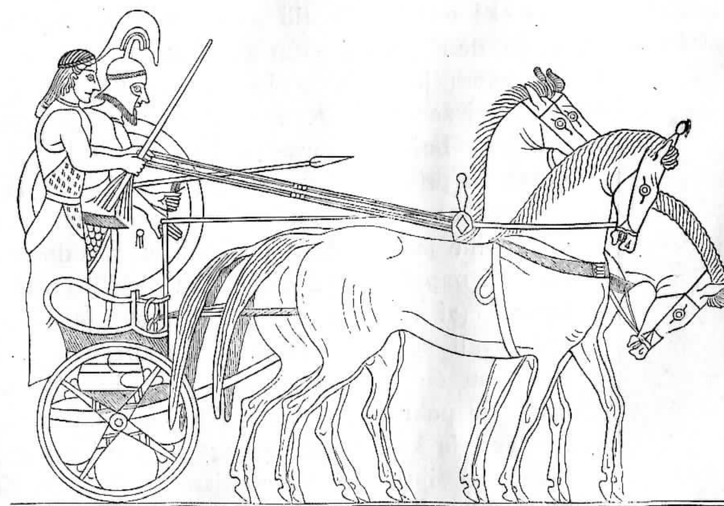
Koplje (τὸ δόρυ, τὸ ἔγχος, ἡ αἰχμή, ἡ μελίη) služilo je za udaranje ili, kao i kraća sulica (ὁ ἄκων), za metanje. Bilo je dugo (2—4 m.). Kopljača je bila od jasenova drveta i odozdo šiljkom (σαυρωτήρ) okovana, da bi se mogla zabosti u zemlju.

55. Luk (τὸ τόξον, τὰ τόξα) bio je načinjen od drveta ili od dva kozja roga, koji su bili s donjim krajevima sastavljeni u okovanom laktu (ὁ πῆχυς). Tetiva (νευρή) bila je spletena od goveđega crijeva. Da pruživost luka ne bi stradala, nategao bi se (ἐντανύειν) samo onda, kad je trebalo, a za natezanje se tražila velika snaga. Strijele (ἰός, ὀιστός) bile su od trske (ὁ δόναξ) i imale trobride šiljke. Nosile su se u tulcu (φαρέτρη) na lijevoj strani. Strijeljanju su bili vješti samo rijetki junaci. Strjeljač bi kod strijeljanja jako prignuo koljena ili i kleknuo na jedno koljeno, zaštićen štitom kojega druga.

Za gađanje se upotrebljavala i praća (σφενδόνη), koja je bila spletena od vune, a kad bi se polomila koplja i mačevi, bacalo se na neprijatelja i kamenje.

56. Konjanikâ Homerove pjesme ne poznaju. Vojska se sastoji od lako oružanih pješaka, koji izlaze u boj u zatvorenim redovima, ali se naskoro

Sl. 2. Bojna kola.

raspršaju u slobodne rojeve. O boju ne odlučuje njihovo čarkanje, nego uspjeh njihovih vođa, koji u teškom oružju na bojnim kolima razbojištem prolijeću i s njih (ἀφ' ἵπποιν) kopljem gađaju neprijatelje. Samo ako se namjere na ravna protivnika, siđu s kola pa se bore pješke. A dotle im drug, koji kao uzdodrža (ἡνίοχος) do borca (παραιβάτης) na kolima stoji, drži kola spremna za uzmak. Kola (τὸ ἅρμα, ὁ δίφρος, τὰ ὄχεα) sastoje se od laka drvena stolca (δίφρος) na 2 točka (τὰ κύκλα, οἱ τροχοί), koji ima sprijed pa s jedne i druge strane nisku ogradu od drveta ili pruća. Povrh ograde teče savit drven obod (ἡ ἄντυξ), za koji se mogu i uzdice privezati. Sprijed je pričvršćena ruda (ῥυμός), koja je prema kraju uzdignuta (sl. 2.).

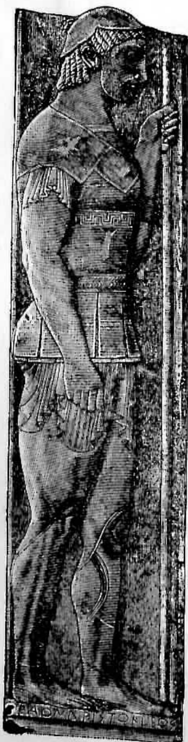
Konji se upregu u jaram (ζυγόν), koji im leži na hrptu, a pričvršten je na kraju rude. U jaram su konji upregnuti kožnim teljigom (λέπαδνον), koji im je metnut oko vrata. Često se uzima još i treći konj kao povodnik (παρήορος), koji ne vuče, nego služi za pričuvu. Uzdice su ili vođice (τὰ ἡνία) i uzda (χαλινός) kao u nas. Konji se gone bičem (ἡ μάστιξ, ἡ ἱμάσθλη) ili ostanom (κέντρον). (Vidi Bedjanićev Rječnik Homerovih pjesama, tab. V. sl. 17., 18.).

Od bojnih kola (τὸ ἅρμα) valja razlikovati teretna kola (ἡ ἅμαξα, ἡ ἀπήνη), koja imadu 4 točka i na tavanu (ὑπερτερίη) koš (ἡ πείρινς).

B. Historičko doba.

a) Oružje.

57. Kakav je bio teški oružanik (ili oklopnik, ὁπλίτης) u vrijeme persijskih ratova, pokazuje nam grobni stup Atenjanina Aristiona (sl. 3.). Na golom je tijelu nosio vunenu košulju (ἡ χλανίς), po kojoj se opasivao. Kod Spartanaca je košulja bila grimizne boje (ἡ φοινικίς). Preko košulje je oblačio kožan ili prten oklop s pločama od kovine (ὁ θώραξ), koji se kao steznik na prsima skopčavao, a poramci od kovine (αἱ ἐπωμίδες) povlačili su se odostrag preko ramena naprijed. Od pojasa su visjeli kožni okovani trakovi (αἱ πτέρυγες) za zaštitu donjega tijela. Upotrebljavali su se i ljuskavi i lančani oklopi. Na nogama su se nosili nazuvci od kovine (αἱ κνημῖδες). Glavu je pokrivala Spartancima pustena kapa (πῖλος). Atenska je kaciga (τὸ κράνος) bila od mjedi i imala zaslon za šiju i nos pa pomične zaslone za lica. Korintska je kaciga pokrivala čitavo lice i imala rupe za oči i nos, ali se samo u boju spuštala niz lice, a inače se dizala na čelo. Preko kacige je tekao greben, koji ju je činio čvršćom; u njemu je bila zataknuta i perjanica, koju je mogla zamijeniti i šarena krpa od kože. Od pritiska kacige čuvala je glavu debela vrvca. Veoma teški, okrugli ili ovalni štit sezao je od očiju do koljena i imao na izvanjoj strani grb gradski ili početno slovo imena gradskoga, kod Atenjana naslikanu sovu, kod Lakedemonjana slovo Λ. Na putu ga je obično nosio rob pratilac. Inače je oblik i kakvoća oružja (τὰ ὅπλα) bila veoma različna prema imutku i ukusu nje-

Sl. 3. Aristionov stup.

gova nosioca. Mač (ἡ μάχαιρα, τὸ ξίφος) nosio se s lijeve strane, a bio je, osobito u Sparti, kratak (50 cm.), zgodniji za bodenje nego za udaranje. Koplje, po prilici 3 m. dugo, služilo je samo za udaranje.

58. Od lakih oružanika zovu se peltaste (πελτασταί) oni, koji su imali lak kožan štit (πέλτη). Nosili su kožne nazuvke i dulje koplje ili 3—5 sulica, te se zovu i suličari (ἀκοντισταί). Sulica (τὸ ἀκόντιον) bila je $1^1/_2$—2 m. duga, a na težem je kraju bio oko nje obavit remen sa zamkom, u koju bi onaj, koji bi je htio da baci, metnuo kažiprst, tako da bi se tim, što bi se remen odvijao, sulica zavrtjela i s većom snagom udarila.

Bez zaštitna oružja kao gimneti (γυμνῆτες, golići) borili su se praćari (σφενδονῆται) i strjeljači (τοξόται). Praća (σφενδόνη) bila je remen, u koji bi se metnuo kamen ili komad olova (ἡ μολυβδίς), pa pošto bi se za oba kraja prihvatio rukom i nekoliko puta zavitlao, ispustio bi se jedan kraj, te bi kamen ili olovo iz remena odletjelo. Strjeljači su se dobavljali osobito iz Krete, a bili su i na konjma (ἱπποτοξόται).

Oružje konjanikâ nije se bitno razlikovalo od oružja pješakâ, samo im je štit bio lakši ili ga nijesu ni imali, a na rukama su nosili kožne rukave. Kao oružje za navalu služile su im 2 sulice i mač. Konji nijesu imali ni stremena ni sedla; samo su bili pokriti pokrovcem (ἐφίππιον), koji je bio pritegnut, te je konja i štitio. Na čelu i prsima bile su im ploče od kovine.

b) Spartanska vojska.

59. Vojska se spartanska pozivala na zapovijed eforâ (φρουρὰν φαίνειν), i to po dobnim razredima. Svaki je Spartanac i svaki perijek bio dužan služiti u vojsci od 20. do 60. godine. Jezgru vojske i prvi poziv činili su ljudi od 10 do 15 službenih godina, dakle od 30. do 35. godine života. Najstariji i najmlađi dobni razredi bili su u pričuvi. U bitki kod Plateje (g. 479.) bilo je 5000 Spartanaca, od kojih je svaki imao po 7 helota, da mu nose oružje (ὑπασπισταί, δορυφόροι), a i sami da se bore kao laki oružanici, i 5000 perijeka, od kojih je svaki imao po 1 helota. Čitava je dakle spartanska vojska tada brojila 10.000 hoplita i 40.000 helota. Spartanci su sastavljali posebne čete, a perijeci opet posebne. Ali budući da je Spartanaca bivalo sve manje, a perijeka sve više, prestala su se pod kraj peloponeskoga rata dijeliti oba razreda pučanstva, te su se perijeci sa Spartancima združivali u istim četama.

60. Taktičku je jedinicu činio lohos (λόχος, satnija), koji se dijelio na 4 pentekostije (ἡ πεντηκοστύς) po 4 enomotije (ἐνωμοτία). Pod kraj peloponeskoga rata stala su se po 2 loha sastavljati u 1 moru (μόρα), kojih je bilo 6. U lohu su bile, kao i prije, po 4 pentekostije, ali u pentekostiji samo po 2 enomotije. Broj momaka u mori bio je različan prema opsegu

poziva. Vijesti ih spominju od 400 do 1000. Obični je broj mogao biti 600, tako da bi čitava vojska brojila 3600 momaka. Po tom bi razdioba bila ova:

1 mora = 2 loha = 8 pentekostija = 16 enomotija = 600 m.
1 lohos = 4 pentekostije = 8 enomotija = 300 m.
1 pentekostija = 2 enomotije = 75 m.
1 enomotija = 37 m.

61. Glavni zapovjednik čitave vojske bio je jedan kralj. Stožer mu je činilo 6 polemarha, koji su se stavljali i na čelo pojedinim morama, kad su im se povjeravali samostalni pothvati. Lohu je zapovijedao lohag (λοχαγός, satnik), koji je imao pod sobom 4 pentekostera (πεντηκοστῆρες) i 8 enomotarha (ἐνωμοτάρχαι). Tjelesna straža kraljeva bilo je 300 vitezova (ἱππεῖς), koji, makar da su se tako zvali, nijesu bili konjanici, nego hopliti. Konjaništva Spartanci do g. 424. nijesu imali. A tada su, da bi atičkomu brodovlju priječili iskrcavanje na svojim obalama, sastavili četu od 400 konjanika, koju su poslije povisili na 600. Ta se četa dijelila na 6 mora po 2 ulama (οὐλαμοί). Morama su bili zapovjednici hiparmosti (ἱππαρμοσταί).

62. Posve odijeljene od spartanske građanske vojske (τὸ πολιτικὸν στράτευμα) bile su čete saveznikâ (σύμμαχοι), kojima su zapovijedali spartanski zapovjednici (ξεναγοί) (§ 84.). Za vrijeme peloponeskoga rata stali su se upotrebljavati plaćenici (ξένοι), koji su se poslije u vojnama izvan grčke zemlje redovno upotrebljavali. Vojskovođa bi pošao od kuće s malenom vojskom, ali bi je dopunio i uzdržavao s persijskim novcem (§ 68.). Takovim je vojnama upravljao zapovjednik brodovlja (ναύαρχος). Kako je ratnih pothvata bivalo sve više, postala je ova služba naskoro znatnija od kraljevske. Služba je nauarhova trajala godinu dana, a nitko je nije smio otpravljati dvaput (samo Lisandar je učinio izuzetak). Osim toga ga je nadziralo posebno vijeće (σύμβουλοι). Upute je primao od eforâ. Brodovlje su davali ponajviše saveznici. Sparta sama nije nigda opremila više brodova od 25. Ratna je luka bila u Gitiju (Γύθειον).

c) Atenska vojska.

63. U vojsci je bio atenski građanin dužan služiti od navršene 18. godine. Tada bi postao efeb (ἔφηβος) te bi se unio u vojnički popis svoje file (ληξιαρχικὸν γραμματεῖον, isp. § 24.), gdje bi se novi efebi svake godine zabilježili pod imenom svoga arhonta eponima, pa u svetinji Aglaurinoj zakleo. Efebima svake file zapovijedao je po jedan sofronist (σωφρονιστής), a svima efebima kosmet (κοσμητής). Sofronisti su se birali svake godine iz svake file po jedan između trojice, koje bi oci efebâ predložili. U prvoj su godini od države plaćeni učitelji vježbali efebe u oružju (ὁπλομαχεῖν, τοξεύειν, ἀκοντίζειν, καταπέλτην ἀφιέναι). Ova bi se godina završila tako, a bi efebi

pred narodom sakupljenim u kazalištu pokazali stečenu vještinu i svaki primio od države štit i koplje. U drugoj su godini efebi tako naoružani i u efebskom odijelu (s hlamidom [§ 91.] i petasom [§ 92.]) vršili stražarsku službu (kao περίπολοι) na granici i u stražarnicama (τὰ περιπόλια) po zemlji pod zapovjedništvom strategâ.

64. S navršenom 20. godinom počela se služba u redovima hoplitâ, koja je trajala do 60. godine. Osim efebâ moglo se dakle 40 dobnih razreda pozvati na vojsku. Ali 10 najstarijih smjelo se upotrijebiti samo za obranu zemlje. I meteci su se samo za taj slučaj pozivali na oružje. G. 431. bilo je 13.000 hoplita za rat izvan zemlje, a 16.000 za obranu zemlje. Na vojsku su se po zaključku narodne skupštine pozivali ili svi vojnici (πανδημεί, πανστρατιᾷ) ili samo pojedina godišta iz popisa (ἐκ καταλόγου) uz naznaku njihovih eponima (στρατεία ἐν τοῖς ἐπωνύμοις, isp. § 63.). Vojnici su se kupili u pojedinim demima, a onda su išli u grad, gdje je svaka fila imala svoje određeno mjesto. Tko se pozivu ne bi odazvao, sudili bi mu nakon vojne drugovi pod predsjedanjem strategâ, (γραφὴ ἀστρατείας), a tako i onomu, tko bi pobjegao (γ. λειποταξίου) ili se pokazao kukavicom (γ. δειλίας, § 70.). Osuđeni nije smio dolaziti na trg ni u narodnu skupštinu, bio je dakle djelomično ἄτιμος (§ 24.).

65. Najprije je vojnicima svake file zapovijedao po jedan strateg (στρατηγός), kojega je birala fila. Stratega je dakle bilo 10. Za vrijeme prvoga pomorskoga saveza povjerila im se čitava ratna uprava, te su postali najznatniji činovnici atenski (Periklo je bio Ateni na čelu kao strateg!). Oni su imali pravo sazivati narodnu skupštinu, upravljali su mobilizacijom, starali su se za oskrbu vojske, imali su brigu oko trijerarhije (§ 48.) i ratnoga poreza (§ 45.), napokon su zastupali državu kod pregovorâ s drugim državama. Nekolicini od njih povjeravala je narodna skupština i glavno zapovjedništvo u ratu. Njihov je ured (στρατηγεῖον) bio na trgu. Otkad je stratezima pripala ratna uprava, postali su zapovjednici odjelima pojedinih fila (pukovnijama, τάξεις) taksijarsi (pukovnici, ταξίαρχοι), kojih je bilo također 10, a birale su ih pojedine file. Pukovnije su se dijelile na satnije (λόχοι) pod zapovjedništvom satnikâ (λοχαγοί), koje su taksijarsi imenovali.

66. Za konjaničku službu bili su određeni pripadnici 1. i 2. razreda (§ 17, III, 1.) Novačilo je konjanike povjerenstvo od 10 καταλογεῖς (popisivača), a potvrđivalo vijeće, koje je imalo nad njima i nadzor (§ 27.). Svak, tko je bio uzet u konjanike, dobio je prinos za opremu (κατάστασις) i za vrijeme službe doplatak.

U 5. je vijeku Atena imala 1000 kojanika, koji su se po filama dijelili na 10 odjela (φυλαί), svaki pod zapovjedništvom jednoga filarha (φύλαρχος). Čitavomu su konjaništvu zapovijedala 2 hiparha (ἵππαρχοι).

Konjaništvo je bilo na okupu i u miru te se isticalo kod narodnih svečanosti (na pr. u panatenejskom ophodu).

Pored pravih konjanika bilo je u atenskoj vojsci još 200 streljača na konjma (ἱπποτοξόται).

67. Kao laki oružanici služili su siromašni ljudi 4. razreda (θῆτες, § 17, III, 1.), ali bez pravoga nadzora i ustrojstva, svak s oružjem, kojim se umio služiti. Posebni odjeli peltastâ, suličarâ, streljačâ i praćarâ dobavljali su se, koliko su bili potrebni, iz inozemstva. Pratež vojske (οἱ σκευοφόροι) bio je velik, jer bi svaki hoplit uzeo sa sobom roba, da mu nosi teški štit i hranu. Za podsjedanje (τειχομαχεῖν), u čemu su Atenjani bili na glasu, pratili su vojsku posebni odjeli tesarâ (τέκτονες) i zidarâ (λιθολόγοι).

d) Plaćenička vojska potonjega vremena.

68. Kad su se ratni pothvati otegnuli na duže vremena i veće daljine, počeli su se sve više uzimati u službu plaćenici (μισθοφόροι). Osobito pučanstvo Arkadije davalo je velik broj ratu vještih ljudi, koji su išli u službu svakomu, komu ih je trebalo. Osim plaće mamila ih je nada na plijen. Drugovanje u ratu i svijest, da im je snaga u ujedinjenju, držala je ove čete na okupu i onda, kad bi se rat svršio. Nazivali su se po vođi, kome su najprije služili (na pr. οἱ Κόρειοι). Podijeljeni su bili (poput Spartanaca) na lohe po od po prilici 100 momaka, u kojima su bile po 2 pentekostije po od 50 momaka i po 4 enomotije po od 25 momaka. Lohage, koji su se i stratezi zvali, imenovao je vojskovođa, a niže časnike viši. Kadšto su vođe birali vojnici sami. Uopće je njihovo ustrojstvo bilo demokratsko. Skupština vojnikâ (ἐκκλησία) zaključivala je o svim zajedničkim poslovima i raspravljala kao kakva narodna skupština.

e) Ratovanje.

69. Na polasku u rat, prije negoli se prestupila granica, pa prije svake bitke prinosile su se Zeusu i ratnim bogovima žrtve, koje su se dotle ponavljale, dok nijesu obećavale povoljan uspjeh. Svrha ratovanju nije bilo samo to, da se sile neprijateljske potraže i pobiju, nego i to, da se pustošenjem zemlje ne štedeći ni privatna posjeda neprijatelju što više štete nanese (τέμνειν τὴν γῆν). Za boj bi se vojska uvrstala istom pred neprijateljem, jer je napredovanje u širokoj i sklopljenoj vrsti bilo moguće samo na kratku daljinu. Spartanci bi se uvrstali svečano odjeveni ovjenčane glave uza svirku frule. Međutim bi laki oružanici počeli neodlučno čarkanje. Vojskovođa bi pošao ispred bojnoga reda (ἐπιπαριέναι) i obodrio čete (παραινεῖν). U boju mu je bilo mjesto na desnom krilu. Neposredno prije navale izdao bi on lozinku (τὸ σύνθημα), koju bi momci prišaptali jedan drugomu sve do lijevoga

krila pa onda svi redom sve do desnoga krila ponovili. Znak za navalu dao bi trubač (σαλπιγκτής), koji je pratio svaku satniju, ravnom trubom (ἡ σάλπιγξ), dok je zavinuti rog (τὸ κέρας) služio za znakove u okolu. U boj su stupali Dorani polako po taktu pjevajući bojnu pjesmu (ὁ παιάν, τὸ ἐμβατήριον), dok su Atenjani trčali. Bojna je poklič bila ἐλελεῦ, dorski ἀλαλά, a zazivao se njom bog ratni (Ἐνυάλιος).

70. Ako bi se kod sukoba bojni red na kojem mjestu pokolebao, stradali bi tim i susjedni odjeli, a ako bi se uzmicanje korak po korak (ἐπὶ πόδα ἀναχωρεῖν) ubrzilo i redovi došli u nered, bila bi bitka izgubljena. Kako je jezgra vojske bila teško oružana, nije mogla neprijatelja daleko progoniti, a kako su ostale čete bile slabo pouzdane, pobjeda bi se slabo iscrpla. Tko bi održao mejdan, podigao bi pobjedni spomenik (τὸ τρόπαιον), drven stup, koji bi se iskitio zaplijenjenim oružjem. Spomenici od kamena i mjedi držali su se za nedopuštene, jer je neprijateljstvo među Helenima imalo biti prolazno. Poraz bi se priznao tim, da bi se preko glasnikâ zamolilo primirje, da se mogu pokopati oni, koji su pali. U Sparti bi oni, koji su pripadali poraženomu odjelu (οἱ τρέσαντες), nakon povratka kući zapali u atimiju; u Ateni mogao se pojedinac optužiti za kukavštinu (§ 64.), a za osobito junaštvo mogli su stratezi podijeliti počasnu nagradu (τὰ ἀριστεῖα).

71. Bojni je red hoplitâ (ἡ φάλαγξ) bio mnogo širi nego dublji, tako da je kod obične dubine od 8 momaka u spartanskom lohu stajalo u širinu po prilici 30 momaka, a u plaćeničkom po prilici 12 momaka. Redovi momaka, što su stajali jedan do drugoga, zvali su se ζυγά (vrste), a onih, što su stajali jedan za drugim, στίχοι (povorke). Momci prve vrste zvali su se πρωτοστάται ili οἱ ἡγούμενοι, a oni posljednje οὐραγοί. Najbolji su vojnici bili u posljednjoj povorci desnoga krila u svakom odjelu, jer je desna strana bez štita kod navale s boka bila u većoj opasnosti negoli lieva, koju je štitio štit. I kod uvrstavanja čitave vojske metnule bi se na to mjesto najpouzdanije čete. Na nezgodnu zemljištu sastavljali su se losi tako, da su bili uži (po 6 momaka), a dublji (po 16 momaka, λόχος ὄρθιος), pa bi im se dalo, da se bore pojedince u razmacima. Protiv premoći konjanikâ i lakih četa načinio bi se četverokut (šuplje kolo, τὸ πλαίσιον), kojemu bi se u sredinu smjestio pratež.

72. Da bi iz namještaja u fronti (ἐπὶ φάλαγγος) došla u namještaj za pohod (ἐπὶ κέρως), okrenula bi se vojska na desno, tako da bi desno krilo, kod kojega se nalazio vojskovođa, došlo na čelo. Završila bi vojsku posljednja povorka lijevoga krila (οὐρά). Ali u sklopljenom redu kretala se vojska samo u blizini neprijatelja, a inače kako joj je bilo zgodno, bez teškoga oružja, koje su nosili robovi ili se vozilo na kolima s prtljagom. Noćivali su najradije u selima, ali su imali sa sobom i čadore (σκηνή) od koža životinjskih (διφθέρα). Òkô bi se doduše protiv navale utvrdio, ali ne

tako, da bi kao kod Rimljana služio uporištem za ratovanje. Najstrožega su se reda držali Spartanci. Oni bi òkô načinili okrugao, a helotima zapovjedili, da borave izvan njega.

73. Hranu (τὰ ἐπιτήδεια, τὰ σιτία) za nekoliko dana morao je vojnik sâm sa sobom uzeti. Trebala mu je na dan 1 ili $1^1/_2$ henike (ἡ χοῖνιξ = 1·1 l.) pšenična brašna (τὰ ἄλευρα) ili ječmene krupice (τὰ ἄλφιτα) za kruh. Na dalekim pohodima prodavali su živež trgovci, koji su pratili vojsku, ili bi gradovi, kojima se prolazilo, otvorili tržište (ἀγορὰν παρέχειν), u neprijateljskoj zemlji valjalo je vojnicima silom tražiti živež. Osim plaće (μισθός) dobivao je vojnik oskrbninu (τὸ σιτηρέσιον) od prilike u istom iznosu. Plaća je hoplitâ u Ateni iznosila obično 2 obola na dan. Konjanik je dobivao po 1 drahmu. Plaćenici su dobivali na mjesec po 20 drahama, lohazi njihovi dvostruko, a stratezi četverostruko.

III. Pomorstvo.

A. Homerovo doba.

74. Brodovi se u Homerovim pjesmama još ne upotrebljavaju za boj, nego služe samo za prijevoz. Ali gradnja njihova pokazuje već neku savršenost. U kobilicu (ἡ τρόπις) utaknuta su s obje strane u jednakim razmacima zavinuta rebra (δρύοχοι) i obložena daskama (οἱ πίνακες), koje čine brodu bokove (korito). Rebra drže napeta odozgo poprijeko položene klupe veslačke (τὰ ζυγά). Na nosu (πρῴρη) i krmi (πρύμνη) diže se prednji i stražnji kraj visoko u vis, po čemu se brod zove ἀμφιελίσση (na obadva uzvit kraja) ili ὀρθόκραιρος (visokorog). Vrhovi su krajevima urešeni osobitim uresom (ἄφλαστον). Budući da je brod na oba kraja uzvit, zove se i κορωνίς (uzvit); pridjev ἐΐση (jednakih bokova, jednakobok) tiče se njegove ravnoteže (što se ne naginje ni na jednu ni na drugu stranu); ἐΰσσελμος znači, da je na oba kraja „pokrit" (a inače otvoren); πολυκληΐς, da ima po rubu svake strane mnogo palaca ili klinova (αἱ κληΐδες), na koje se natiču gužve od kože (τροποί), a u njih se zatiču vesla (τὰ ἐρετμά), dakle brod „pun palaca (vesala)". Budući da je na brodu obično 50—60 momaka, bit će broj veslača iznosio po prilici 50. Kad je brod od kopna dosta udaljen, puše li povoljan vjetar (οὖρος), digne se jedrilo (ἱστός), koje dotle leži, na konopima, koji idu s njegova vrha k nosu broda te se zovu „leta" (πρότονοι), pa se u grlu (μεσόδμη), koje se nalazi u poprečnoj gredi, što u sredini broda u visini veslačkih klupa spaja oba njegova boka, učvrsti, a onda se na križu (ἐπίκριον) digne jedro (ἱστίον), koje drže 2 za donje mu krajeve privezana konopa (zatezi, πόδες), te se prema jakosti vjetra može nategnuti ili popustiti. Za okretanje jedra služe konopi (praće, ὑπέραι), što su privezani za

oba kraja križa. Krmilo (πηδάλιον) je veslo sa širokim perom i s ručeljem (τὰ οἰήια). Mjesto sidra upotrebljava se teško kamenje (εὐναί), koje je probušeno pa na konope (τὰ πρυμνήσια) privezano. Ako se brod ne upotrebljava, povuče se na obalu, a oruđe njegovo (τὰ ὅπλα) spravi se. (Vidi Bedjanićev Rječnik Homerovih pjesama, tab. VI.).

B. Historičko doba.

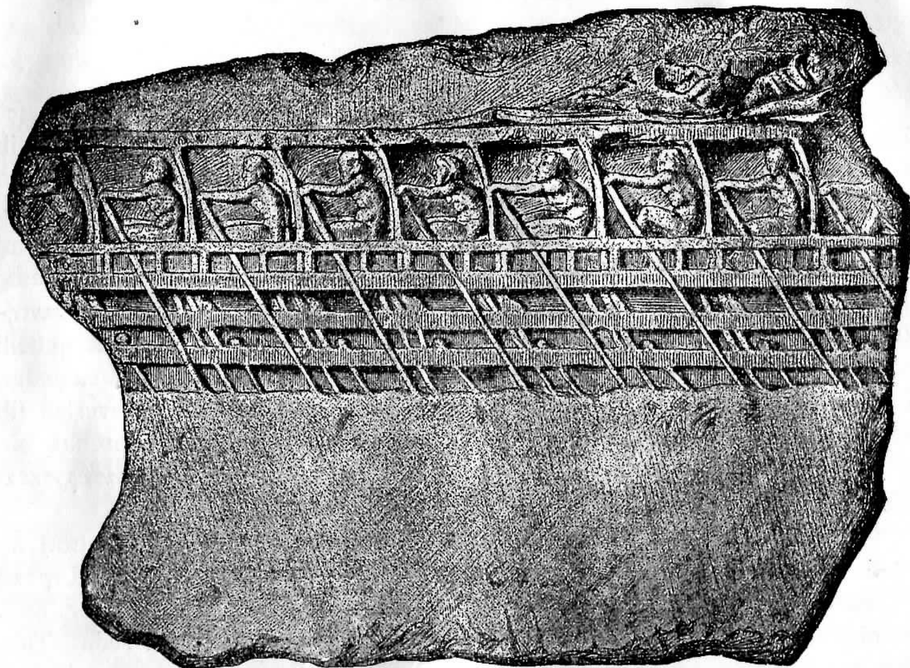
75. Ratni su se brodovi za razliku od trgovačkih i teretnih (τὸ πλοῖον, ἡ ὁλκάς) gradili dugi i uski (ν. μακραί, ν. ταχεῖαι), jer je kod njih bilo više stalo toga, da budu brzi i okretni, negoli da može u njih mnogo stati. Budući da je brod sâm imao služiti kao oružje, načinio bi mu se na nosu upravo nad vodom čvrst okovan kljun (ἔμβολον), i uzelo bi se na nj manje oružanika (οἱ ἐπιβάται) nego veslača (οἱ ναῦται). U starije su se vrijeme upotrebljavali otvoreni brodovi bez krova, koji su imali 50 vesala (ἡ πεντηκόντορος), i oni su ostali pojedince u porabi i onda, kad su se ljudi naučili veslačku snagu pojačavati tim, da su uzimali više redova veslačâ jedan povrh drugoga. Najobičniji ratni brod historičkoga vremena, troveslač (ili lađa troveslarka, ἡ τριήρης), imao je tri takova reda. Dalji je napredak bio u tom, da se za sigurnost veslačâ načinila drvena stijena (πλοῖα κατάφρακτα) i da su brodovi dobili krov (palubu, τὸ κατάστρωμα).

76. Od 170 veslača sjedila su 62 najgornjega reda (οἱ θρανῖται) na osobitom hodniku izvan krova (ἡ πάροδος), 54 srednjega reda (οἱ ζυγῖται) na krovu, a 54 najdonjega reda (οἱ θαλαμῖται) ispod krova (sl. 4. na str. 36.). Ali obično je veslala samo jedna trećina veslača, no u sva tri reda. Takt je za veslanje davala frula i poklič (τὸ κέλευσμα). Zapovijedao je veslačima u svakom redu po jedan pentekontarh, a svima keleust (κελευστής). Ako su veslala samo dva reda veslačâ, zvao se brod δίκροτος, ako je veslao samo jedan, μονόκροτος. Za veslače su se u Ateni uzimali teti, a poslije i meteci, ili su se naimali strani ljudi. Samo momčad dvaju državnih brodova, koji su uvijek bili u službi, a zvali su se Πάραλος i Σαλαμινία, morala se sastojati od građana. Plaća je zajedno s oskrbom (σιτηρέσιον) iznosila između 4 obola i 1 drahme.

Trijera je bila po prilici 40 do 50 m duga i 5 m široka, a imala je dva jedrila, jedno veliko (ἱστὸς μέγας) i manje prednje jedrilo (ἱστὸς ἀκάτειος). Oko jedara je bilo zabavljeno po prilici 20 mrnara; osim toga je bilo na njoj 10 vojnika (οἱ ἐπιβάται) u hoplitskom oružju i 4 strjeljača, tako da je svih momaka (zajedno s veslačima) bilo oko 200. Budući da je ratnomu brodovlju svakako trebalo i vojske, koja bi se mogla iskrcati, udesile bi se spore i slabo okretne trijere za prijevoz četa (αἱ στρατιωτίδες), a kadšto se i konjaništvo prevozilo na posebnim brodovima (νῆες ἱππαγωγοί),

*

koji su primali od prilike po 30 konja. Zapovjednik je trijeri bio trijerarh (τριήραρχος), a pod njim su bili krmilar (κυβερνήτης) i prorej (πρωρεύς). Upravljalo se brodom na krmi dvjema velikim veslima sa širokim perom. Od g. 330. gradila je Atena i tetrere, a od g. 325. i pentere (sa 4 i 5 redova veslačâ).

Sl. 4. Odlomak relijefa s atičkom trijerom.

77. Za vrijeme peloponeskoga rata imala je Atena 300 trijera za službu izvan zemlje, a k tomu je dolazilo još 100 izabranih, koje su se čuvale za slučaj navale na Pirej. Brodovi, koji nijesu bili u službi, stajali su u Pireju u brodarnicama (τὰ νεώρια). Da budu brodovi sposobni za plovidbu, za to je bilo odgovorno vijeće, koje je svake godine imalo nesposobne brodove izlučiti i postarati se za naknadu (§ 27.). Ako bi se zaključilo izaslanje brodovlja (ἀπόστολος), razdijelio bi se potrebni broj brodova ždrijebom među trijerarhe, da ih opreme (§ 48.). Preuzimalo je gotove trijere posebno povjerenstvo od 10 članova (οἱ ἀποστολεῖς). Koji bi trijerarh prvi predao brod, dobio bi od vijeća zlatan vijenac.

78. I brodovlje je vozilo sa sobom veliku pratnju teretnih bärâkâ. Za plovidbu bi se poređao ili brod do broda (ἐπὶ φάλαγγος) ili brod za brodom (ἐπὶ κέρως). Za boj spreman učinio bi se brod tim, da bi se jedra

spustila i veliko jedrilo položilo. Korito bi se konopima, pletivom, kožama i sl. od udaraca zaštitilo, a na krovu bi se načinile stijene (παραρρύματα) za zaštitu od neprijateljskih strijela. Znak za boj dala bi crvena zastava na brodu zapovjednikovu. Tko bi se uzdao u hrabrost pomorskih vojnika, kao Lakedemonjani, pokušao bi kvačiti (προσβολή), čemu su služile kvake (χεῖρες σιδηραῖ) i mostovi (ἀπόβαθρα). Atenjani su voljeli udarac s kljunom (ἐμβολή) za koji je valjalo najprije brod natrag povući zamaha radi. Vješti su krmilari umjeli izmaknuvši udarcu brzim provozom mimo neprijateljskoga broda njegova vesla polomiti (διέκπλους), dok su se s krova sipale strijele i koplja. Tomu se nastojalo odoljeti jakim gredama (αἱ ἀπωτίδες), koje su sa svake strane nosa koso naprijed upravljene imale štititi vesla, što su bila iza njih, i ujedno kod udarca s kljunom razoriti gornji dio neprijateljskoga broda. Pobjednik bi na obali podigao pobjedni spomenik, a pobijeđeni bi neprijatelj kao iza kopnene bitke preko glasnikâ zamolio za primirje, da se oni, koji su pali, mogu pokopati.

IV. Odnošaji među državama.

79. Prvobitni se odnošaj među općinama javljao kao nepovjerenje i neprijateljstvo. Pripadnik je tuđe države bio među građanima bespravan. Zaštite mu nijesu davali zakoni, nego samo pobožni običaj gostinskoga prava činio je, da su ga milostivo trpjeli. Ali od ličnoga gostinstva razvila se s većim međunarodnim saobraćajem kao državna uredba p r o k s e n i j a (προξενία). Proksenom (πρόξενος) imenovala bi država za počast građanina tuđe države i dala mu tim neka osobita prava. A zato bi on kao počasnu dužnost preuzeo brigu za sve pripadnike ove države, koji bi god u njegov grad došli, kao i danas konsuli. Državnim ugovorima, koji su se sklapali na desetke godina, dopuštali su čitavi gradovi svojim građanima međusobno neka prava. Takvi su se ugovori na kamenu ili tuču javno izlagali u općinama, kojih su se ticali, a često još osim toga na posvećenim mjestima, kao na pr. u Delfima i u Olimpiji. Plemena, koja su bila rasijana po malim mjestima, činila su tako neki slab državni sklop (τὸ κοινόν). Tako je bilo na pr. kod Tesalaca, Fočana, Arkađana i t. d.

80. U bližem su odnošaju i n a s e l j a (ἡ ἀποικία) stajala prema gradu, iz kojega su potekla (ἡ μητρόπολις). Naselje bi se osnovalo, kad bi stranka, koja je u političkim razmiricama propala, potražila novu domovinu, ali bi i grad sâm od prevelikoga broja svojih građana izaslao jedan dio, da osnuje naselje. Za savjet bi se zapitali bogovi, ponajviše delfsko proročište. Odličan bi građanin (οἰκιστής) bio vođa kod osnivanja i uređivanja nove općine, i njegovo bi ime ostalo vječno spojeno s imenom te općine; dapače poslije

smrti iskazivale bi mu se božanske časti. Poštovanje državnih bogova, a prije svega vatru s ognjišta Hestijina ponijeli bi naseljenici sa sobom iz staroga grada, te je zajedništvo njihovo činilo trajnu svezu između obje države. Ali kod toga je naselje bilo politički posve slobodno, samo ljubav i poštovanje zabranjivalo je razmirice. Slabija je bila sveza, ako su se naseljenicima pridružili ljudi iz drugih gradova (ἔποικοι).

81. Posve su drugi položaj imale atenske kleruhije (κληρουχία) t. j. mjesta, koja su bila u ratu osvojena, te su se u njima građani atenski naselili. Starim bi se stanovnicima oteo dio zemljišta, kadšto i čitavo, pa na dijelove (κλῆροι) podijelilo i siromašnim atenskim građanima predalo, koji su tako od tetâ postali zeugiti i bili sposobni za hoplitsku službu. Oni su ostali pripadnici svoga doma i file i zadržali svа svoja prava i dužnosti prema državi, ali nijesu smjeli naselja po volji ostaviti. Gdje je općina bila veća, bila je posve onako uređena kao atenska, samo je vlast njezinih oblasti bila ograničena na unutrašnju upravu, a suđenje u znatnijim stvarima zadržano glavnomu gradu.

82. Pod imenom amfiktionci (οἱ ἀμφικτύονες, upravo ἀμφικτίονες to j. okolni stanovnici) sklopila bi susjedna plemena oko zajedničke svetinje savez, koji im je nalagao dužnost, da svaku povredu svetoga zemljišta ili svetih uredaba zajednički osvete. Inače bi članovi saveza sačuvali potpunu slobodu i za bojeve među sobom, samo se nijedan amfiktionski grad nije smio razoriti ni kod podsade odbiti od vode. Takvih je amfiktionija bilo više. Najznatniji je bio savez 12 plemena, kojemu je bila središte najprije svetinja Demetrina, a onda delfski hram. U saveznu skupštinu, koja je svoje staro ime Πυλαία zadržala i u Delfima, slalo je svako od 12 plemena (Tesaljani, Perebljani, Magnećani, Ftioćani, Dolopljani, Maljani, Etejani, Lokrani, Fočani, Beoćani, Dorani, Jonjani) po 2 zastupnika (ἱερομνήμονες). Uz njih je bilo i političkih zastupnika (πυλαγόραι). Svake četvrte godine slavile su se kao savezna svetkovina pitijske igre. Amfiktionijom se zvala i bogoštovna zajednica jonskih država, kojoj je svrha bilo poštovanje Apolona na Delu.

83. U velik savez, koji nije imao posebna imena, složili su se Grci poradi pogibli, što im je prijetila od persijske države. Hegemonija se predala Lakedemonjanima, koji su već bili na čelu savezu peloponeskih država. U saveznu skupštinu (συνέδριον) na Istmu slali su svi rodoljubivi (εὖνοι) gradovi svoje zastupnike (πρόβουλοι). Vrhovno je zapovjedništvo nad saveznom kopnenom vojskom i nad brodovljem pripadalo lakedemonskim vojskovođama, a svakomu je stajalo o boku ratno vijeće (συνέδριον) sastavljeno od stratega pojedinih gradova. Poslije pobjede odlučilo se, da ima savez i dalje postojati, a za središte odredila mu se Plateja. Ali je Pausanijino vladanje saveznu skupštinu sklonilo, te je vrhovno zapovjedništvo predala Atenjanima i pod njihovim vodstvom osnovala poseban savez.

84. Lakedemonski savez, koji je odsada samo peloponeske države osim Arga i Ahaje obuhvaćao, organizirao se s vremenom sve strože. Saveznim je državama ostala samostalnost (αὐτονομία), samo su morale imati oligarhički ustav. U svima gradovima, koji su savezu pristupili, postavila se vlada od 10 članova (δεκαδαρχία) pod nadzorom spartanskoga harmosta (ἁρμοστής). Pravo, da ratuju, ostalo im je, ali za razmirice među članovima saveza osnovali su se obranički sudovi. U saveznom vijeću, koje se sastajalo u Sparti pod predsjedanjem eforâ, imao je svaki grad svoj glas. U njemu se odlučivalo, koliko vojske valja da pojedini gradovi dadu za savezni rat. Pored domaćih stratega zapovijedali su i ovim četama spartanski zapovjednici (ξεναγοί) (§ 62.).

85. Poseban pomorski savez (grčkih gradova na otocima, u Maloj Aziji i na Helespontu) osnovao se pod vodstvom Atene za obranu grčke slobode od Persijanaca. Neki su se savezni gradovi obavezali, da će davati vojske i brodova, a najviše ih se od toga otkupilo prinosom (φόρος). Ovi su posljednji tim ponajviše izgubili samostalnost, a takovih je bivalo sve više, jer su neposlušni, silom na savez prisiljeni gradovi redovno dolazili u takav položaj. Tako su se razlikovali samostalni i podložni saveznici (σύμμαχοι αὐτόνομοι i ὑπήκοοι). Savezna blagajna, kojom su upravljali atenski činovnici (Ἑλληνοταμίαι) na Delu, postajala je tako sve više atenskom državnom blagajnom, te se onda (g. 454.) u Atenu i prenijela (§ 43.). Prinose bi svake 5. godine o Velikim Panatenejama odredilo vijeće za 5 okružja, na koja je savezno područje bilo razdijeljeno (ὁ Ἰωνικὸς φόρος, ὁ Ἑλλησπόντιος, ὁ ἐπὶ Θρᾴκης, ὁ Καρικός, ὁ νησιωτικὸς φ.). Osim toga mogao se u nuždi tražiti još namet (ἐπιφορά). U gradove, koji svoga prinosa ne bi platili, poslali bi se ovrhovoditelji (ἐκλογεῖς), koji bi ih s pomoću vojske na platež prisilili. U sumnjivim događajima odlučivali su atenski sudovi. Uza sve to, što su plaćali prinos, tražila se u potonje vrijeme od saveznikâ i vojska. Ustav je u svima gradovima bio demokratski, ali su se njihove oblasti morale zaključcima atenske narodne skupštine pokoravati, u čemu su ih nadzirali zapovjednici atenske posade (φρούραρχοι) ili činovnik, koji je bio upravo za to izaslan (ἐπίσκοπος). Suđenje je osim maličnih stvari pripadalo atenskim helijastima. Nakon bitke kod Egospotama (g. 405.) savez se raspao.

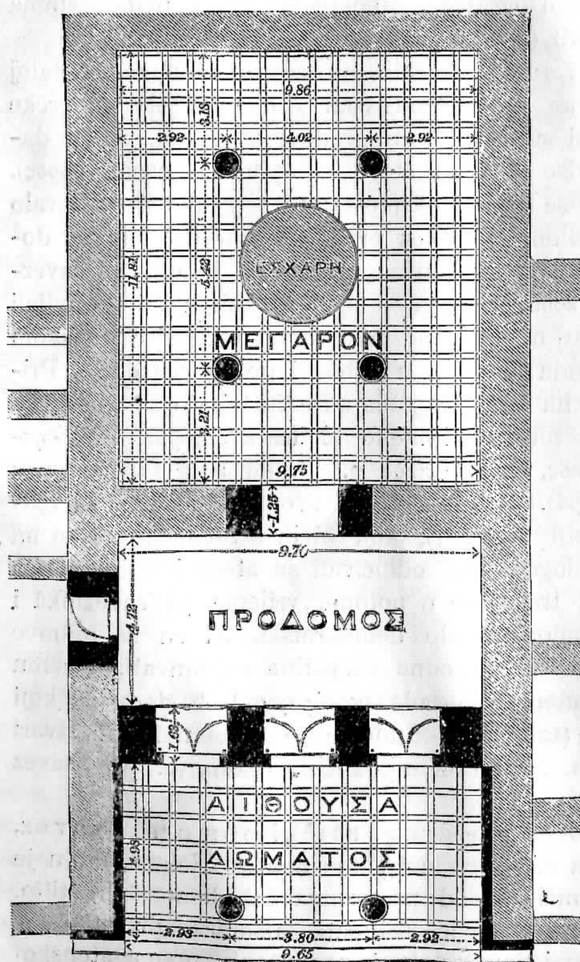
86. Samo slab odraz prvoga bio je drugi atički pomorski savez, koji se osnovao g. 378/7., da bi slobodu i samostalnost Helenâ, koju je kraljevski mir (g. 387.) zajamčivao, od presezanja lakedemonskih štitio. Stalno savezno vijeće (συνέδριον) imalo je zastupati zajedničke probitke saveznikâ prema Ateni, ali je u istinu ostalo bez značenja prema atenskoj

narodnoj skupštini, u koje je svagda bila konačna odluka. Saveznici su plaćali prinose, koji se nijesu više zvali φόροι, nego συντάξεις. Ali i sada su Atenjani samostalnost saveznikâ svakako krnjili. Stoga je nastao saveznički rat (g. 357—355.), koji je savez znatno oslabio, dok ga nije iza bitke kod Heroneje (g. 338.) posve nestalo.

V. Privatne starine.

a) Kuća.

87. Boljarska je kuća u Homerovo doba obuhvaćala više zgrada, koje su bile ograđene zidom (ἑρκίον). Na dvokrilna vrata, pred kojima se nalazilo predvraće (πρόθυρον) sa stupovima, a iza njih trijem dvorišni (αἴθουσα αὐλῆς) također sa stupovima, dolazilo se u dvorište (αὐλή). U sredini je dvorišta bio žrtvenik Zeusa čuvara kućnoga (Ζεὺς ἑρκεῖος), a sa svake strane suše za kola i oruđe, stanovi za služinčad i staje, pa bunar. Ako je, kao kod Odiseja, gospodarstvo bilo preneseno na selo, tekli su uza zid okolo naokolo trijemovi, dok je sredina dvorišta bila uređena kao igralište, gdje su se prosci mogli pače bacati diska i koplja. Preko dvorišta bio je ulaz u stan (δῶμα, δόμος). Kroz trijem kućni ili predvorje sa stupovima (αἴθουσα δώματος, πρόθυρον, πρόδομος) ulazilo se na dvokrilna vrata u mušku dvoranu (μέγαρον) (sl. 5.). Visoki su stupovi (4) držali krov, ispod kojega su se nalazili otvori za svjetlost

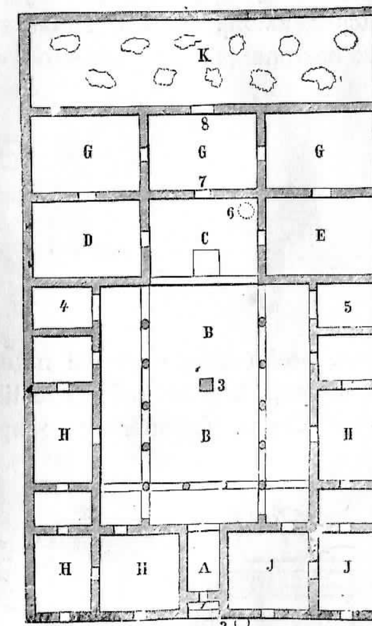

Sl. 5. Nacrt megara u tvrđavi tirintskoj.

i za dim. Usred stupova stajalo je ognjište (ἐσχάρη, ἑστίη), gdje je bilo odlično mjesto za gospodare i njihove goste. Stupovi su bili od drveta, a stajali su na kamenim podstavcima i imali žljebove, u koje su se mogla prislanjati koplja (δουροδόκη). Stijene su bile okrečene, u sjajnim boljarskim kućama limom od tuča obložene, pojedini dijelovi i dragocjenim kovinama i vijencem od modroga staklenoga slitka (κύανος) urešeni. Rasvjetljivala je dvoranu vatra od suhoga trijesća, koje je gorjelo u žeravnicima (λαμπτῆρες) i vatra na ognjištu. Za svijetljenje su se nadalje upotrebljavale zublje od luča (δαΐδες). Iz stražnjega dijela megara vodila su u palači Odisejevoj povišena vrata (ὀρσοθύρη) na uzak hodnik (λαύρη), na koji se moglo doći i pokrajnim vratima iz predvorja (πρόθυρον). Na tom su hodniku bile kojekakve spremnice, ložnice i t. d. Pojedine su prostorije bile spojene uskim hodnicima (αἱ ῥῶγες). U ovom je dijelu kuće bio i ženski stan, sličan muškoj dvorani, ali jednostavniji i tješnji, a okružavale su ga gospodarske prostorije i ložnice. Možda se u ženski stan dolazilo na vrata u stražnjoj stijeni megara (θύραι μεγάρου). Drvene su stube vodile u sobu sagrađenu na ravnom krovu (ὑπερῷον). I kupaonica se nalazila u Homerovoj kući s kacom (ἡ ἀσάμινθος), u kojoj bi se došljak okupao.

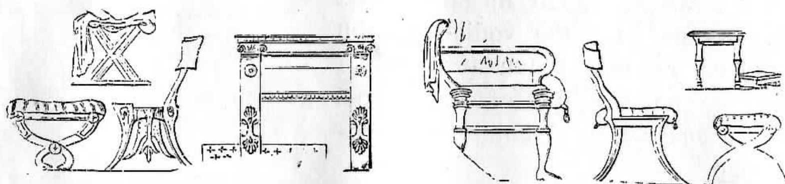
88. Grčka kuća u historičko vrijeme (sl. 6.) veoma je jednostavno osnovana. Glavni joj je dio bilo unutrašnje dvorište bez krova. Oko njega bile su poređane druge prostorije, koje su od njega dobivale i svjetlost. S ulice su vrata (ἡ αὔλειος θύρα 1) pod krovom (πρόθυρον), koji su često podupirali stupovi, vodila u hodnik (A), u kojem se nalazila soba vratareva (θυρωρός; θυρωρεῖον). S toga se hodnika dolazilo u dvorište okruženo stupovima (περιστύλιον B), koji su podupirali krovove trijemovima (τὰ προστῷα), iza kojih su se nalazile prostorije (οἶκοι H, J) za kućnu potrebu, blagovaonice, spavaće sobe, spremnice i t. d. U sredini dvorišta stajao je žrtvenik Zeusa čuvara kućnoga (Ζεὺς ἑρκεῖος 3). Svetinje porodičnih i plemenskih bogova (θεοὶ πατρῷοι) nalazile su se u prostorijama, što su bile u svezi s trijemom (4, 5). Prema ulazu bila je muška dvorana (ἀνδρών C), pred kojom se nalazilo predsoblje (ἡ προστάς, παραστάς, παστάς). U njoj je stajalo kućno ognjište (ἑστία 6), na

Sl. 6. Nacrt grčke kuće.

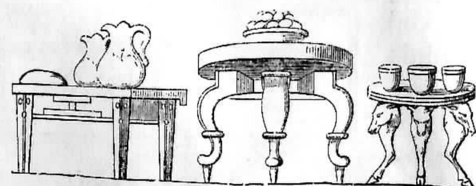
kojem se nijesu više gotovila jela, nego je služilo sakralnim svrhama. Sa svake su strane iz dvorane vodila vrata u spavaće sobe roditeljâ i njihovih kćeri (θάλαμοι D, E). U stražnjoj su stijeni bila vrata (μέσαυλος θύρα 7) u stražnje prostorije (G) za sluškinje, koje su tu pod nadzorom gospodarice radile. Sve veći je raskoš učinio, te su se stale graditi posebne prostorije za reprezentaciju, koje bi se oko drugoga dvorišta nanizale i muškim stanom (ἡ ἀνδρωνῖτις) zvale, dok bi se pravi porodični stan zvao γυναικωνῖτις. Samo se po sebi razumije, da su i u starije, jednostavnije vrijeme samo kuće najbogatijih građana bile posve onako uređene, kako je rečeno, ponajviše se jamačno valjalo kojekako stegnuti, a siromašniji su ljudi svagda morali biti zadovoljni i najmljenim stanom.

89. Pokućtvo nam je ponajviše poznato po slikama i plastičkim radnjama. Za sjeđenje je služio θρόνος, stolac s naslonom za leđa i ruke i s podnožjem (ὁ θρῆνυς), koje je moglo biti na njemu pričvršteno, zatim κλισμός, κλισίη, κλιντήρ, stolac s naslonom za leđa, pa δίφρος, nizak stolac bez naslona (sl. 7.). Ležalo se na stalnom krevetu (πυκινὸν λέχος) bez na-

Sl. 7. Grčki stolci.

slona, preko kojega su bili nategnuti potpruzi, pa na prenošljivim odrima (τὰ δέμνια), koji bi se namjestili za goste, a pomišljati se imaju kao produženi δίφροι. Također su se upotrebljavale klupe ili divani (κλίνη). Blazine i jastuci nijesu bili poznati. Po stolcima i krevetima prostrli bi se prostirači (τὰ ῥήγεα, οἱ τάπητες) i krzna (τὰ κώεα). Kao pokrivač služila je χλαῖνα. Stolovi (τράπεζαι sl. 8.) bili su maleni i zgodni za prenošenje, jer bi se pred svakoga gosta postavio (τανύειν) poseban stô. Kad su poslije jeli ležeće, bili su stolovi jedva tako visoki kao κλίνη. Za čuvanje odijela i svakakva oruđa služili su veći ili manji sanduci i ormari (ἡ χηλός, ἡ φωριαμός). Posuđa nam je dosta poznato iz grobova. Glavne tvornice zemljana posuđa bile su u Ateni i u Korintu, otkud se roba izvozila u luke i po kopnu. Osobit je ures zemljanomu posuđu podavalo slikanje. Kao naj-

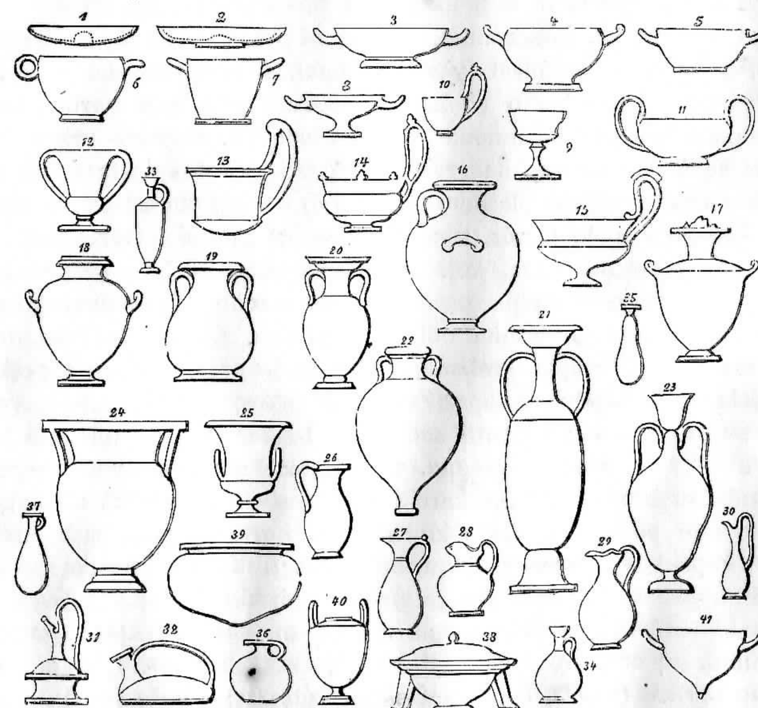
Sl. 8. Grčki stolovi.

glavnije vrste toga slikanja razlikuju se tehnika sa crnim figurama, gdje su figure naslikane crnom bojom pa u glinu užežene, i tehnika s crvenim figurama, koja je prvu istisla, gdje su figure naslikane (sl. 9.) u crvenkastoj boji gline na crnom polju. Među posuđem za spremanje tekućina i žita po veličini je na prvom mjestu bio πίθος. To je bio velik zemljan sud bez nogu s ravnim dnom ili ozdo šiljast, te se mogao prisloniti ili zakopati. U takom je sudu stanovao Diogen. Amfora (ἀμφορεύς, sl. 10. br. 20—23.) dobila je ime od dviju ručica, za koje se držala, kad se nosila. Krčazi za nošenje vode (ἡ ὑδρία, ἡ κάλπις, sl. 10. br. 16.) imali su još treću ručicu usred trbuha, koja je imala oblakšati postupanje s posudom, kad bi se kod crpanja zagnjurila u vodu pa napunjena digla na glavu. Ulje, što su žene trebale za kićenje, držalo se u bočicama s tankim vratom (ἡ λήκυθος, sl. 10. br. 33.). Vrčevi mješaonici (κρητῆρες, sl. 10. br. 24.) od kovine ili gline bili su tr-

Sl. 9. Grčka vaza.

Sl. 10. Različni oblici grčkoga posuđa.

bušati sudovi sa širokim vratom i ručicama. Za crpanje iz mješaonika i nalijevanje u čaše služila je οἰνοχόη (sl. 10. br. 26—31.). Sličan je oblik imala posuda ἡ πρόχους, iz koje se lijevala voda za pranje preko ruku u zdjelu (ὁ λέβης)). Za crpanje i za piće upotrebljavala se κοτύλη (zdjelica, sl. 10 br. 4—7.) pa κύαθος (zdjelica s visokom ručicom, sl. 10. br. 10., 13., 14.). Za čaše poznato nam je mnogo imena, koja je teško složiti s određenim oblicima [τὸ δέπας, τὸ ἄλεισον, ἡ φιάλη (sl. 10. br. 1., 2.), ὁ σκύφος (sl. 10. br. 6.), ἡ κύλιξ (sl. 10. br. 8.), ὁ κάνθαρος (sl. 10. br. 12.), τὸ καρχήσιον]. Rogovi (τὸ κέρας, τὸ ῥυτόν), koji su se nazivali po glavama životinjskima ἐλέφας, ἵππος, imali su otvor u glavi životinjskoj, iz kojega bi briznuo brizak vina, a pilac bi valjalo da ga ustima uhvati. Velik je sud za kuhanje, a uz to za ures pa za žrtve bio tronog (τρίπους), kotao na tri noge.

b) Odijelo.

90. U Homerovo vrijeme oblačili su muškarci šitu platnenu košulju (χιτών) bez rukava ili s kratkim rukavima, koja je dopirala do koljena, a u svečanim zgodama do nogu. Jonjani su voljeli dugi hiton (Ἰάονες ἑλκεχίτωνες). Kod posla ili u boju čovjek bi se po košulji opasao. Ako bi je svukao, kao na pr. kod rvanja, opasao bi pregaču (τὸ ζῶμα). Izvan kuće došao bi k tomu vunen plašt (χλαῖνα), duguljast četverouglast gunj, koji bi se jednostruko ili dvostruko (ἡ διπλῆ, ἡ δίπλαξ) oko leđa ogrnuo tako, da bi mu se krajevi preko ramenâ naprijed spustili. Kopčom (πόρπη, περόνη) mogle su se obje polovine na prsima skopčati. Mjesto plašta nosili su kraljevi kao svečano odijelo platneni φᾶρος (τό), u koji bi se čitavo tijelo zamotalo. Žensko odijelo (ἑανός, πέπλος, τὸ φᾶρος) bilo je četverouglast komad tkanine, ponajviše od vune, koji se oblačio tako, da bi se ispod jednoga pazuha omotao oko tijela pa na ramenima svezao. Ispod drugoga pazuha skopčale bi se obadvije strane odijela kopčama. Odijelo je bilo dulje od tijela te se odozgo moglo prebaciti, tako da je prevjesak visio preko gornjega tijela. Po odijelu se opasivao pojas (ζώνη) i činio njedra (κόλπος), koja su se mogla upotrebljavati kao džep. Izlazeći iz kuće metnula bi žena još rubac (τὸ κρήδεμνον, τὸ κάλυμμα, τὸ κάλυπτρον) oko glave i gornjega tijela. Na nogama su izvan kuće muškarci i žene nosile sandale (τὰ πέδιλα). Glava se obično nije pokrivala, samo kod duljega boravka izvan kuće metala se na glavu kapa kožna (κυνέη) ili pustena (πῖλος). Kosa se nosila raspuštena. Trojanci su je možda pleli, što je prije persijskih ratova i u Grčkoj dugo vremena bilo u običaju. Žene su glavu kitile mrežastom kapom (κεκρύφαλος) i dijademom (ἡ στεφάνη, ἡ ἄμπυξ). I inače su žene nosile bogat nakit od zlata, kao ogrlice (ὅρμοι), kopče (αἱ ἕλικες, κάλυκες), oboce (τά ἕρματα).

91. U historičko vrijeme bio je kao muško odijelo općeno u

porabi hiton, ponajviše od vune, koji je bio kratak ili dug (jonski), na ramenima sašit ili nesašit, tako da se morao istom skopčati (sl. 11.). Zanatnici su ga nosili tako, da je samo na lijevom ramenu bio svezan, a desna je ruka bila slobodna; takova se nošnja zvala ἡ ἐξωμίς. Sada su se ljudi po hitonu opasivali, a sam hiton ispod pojasa povlačili u vis, te su nastajala njedra (κόλπος), koja su služila kao džep. Mjesto hlene nosio se kratak jahački plašt (ἡ χλαμύς), koji je pripadao nošnji vojnikâ i efebâ, pa ἱμάτιον. Hlamida je bila ovalan komad tkanine, koji bi se oko lijevoga ramena omotao, a na desnom skopčao kopčom, tako da su se oba okrajka na desnoj strani spuštala (sl. 12.). Ἱμάτιον je bio od meke tkanine i pravokutna oblika, a zamotavalo se njim čitavo tijelo. Najprije bi se jedan njegov okrajak odostrag preko lijevoga ramena povukao pa pod lijevim pazuhom uhvatio, a onda bi se odijelo tako, da bi čitava leđa pokrivalo, oko desne strane naprijed povuklo ili ispod desnoga pazuha ili tako, da bi desno rame i desna ruka također bila pokrita, te bi samo šaka ostala slobodna. Napokon bi odijelo pokrilo tijelo i sprijed, a držalo bi se tim, što bi se preko lijevoga ramena prebacilo, tako da bi slobodni okrajak visio preko leđa. Po tom, kako se ἱμάτιον nosio, poznavao se fini ukus (sl. 13.).

Sl. 11. Hiton.

Sl. 12. Vojskovođa u hlamidi.

Kao žensko odijelo uzdržao se Homerov πέπλος, koji se nije šio, te se na jednoj strani morao skopčavati. U Ateni se šio do pojasa ili do ruku, tako da je bio sličan hitonu, a i zvao se hiton. Odozgo se odijelo dvjema rasporima sa strane dijelilo na prednji i stražnji dio, jedan i drugi po prilici dvaput toliko dug, koliko je trebalo za pokrivanje gornjega tijela, tako da se suvišak mogao prebaciti te je činio prevjesak. Onda bi se oba dijela na ramenima svezala, a prevjesak bi ostao spušten ili bi se i preko njega opasao pojas (sl. 14.). Napokon bi se donji dio odijela ispod pojasa povukao u vis te su ispod prevjeska nastala njedra (κόλπος; sl. 15., koja prikazuje jednu od 6 Karijatidâ, nosilicâ krova na hramu Erehtejevu na Akropoli atenskoj). Pored toga nosili su se i hitoni s rukavima. Izvan kuće su žene nosile još ogrtač (τὸ περίβλημα, ἡ ἀμπεχόνη), koji se oblačio kao i

ἱμάτιον. K tomu je mogao dolaziti još rubac za glavu ili koprena. Boja je platnenoga ili vunenoga muškoga odijela poslije persijskih ratova bila obično bijela, a žene su nosile i šareno odijelo; osobito su voljele rubove i pruge od drukčije boje. Tamne je boje bilo žalobno odijelo i odijelo zanatnikâ.

92. Na n o g a m a su se nosile sandale (τὰ ὑποδήματα, τὰ σάνδαλα) s manje ili više preplètenim remenjem, onda crevlje, koje su pokrivale čitavo sto-

Sl. 13. Eshin u himatiju.

Sl. 14. Oblačenje hitona.

Sl. 15. Karijatida.

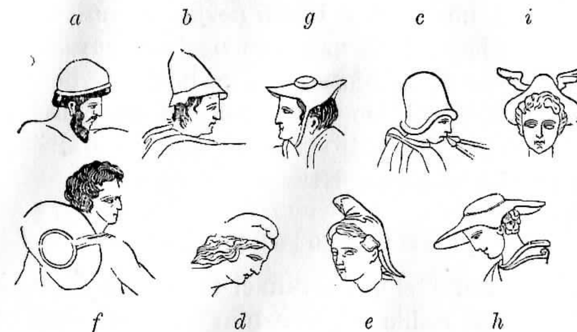
palo, pa čizme (αἱ ἐνδρομίδες), koje su nosili seljaci i lovci. Kod kuće su ljudi bili bosi.

Na g l a v i se na putu ili kod trajnoga posla izvan kuće nosila κυνέη od kože (sl. 16, a.) ili πῖλος (sl. 16, b., c.), pustena kapa s uskim obodom, koju su nosili mrnari ili zanatnici, stoga se obično s njom slikaju Odisej, Haron, Hefest, onda tako zvana frigijska kapa (sl. 16. d., e.), koju na slikama imadu Trojanci, a osobito Paris, pa πέτασος, nizak šešir sa širokim obodom, koji su nosili efebi, a obično se s njim slika Hermo (sl. 16. f., g., h.).

K o s u su djeca nosila dugu; istom efebi bi je odrezali i kojemu bogu posvetili. Atički građanin se nije šišao do kože, tako su radili robovi, nego

je kosu strigao samo do neke mjere, a Spartanci su je puštali i osobito za boj brižno kitili. Nasljedovači spartanskih običaja nasljedovali su ih i u tome.

Sl. 16. Kape i šeširi grčki.

B r a d u je Grk veoma brižno njegovao. U starije su se vrijeme brci brijali, poslije je bila u običaju puna brada, koju je brijač (κουρεύς) strigao i redio. Od Aleksandra izašla je puna brada posve iz običaja.

c) B r a k.

93. Več u H o m e r o v o d o b a imao je Grk samo jednu zakonitu ženu, i ako su nezakonita djeca (νόθοι) robinjâ često odrastala u kući Homerova boljara zajedno sa zakonitima (γνήσιοι). Djevojka se prosila s bogatim darovima (ἀπερείσια ἕεδνα), u čemu se ogleda prastari običaj, po kojem se žena kupovala (isp. ἀλφεσιβοία), ali samo na oko, jer bi žena miraz (koji se zvao također ἕεδνα) sa sobom donijela. Opremu je spremiti imala djevojką sama; i djeveri, koji bi je iza gozbe uz pjevanje svadbene pjesme (ὑμέναιος) u kuću muževlju vodili, dobili bi haljine, što ih je ona tkala. U kući se žena (μνηστὴ ili κουριδίη ἄλοχος) veoma poštovala, njezin je stolac (θρόνος) stajao do muževljega, ona je zapovijedala sluškinjama u unutrašnjem dijelu (ἐν μυχῷ) kuće i u gornjem spratu.

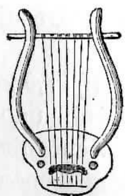
U h i s t o r i č k o v r i j e m e učinio bi se prije ženidbe ugovor (ἡ ἐγγύησις), bez kojega država brak nije priznavala kao valjan. Ženidbeni bi ugovor učinili ocevi mladenaca, a kod toga bi se odredio i miraz. Za vjenčanje se rado birao mjesec Γαμηλιών (siječanj) i vrijeme oko uštapa. Prije vjenčanja prinijele bi se ženidbene žrtve (τὰ προγάμια) ženidbenim bogovima (θεοὶ γαμήλιοι: Ζεὺς Τέλειος, Ἥρα Ζυγία, Ἄρτεμις, Ἀφροδίτη Οὐρανία, Πειθώ, Ἐρινύες). Na sâm bi se vjenčani dan mladoženja i nevjesta okupali u vodi, koju bi dječaci i djevojke od roda uz osobite svečanosti donijeli iz posvećena vrela (u Ateni iz vrela Καλλιρρόη). Onda bi se slavila svadba u kući nevjestinoj. Kod nje bi i žene sjedile za posebnim stolovima, dok im inače u muška-

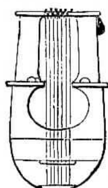
račkim društvima nije bilo mjesta. Na večer bi se nevjesta uza svjetlost zubalja svečano vodila kući. Ona bi sjedila na kolima između mladoženje i djevera (παρανύμφιος), a rođaci i prijatelji išli bi za kolima pjevajući svadbenu pjesmu (ὑμέναιος), među njima i mati nevjestina noseći ugarak s ognjišta roditeljske kuće, da njim zapali vatru na ognjištu nove kuće. Na vratima bi povorku dočekala mati mladoženjina, a nevjestu bi slatkišima (καταχύσματα) obasuli. Potonjih bi se dana slali mladencima svadbeni darovi. Poslije je muž imao još dužnost, da ženu upiše u fratriju, kojoj je sam pripadao, s čim je bila u savezu žrtva i svečana gozba.

d) Odgoja djece.

94. Kad bi se rodio sin, dovratnici bi se kućni obavili maslinovim grančicama, a kad bi se rodila kći, vunenim vrvcama. Otac bi odlučio, ima li se dijete odgojiti ili izložiti. Ako bi odlučio, da se ima odgojiti, predalo bi se 5. dan pod zaštitu kućnih bogova tim, što bi se svečano oko ognjišta nosilo (τὰ ἀμφιδρόμια). Ime bi dijete dobilo 10. dan (τὰ γενέθλια). Najstariji je sin obično dobio ime svoga djeda, a najstarija kći ime svoje babe. O prvim Apaturijama (§ 112.) zabilježilo bi mu se ime u fratrijskom popisu. Dok bi djevojka odrastala u kući pod nadzorom matere i dadilje (ἡ τροφός), povjerio bi se dječak naskoro kojemu starijemu robu (παιδαγωγός), te bi od 7. godine polazio školu.

Muzička odgoja obuhvaćala je čitavo duševno obrazovanje, u koje se brojila i pouka u glazbi. Čitati i pisati (τὰ γράμματα) pa računati (λογίζεσθαι) učio je dječaka učitelj (γραμματιστής). Kao uzorci za pisanje upotrebljavale su se mudre rečenice (γνῶμαι), koje su se uzimale iz pjesama elegičkih pjesnika i Hesiodovih. Kod izbora se gledalo na obrazovanje značaja. Uopće se u školskoj pouci nije toliko radilo o tom, da se steče znanje, koliko da se postigne εὐρυθμία i εὐαρμοστία čitavoga života. Istu je svrhu imala pouka u pjevanju i glazbi, koju je podavao κιθαριστής. Obično je glazbalo bila jednostavna lira (sl. 17.), dok se pouka u sviranju na težim glazbalima ἡ κιθάρα (sl. 18.) i ἡ φόρμιγξ prepuštala virtuozima. I u frulanju, koje se obično izvodilo na dvije frule (αὐλοί), poučavale su ponajviše frulačice (αὐλητρίδες), koje su se frulanjem bavile kao zanatom. Najstarije sopilo, orguljice pastirske (ἡ σύριγξ), nije se moglo upotrebljavati za umjetničko sviranje, kao ni truba (ἡ σάλπιγξ). — Poslije persijskih ratova raširio se znatno opseg predmeta za pouku (τέχναι). U aritmetici, geometriji, retorici, taktici i t. d. poučavali su najprije sofisti za veliku nagradu. K tomu su dolazila preda-

Sl. 17. Lira.

Sl. 18. Kitara.

vanja filozofâ, koja su se držala u gimnazijama, premda su gimnazije prvobitno bile određene za tjelesne vježbe. U Ateni su za vrijeme cvjetanja bile tri gimnazije: ἡ Ἀκαδήμεια, τὸ Λύκειον, τὸ Κυνόσαργες.

95. S muzičkom tekla je usporedo i tjelesna odgoja. Tjelesne su se vježbe dječačke izvodile u palestri (παλαίστρα, rvalište), kojom je upravljao παιδοτρίβης. 5 glavnih vježbi, koje su se kao natječajne vježbe zvale πένταθλον (peterostruka borba), bilo je ovo: trčanje (δρόμος), rvanje (πάλη), skakanje (τὸ ἅλμα), bacanje diska (δίσκος) i sulice (ἀκοντισμός). Vježbe su dječaci izvodili goli. Tijelo bi se natrlo uljem, a poslije vježbe očistilo strugačem (ἡ στλεγγίς). Kod trčanja se radilo ili o brzini ili o ustrajnosti; kao vježba za rat služilo je trčanje u oružju. Kod skakanja držale bi se u ruci bučice (οἱ ἁλτῆρες). Za borce po zanatu dolazilo je k tomu još šakanje (πυγμή), koje su slobodni Grci prezirali. Šakač bi omotao ruku remenjem (οἱ ἱμάντες, *caestus)*, po kojem bi bila namještena puca od mjedi i olova. Šakanje spojeno s rvanjem zvalo se παγκράτιον.

Usavršivali su se već u palestri uvježbani mladići u gimnazijama. Ti su se zavodi od jednostavnih uredbi razvili do najvećega opsega i sjaja. Tu je bilo mjestâ za različne vježbe, sobâ za natiranje tijela uljem i kupaonicâ. Često je k njima pripadao i stadij s gledalištem. Uz trijemove, koji su gimnaziju okružavali, prislanjale su se polukružne sjenice sa sjedalima *(exedrae)*, u kojima su filozofi i retori predavali. Gimnazije su bile državne uredbe. U Ateni su se u njima obrazovali efebi. Vježbama su upravljali γυμνασταί.

96. Odgoja mladeži bila je u najviše grčkih gradova privatna stvar, samo u Sparti i na Kreti starala se za nju država. Kod rođenja djeteta odlučile bi u Sparti starješine filske, ima li se odgojiti ili izložiti. Sa 7. bi se godinom spartanski dječak oteo porodici pa u vojnički uređene odjele muške mladeži (βοῦαι i ἶλαι) primio. Osim običnih vježbi palestarskih stalo je bilo Spartancima do toga, da se dječaci uvježbaju u plesanju u oružju (πυρρίχη). I glazba, osobito korsko pjevanje, pripadala je među propisane predmete. Čitavu je odgoju nadzirao παιδονόμος. Na čelu pojedinih odjela bili su najvrsniji mladići od 20 godina (ἴρανες).

e) Svakidašnji život.

97. Homerovi su junaci živjeli od žita (ὁ σῖτος) i mesa (τὸ κρέας). Žito, i to ječam (τὰ ἄλφιτα) i pšenica (τὰ ἀλείατα), mljelo se krupno pa od takoga brašna pekao hruh. Meso od domaćih životinja, goveda, ovaca, koza, krmadi, peklo se na ražnju. Mesosječa (δαιτρός) rasjekao bi ga na male komade, a robovi i glasnici razdijelili bi ga gostima, koji su na stolicama za malim stolovima sjedili. Svaki bi dobio priličan komad (δαὶς ἐίση). K tomu

bi ključarica podala kruha u kotaricama. Prije i poslije ručka prali bi gosti ruke, što nije bivalo samo čistoće radi, jer se jelo s prstima, nego je to zahtijevala religiozna dužnost. Glavni je ručak (δεῖπνον) bio o podne, k tomu je dolazio zajutrak (ἄριστον) i večera (δόρπον). Kod svečanih zgoda spremale su se velike gozbe (εἰλαπίνη), na pr. kod svadbe (γάμος), kod pokopa (τάφος) i kod žetve (τὰ θαλύσια), i na njih bi kralj pozvao geronte. Za ἔρανος prinio bi svaki učesnik svoj prinos. Vino se u mješaonicima miješalo s vodom, a onda bi ga vinotoča (οἰνοχόος) vrčem crpao pa na desno točio u čaše. Kad bi se god mješaonik napunio, izlio bi se naljev bogovima, a i ručak bi se svršio s naljevom (λοιβή, σπονδή). Goste je zabavljalo pjevanje pjevačevo i plesanje mladićâ.

98. U historičko vrijeme bio je život kod Dorana najviše udešen po pravilima. U Lakedemonu se najdulje uzdržao običaj zajedničkoga ručanja, tako zvanih sisitija ili fiditija (τὰ συσσίτια, φιδίτια). Spartanac bi ručao u društvu po prilici 15 drugova, koji bi zajednički jela pribavili ili za njih prinose prinijeli. Glavno je jelo bila crna juha, t. j. u krvi kuhano svinjsko meso zakiseljeno i osoljeno. Dječake su oci uzimali k sisitijama, a poslije su oni jeli zajedno u svojoj četi. Velik dio dana trošio se na tjelesne i vojne vježbe pa na ispunjavanje građanskih dužnosti. I na lov se trošilo mnogo vremena, jer se lov tjelesnoga otvrđivanja radi veoma cijenio. K tomu se mnogo njegovala društvenost, za koju je bilo posebnih sastajališta (λέσχαι).

99. Atenski bi građanin u jutro pojeo jednostavan zajutrak, koji se zvao τὸ ἀκράτισμα, jer se pecivo umakalo u suho vino (ἄκρατος), a onda bi pošao na svoj posao. Ako baš ne bi imao posla, pošao bi u to doba u gimnaziju ili k prijateljima. I u brijačnicu bi se pošlo u to doba, gdje su se mogli naći znanci i čuti novosti. Drugi odsjek dana, po prilici od 9 do 12 sati (περὶ ἀγορὰν πλήθουσαν), upotrijebio bi se za polazak na trg. Tu bi se kupilo, što bi trebalo za ručak, i izvršili poslovi. Oko podne pošlo bi se k doručku (ἄριστον), koji je bio obilniji od zajutraka, a inače prema običaju i imutku različan. Prosti bi se čovjek zadovoljio smokvama i kruhom s lukom kao hranom za čitav dan. Glavna je hrana siromašnijih ljudi bila μάζα, tijesto, koje bi se posušilo pa za jelo nakvasilo. Pečeni kruh od pšenična brašna zvao se ἄρτος. Poslije podne bi ljudi ponajviše ostali kod kuće. Onda bi se prije ručka toplo okupali kod kuće ili u javnom kupalištu. Ručku (τὸ δεῖπνον) bilo je vrijeme oko zalaska sunca. Jela, kao kuhano i pečeno meso, ribe, povrće, sir, voće, zvala su se ὄψον t. j. prismok uz kruh. U vino se metao med ili mirodije pa, da bi se bolje držalo, smola, a i morska voda. Hladilo se vino snijegom.

100. Kod ručka bi gospodar i gosti ležali po dvojica na jednoj klupi (κλίνη). Žene i djeca sjedila bi na stolicama, ali se to događalo rijetko

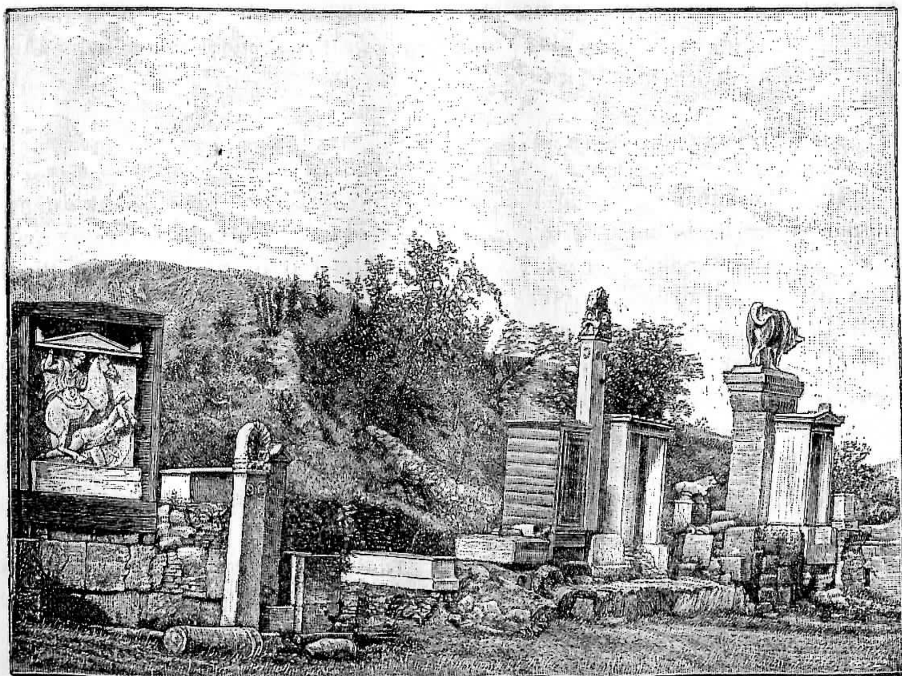
(§ 93.). Ka gozbi, uz koju bi se prislonila pijanka (συμπόσιον), mogao je svaki gost dovesti još jednoga nepozvana gosta (ὁ ἄκλητος, ἡ σκιά). Gosti bi skinuvši sandale i opravši noge legli ovjenčani u određenom redu na klupe. Onda bi se podala voda za pranje ruku. Jelo se s prstima, ali su se malo po malo stale upotrebljavati i žlice, mjesto kojih se inače upotrebljavala kora od kruha. Poslije jela izlio bi se srčak vina dobromu demonu (ἀγαθὸς δαίμων, § 138.). S pjevanjem peana počela bi se zatim zaslada (δεύτεραι τράπεζαι) i piće (ἡ πόσις), za koje bi se gosti mirisavim uljem pomazali i vijence oko glave i prsî ovili. Kako se ima vino miješati s vodom i kolike imadu biti čaše, odredio bi upravitelj stola (συμποσίαρχος, βασιλεύς, ἄρχων). Njemu je valjalo također odrediti, kako će se gosti zabavljati, hoće li slušati frulašice i gledati lakrdijaše, što ih je gospodar najmio, hoće li pjevati pjesme (σκόλια) ili pogađati zagonetke ili odgovarati na šaljiva pitanja ili igrati se kakve igre. Osobito se voljela igra, koja se zvala κότταβος, kod koje je valjalo ostatak vina iz čaše baciti tako, da se pogodila i srušila mjedena ploča, koja je na stalku bila u ravnoteži. Često bi društvo uza sjaj zubalja i svirku frula krenulo po gradu (κῶμος, κωμάζειν) pa nepozvano zalazilo u kuću, gdje bi kakvo veselo društvo bilo još na okupu.

f) Pogreb.

101. Pogreb se brojio među najsvetije dužnosti, i tko bi tu dužnost zanemario, ogriješio bi se i o bogove i o mrtvaca, kojemu je nepokopanu valjalo bez pokoja lutati pred Hadom. Prokletstvo bi stiglo onoga, tko bi našao tijelo i nepoznata čovjeka, pa ga ne bi pokopao, ali je dostajalo u nuždi kao simbol pokopa samo nekoliko šaka zemlje posuti po mrtvom tijelu. U Homerovo doba mrtvac bi se okupao i pomazao pa u platnene tkanine zavio i metnuo na odar. S izlaganjem mrtvaca bilo je u svezi naricanje. Žalosnici bi glavu i odijelo posuli pepelom, čupali kosu i udarali se u prsi. Nakon više dana, u koje se naricanje ponavljalo, mrtvac bi se na lomači spalio, a s njim kojekakvo oruđe i životinje. Pošto bi se žeravica vinom ugasila, pobrale bi se kosti, obložile pretilinom, zavile u platno pa spremile u posudu (ἡ λάρναξ, ἡ σορός, ὁ ἀμφιφορεύς) i sahranile. Onda bi se nasuo humak i na njemu postavio stup. Pogrebna bi se svečanost završila s gozbom i igrama u slavu pokojnikovu.

102. Običajâ Homerova vremena držali su se i u potonje vrijeme. Mrtvo bi se tijelo okupalo i pomazalo pa u platno zavito i vijencima iskićeno u peristilu (§ 88.) na odru (κλίνη) izložilo (πρόθεσις). Kod toga se gledalo na to, da su noge mrtvačeve bile okrenute k izlazu. Kao prevoznina za Harona metnuo bi mu se u usta obol. Kod odra bi se sakupila svojta i stala naricati. Otkad je bio mrtvac u kući, držala se kuća i svatko, tko

bi uništao, nečistim. Stoga bi se kod vratâ namjestio kotlić s vodom za simboličko očišćavanje. Ni sunce nije smjelo mrtvaca obasjati, da se Helije ne bi onečistio. Rođaci i prijatelji donosili su pokojniku vijence i kojekakve darove. Pokop (ἐκφορά) izvršio bi se prije zalaska sunca. Pred povorkom išli bi najmljeni ljudi, koji bi tužaljke (θρῆνος) pjevali, ili frulačice. Pred odrom bi išli muški žalosnici u tamnom odijelu i ostrižene kose, a za odrom žene. Ljesovi, u kojima su se mrtvaci sahranjivali, bili su drveni ili zemljani, rijetko kameni, rake su bile iz kamena izsječene ili zidane. U grob bi se mrtvacu dali vijenci, bočice za pomasti (αἱ λήκυθοι § 89.) i različno oruđe, često upravo za tu službu načinjeno. Kao spomenici su služili humci, kamenovi, stupovi (στήλη), pa i veće dragocjenim isklesinama urešene građevine. Za groblja su se rado birale živahne ceste pred vratima gradskima, na kojima su se sa svake strane daleko protezali spomenici, kao na grobnoj cesti pred Dipilom u Ateni (sl. 19.).

Sl. 19. Grobna cesta pred Dipilom.

103. Spaljivali su se mrtvaci u historičko vrijeme rjeđe i ponajviše za vrijeme kakoga pomora ili ako su se kosti ljudi umrlih u tuđini ili poginulih u boju imale kući dopremiti. Onima, kojima se tijelo ne bi moglo naći, načinili bi rođaci κενοτάφιον t. j. prazan grob, s kojim se postupalo kao s pravim grobom. Javna žalobna svečanost za onima, koji su pali u boju, vršila se u Ateni na kraju godine. Pokupljene bi se kosti sahranile u Keramiku, predgrađu atenskom, u državnom grobu (δημόσιον σῆμα), a narod bi izabrao govornika, koji bi govorio nadgrobni govor (λόγος ἐπιτάφιος).

Pogreb bi se svršio s gozbom, na što bi se očistila kuća. 3. (τὰ τρίτα), 9. (τὰ ἔνατα) i 30. dan (αἱ τριακάδες) prinijeli bi se pokojniku darovi, i to voće, med, vino, mlijeko i pecivo, a zaklale bi se i životinje, ali bi im se krv pustila kroz rupu u grob. S tridesetim danom svršila bi se korota. Grobovi su se s ljubavlju njegovali, a na spomen-dane, osobito svake godine na dan svih mrtvih (τὰ Νεκύσια, § 139.) bio je običaj kititi ih cvijećem i vrvcama i prinositi pokojnicima jela i pila.

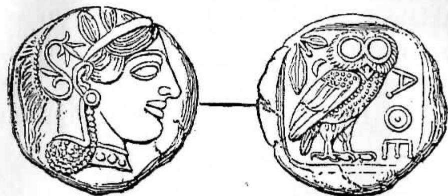
VI. Novci, mjere, dioba vremena.

104 Homerovo doba ne poznaje još novaca, nego samo trgovinu na razmjenu. Vrijednost se mjeri po stoci; oružje, rob, pokućtvo i t. d. cijeni se po tom, koliko se goveda može za nj dobiti. Kovine, plemenite i proste, imadu doduše vrijednost, koja se mjeri po težini, ali samo zato, što se od njih može praviti nakit i oruđe. Istom po prilici u 7. vijeku stao se na komade kovine u ime države udarati pečat, koji im je zajamčivao vrijednost, i tako se pristupilo kovanju novaca, koje su istočni narodi već odavna upotrebljavali. Iz početka označivali su se samo na jednoj, a poslije na obje strane državnim grbom i ponajviše slikom onoga boga, pod čijom je osobitom zaštitom država držala da stoji. Napokon se stala dodavati oznaka vrijednosti. Sparta je upotrebljavala gvozden novac, koji se izdavao u obliku duguljastih ili okruglih komada, i zabranjivala zlato i srebro. Sve su druge države kovale osobito srebrn novac, k tomu komade od zlata i samo za najmanje vrijednosti bakar.

105. O vrijednosti su novca odlučivali oni gradovi, u kojima se najprije razvila živahna trgovina. U početku je bila najviše raširena eginska vrijednost, koju su peloponeske države i zadržale, dok je Solon uveo eubejski (halkidski) sustav (§ 17., II.). Svjetska trgovina atenska pa čistoća srebra pribavila je atenskomu novcu gotovo općenu vrijednost. Oznake vrijednosti prenijele su se na novce od težine srebra, stoga znače iste oznake i neku svotu novaca i neku težinu. U ostalom upotrebljavale su se iste oznake i kod eginskoga i kod eubejskoga sustava, samo je eginska težina bila nešto veća, pa su prema tomu i novci imali nešto veću vrijednost. Riječ τάλαντον znači upravo mjerila (vagu), riječ μνᾶ (mina) uzeta je iz

feničkoga jezika, riječ δραχμή znači šaku, a riječ ὀβολός šipku. Odnošaj atenskih vrijednosti i težina među sobom i prema našima pokazuje ova skrižaljka:

1 τάλαντον =	60 μναῖ =	6.000 δραχμαί =	36.000 ὀβολοί =	4.715 K =	26·2 kg.
	1 μνᾶ =	100 δραχμαί =	600 ὀβολοί =	78·60 K =	437 g.
		1 δραχμή =	6 ὀβολοί =	0·79 K =	4·37 g.
			1 ὀβολός =	0·13 K =	0·73 g.

Sl. 20. Atička tetradrahma.

106. Najobičniji je novac bio srebrni komad od 4 drahme (τετράδραχμον), kojemu je na jednoj strani bila uobličena Atenina glava, a na drugoj grb atenski, sova (sl. 20.). Od srebra kovali su se još komadi od 2 drahme (δίδραχμον), od 1 drahme, od 1 obola i od $^1/_4$ obola (τεταρτημόριον). Jedini bakreni novci, χαλκοῦς i λεπτόν, vrijedili su $^1/_8$ i $^1/_{16}$ obola.

1 ὀβολός =	4 τεταρτημόρια =	8 χαλκοῖ =	16 λεπτά =	13 f.
	1 τεταρτημόριον =	2 χαλκοῖ =	4 λεπτά =	3 f.
		1 χαλκοῦς =	2 λεπτά =	$1^1/_2$ f.

Στατήρ znači upravo uteg, onda uopće novac, a napose zlatan novac u vrijednosti od 20 drahama. Istu je vrijednost imao persijski δαρεικός, nešto veću stater grada Kizika (ὁ κυζικηνὸς [στατήρ]).

107. Duljina se odvajkada mjerila udovima čovječjega tijela, osobito nogom (stopom, πούς), laktom (ὁ πῆχυς), prstom (palcem, δάκτυλος) i rastegnutim rukama (hvatom, ὀργυιά). Putovi su se mjerili duljinom trkališta (στάδιον), kojemu se odredila duljina na 600 stopa, a velike daljine danima hoda (σταθμός). Kad je zatim bila potrebna veća točnost, zadržala su se stara imena, ali se među pojedinim mjerama stvorio jednostavan odnošaj i svakoj odredila stalna duljina. Mjesne je razlike izgladio trgovački promet. Olimpijski je stadij, koji je po priči izmjeren Heraklovom stopom, bio dug 192·27 m., a olimpijska stopa, koja mu je bila 600 dio, 0·32 m. Odnošaj među velikim mjerama bio je ovaj:

1 στάδιον =	6 πλέθρα =	100 ὀργυιαί =	600 πόδες =	192 m.
	1 πλέθρον =	$16^2/_3$ ὀργυιαί =	100 πόδες =	32 m.
		1 ὀργυιά =	6 πόδες =	1·92 m.
			1 πούς =	0·32 m.

Kod mjerenja puta bio je stadij po prilici za $^1/_4$ kraći, jer se nije mjerio lancem, nego su se brojili koraci (100 dvostrukih koraka). Δίαυλος

zove se dvostruka, a ἱππικός četverostruka duljina stadija. Parasanga (ὁ παρασάγγης) persijska mjera, brojila je 30 stadija. Najznatnije su manje mjere:

1 ὀργυιά =	4 πήχεις =	6 πόδες =	96 δάκτυλοι =	1·92 m.
	1 πῆχυς =	$1^1/_2$ πούς =	24 δάκτυλοι =	0·48 m.
		1 πούς =	16 δάκτυλοι =	0·32 m.
			1 δάκτυλος =	2 cm.

Kao mjera za površinu služila je četvorina pletra, koja se također πλέθρον zvala, a iznosila je 10 ara ili $^1/_{10}$ hektara.

108. Najznatnije šuplje mjere za žito:

1 μέδιμνος =	6 ἑκτεῖς =	12 ἡμίεκτα =	48 χοίνικες =	192 κοτύλαι =	52·5 l.
	1 ἑκτεύς =	2 ἡμίεκτα =	8 χοίνικες =	32 κοτύλαι =	8·7 l.
		1 ἡμίεκτον =	4 χοίνικες =	16 κοτύλαι =	4·4 l.
			1 χοῖνιξ =	4 κοτύλαι =	1·1 l.
				1 κοτύλη =	0·3 l.

Za tekućine je najveća mjera bio ἀμφορεὺς μετρητής, koji je obuhvaćao $^3/_4$ medimna (39·4 l.), a dijelio se na 12 χόες (ὁ χοῦς). Χοῦς je dakle mjerio toliko, koliko 3 χοίνικες ili 12 κοτύλαι = 3·3 l. Κοτύλη se dijelila još na 6 κύαθοι po 0·05 l.

109. Budući da je grčki mjesec obuhvaćao vrijeme točno od jednoga mladoga mjeseca do drugoga, brojila je obična godina od 12 mjeseci samo 354 dana, dakle je zaostajala za sunčanom godinom za 11 dana. Stoga se svake 3., 5. i 8. godine umetao prestupni mjesec (μὴν ἐμβολιμαῖος) od 30 dana (Ποσειδεὼν ὁ δεύτερος). Godina se počinjala u najviše gradova grčkih s prvim mladim mjesecom iza ljetnoga suncovrata, t. j. koncem lipnja ili početkom srpnja. Mjeseci su brojili naizmjence 30 (μῆνες πλήρεις) i 29 (μ. κοῖλοι) dana. Imena su im bila ponajviše izvedena od najznatnijih svetkovina pa kao i one u različnim gradovima različna. U Ateni su se zvali ovako:

1. Ἑκατομβαιών (srpanj).	7. Γαμηλιών (siječanj).
2. Μεταγειτνιών (kolovoz).	8. Ἀνθεστηριών (veljača).
3. Βοηδρομιών (rujan).	9. Ἐλαφηβολιών (ožujak).
4. Πυανοψιών (listopad).	10. Μουνιχιών (travanj).
5. Μαιμακτηριών (studeni).	11. Θαργηλιών (svibanj).
6. Ποσειδεών (prosinac).	12. Σκιροφοριών (lipanj).

Prvi se dan u mjesecu zvao νουμηνία = νεομηνία: mladi mjesec, posljednji ἕνη καὶ νέα (σελήνη): stari i mladi mjesec. Dani u mjesecu dijelili su se na 3 dekade (desetine). Prvih se 10 dana brojilo od mladoga mjeseca: δευτέρα, τρίτη i t. d. do δεκάτη s dodatkom μηνὸς ἱσταμένου, dani od 11. do 20. πρώτη, δευτέρα i t. d. do δεκάτη s dodatkom μεσοῦντος μηνός ili ἐπὶ δέκα, dani

od 21. do 29. ili 30. natrag s dodatkom φθίνοντος μηνός: ἐνάτη ili δεκάτη do δευτέρα i ἕνη καὶ νέα.

Godine su se u Ateni označivale imenom arhonta eponima (ἐπὶ τοῦ δεῖνα ἄρχοντος), u Sparti imenom predsjednika eforâ, u Argu po broju njihovu od početka službe Herine svećenice. Po historiku Timeju (oko g. 300.) došlo je svagdje u običaj računanje po olimpijadama, tako da su se od g. 776. brojile četverogodišnje periode olimpijske svečanosti i po njima datirali historički događaji.

VII. Vjerske starine.

A. Vjera u bogove.

110. Vjera u bogove potekla je svagda iz osjećanja nemoći ljudske, iz svijesti, da se čovjek svojom snagom ne može da održi, pa iz zavisnosti o višim silama. Najživlje je čovjek to osjećao prema premoćnim prirodnim silama, pa one su ga najprije i uputile na bogove. I grčka vjera pokazuje mnogo tragova, da je nikla na tom zemljištu. Mašta, koja je Grke potakla, te su svemu, što je pokazivalo život i gibanje, dali ljudski oblik, radila je tim načinom trajno te je prirodu, koja ih je okružavala, naselila nebrojenim božanskim bićima, kojih je tajno djelovanje tražilo poštovanje. Ali nad ovakovo shvaćanje bogova uzdiglo se već Homerovo doba, ako i jest prastaro i prosto sujevjerje u narodu živjelo i dalje. Grk nije svoje nedostatnosti osjećao samo fizički, nego i na duševnom i ćudorednom polju, pa je njegova mašta i silama, kojih je djelovanje ovdje naslućivao, davala oblik živih bića. Sklad i red, sreću i ljepotu nalaziti u svijetu, bila mu je potreba, pa budući da mu se u zemaljskom životu pokazivao samo slab odsjev njihov, davao je sve, čega je ljudskomu rodu nedostajalo, u obilnoj mjeri svojim bogovima. Upravo tim nepomućenim blaženstvom života, kojemu pripada i besmrtnost, razlikuju se oni od ljudi i postaju bogovi (θεοί).

111. Kao demoni (δαίμονες) upravljaju bogovi sudbinom ljudskom (istom kod Platona zovu se tako osobita, niža božanska bića). U njihovoj se vlasti osjećao pobožni Grk kod svega, što je radio ili trpio. Od njih mu je dolazilo sve dobro, ali i sve zlo. Atu (ἄτη, sljepoća), poticaj na zlo, kojega sâm počinitelj nakon čina ne razumije, zajedno s izvanjim posljedicama njegovim, šalju bogovi ne zla radi, nego da se ispuni sudbina. Ista ova sudbina (μοῖρα, εἱμαρμένη, πεπρωμένη) steže i bogovima vlast, ali oni je poznaju i njihova se volja s njom slaže, oni rade, da se ona ispuni. Premda Grk često govori uopće o bogu (ὁ θεός) i o božanstvu (τὸ θεῖον), ipak mu je mnoštvo božanskih lica postojano, te poštuje svagda pojedine bogove.

Božanska su mu lica pred očima onako, kako ih je pjesništvo i likovna umjetnost stvorila; u njihovim doživljajima i djelima, kako ih pripovijeda epska poezija i priča, ima crtâ, koje su preobražene u ljudske ili su od starine ostale neljudske, ali pobožno čuvstvo o bogoštovlju ne zna za njih. Svaki se bog osobito starao za neke strane ljudskoga života, ali se i svaka zemlja, svaka općina, svako društvo, svaka porodica stavila pod osobitu zaštitu jednoga ili više bogova, te ih je zazivala u svim nevoljama i izvan pravoga područja njihova.

Mnogi od tih mjesnih i porodičnih bogova bili su isprva posebni bogovi, koji su se tek kasnije izjednačili sa srodnim panhelenskim bogovima, tako da im je staro posebno ime postalo pridjevak; ali se događalo i to, da se jedan bog uza sve to, što je imao jedno ime, po tom, što se na različnim mjestima i različnim načinom poštovao, stao držati za različna božanska bića, tako da je od samoga pridijevka mogao postati opet samostalan bog.

B. Bogovi.

112. Zeus (Ζεύς) prvobitno je bog neba (Οὐράνιος, αἰθέρι ναίων)[1], koji upravlja oblacima (νεφεληγερέτα, κελαινεφής), kišom (Ὑέτιος) i vjetrovima (Οὔριος), gromom (ἐρίγδουπος, ὑψιβρεμέτης, ἐριβρεμέτης, εὐρύοπα) i munjom (ἀστεροπητής, τερπικέραυνος, ἀργικέραυνος), i na visinama stoluje (ὑψίζυγος). Otuda vidi on sve (Πανόπτης) i u njega je najveća mudrost (ὕπατος μήστωρ, μητίετα) i snaga (Παγκρατής, ἐρισθενής), pa stoga i najveće gospodstvo (κύδιστος, μέγιστος). On je otac bogova, ali i ljudma otac (πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε) i ujedno kralj (Βασιλεύς) i vladalac nad svima vladaocima (ὕπατος κρειόντων). U njegovoj je zaštiti svaka državna i porodična sveza počevši od čitavoga naroda helenskoga, koji mu duguje svoju slobodu (Ἐλευθέριος), pa do kućišta i ognjišta pojedinoga građanina (Πανελλήνιος, Ἑλλάνιος, Πολιεύς, Ἀγοραῖος, Φράτριος, Ἀπατούριος t. j. ὁμοπάτριος, Γενέθλιος, Ἑρκεῖος, Ἐφέστιος). Stoga je on i zaštitnik braka (Τέλειος), prijateljstva i drugovanja (Φίλιος, Ἑταιρεῖος). Kao bog ognjišta zaštićuje pribjegare i goste (Ἱκετήσιος, Ἱκέσιος, Ξένιος) i pribavlja kući blagostanje (Κτήσιος). On kazni krivu zakletvu (Ὅρκιος), ali očišćava i grješnike (Καθάρσιος), odvraća svako zlo (ἀλεξίκακος, Ἀποτρόπαιος) i uopće je milostivi (Μείλιχος) i spasitelj (Σωτήρ). Po svojoj je mudrosti savjetnik i opominjač pobožnomu, šalje mu znamenja (ἡ διοσημεία) i sne i naviješćuje budućnost (πανομφαῖος). Kao kralj on je i vojskovođa i upravitelj bitke (Τροπαῖος, Στράτιος, ταμίης πολέμοιο). Njegovo je oružje munja,

[1] Homerovi su pridijevci naštampani raširenim slovima.

njegov štit egida (§ 51.), simbol olujnoga oblaka (Ζεὺς αἰγίοχος); žezlo i vrvca oko glave označuje ga kao kralja. Zrela muževnost, blaga ozbiljnost, mirno dostojanstvo i ponosna snaga uobličena je na njegovim slikama i kipovima. Posvećen mu je bio orao, hrast pa svi visoki vršci gorâ. Često se takove visine zovu Ὄλυμπος; najpoznatije su gore s tim imenom ona u Tesaliji i ona u Misiji. I gore, koje se zovu Ἴδη, ona kod Troje i ona na Kreti, bile su sjedišta njegove moći (Ζεὺς Ὀλύμπιος, Ἰδαῖος, Ἴδηθεν μεδέων), pa gore Δίκτη na Kreti, Λύκαιον u Arkadiji i Ἰθώμη u Meseniji. Proročišta su njegova bila u Olimpiji i u Dodoni (§ 153.), pa i egipatskoga boga Amona, kojega su proročište u oazi Sivi Grci veoma cijenili, izjednačivali su sa svojim Zeusom. Najglasovitiji je Zeusov hram bio onaj u Olimpiji. Zeusu u slavu vršile su se olimpijske i nemejske igre (§ 159—163.). U Ateni su svetkovina Zeusa Fratrija bila τὰ Ἀπατούρια, koju je mjeseca pijanepsiona svaka fratrija napose svetkovala. Treći bi se dan njezin, koji se zvao κουρεῶτις, novorođena djeca upisala u imenik fratrije, a dječaci bi se natjecali u kazivanju pjesama. Zeusu Meilihiju prinosile su se o svetkovini τὰ Διάσια, 23. antesteriona, očisne žrtve izvan grada na Ilisu. U mjesecu munihionu svetkovala se svetkovina τὰ Ὀλυμπιεῖα u Olimpijeju, a u skiroforionu τὰ Διπόλια na Akropoli.

113. Od Zeusa se u svom biću slabo razlikuje njegov otac **Kron** (Κρόνος), po kojem se Zeus zove Κρονίων, Κρονίδης, Κρόνου παῖς ἀγκυλομήτεω. Kron je poglavica starije porodice bogova, Titanâ, sinova Urana i Geje, koje je Zeus srušio. Neko mu se poštovanje iskazivalo kao bogu zrelosti (Κρόνος od κραίνω), koje je nanovo oživjelo, kad se izjednačio s rimskim bogom usjevâ Saturnom (§ 277.). Njegova je svetkovina τὰ Κρόνια padala usred ljeta. U poslovicama se spominjao kao zastupnik onoga, što je zastarjelo. Na slikama drži u ruci srp (ἅρπη), po čemu se kao i po tom, sto mu je glava odostrag zastrta, razlikuje od Zeusa.

114. Hera (Ἥρα) je sestra i žena Zeusova, stoga kraljica neba (Βασίλεια, χρυσόθρονος) i božica ženskoga dostojanstva (πότνια, πρέσβα θεά). U njezinoj je zaštiti brak (Γαμηλία, Τελεία) i porodični život. Kćeri su njezine božice porođaja (Εἰλείθυιαι), a i ona se sama tako zove. Dijadem i žezlo označuju je kao kraljicu, koprena kao matronu. Posvećen joj je bio šipak kao simbol plodnosti i kukavica. Žrtvena zdjelica u njezinoj ruci naznačuje žrtve kod sklapanja braka. Pridijevalo joj se pored ženske ljepote (λευκώλενος, ἠύκομος) veličanstvo i ponosno dostojanstvo, koje se pokazivalo u velikim, mirnim očima (βοῶπις). Nigdje se nije toliko poštovala, koliko u Argu (Ἀργείη), gdje se njezina udaja za Zeusa (ἱερὸς γάμος) svakoga proljeća veoma svečano svetkovala. Glasoviti su hramovi Herini (τὸ Ἡραῖον) bili još u Samu, na rtu Lakiniju kod Krotona i u Olimpiji. I u Sparti pa u Mikeni poštovala se uvelike.

115. Atena (Ἀθηνᾶ) je poglavito kći Zeusova (Διὸς τέκος, κούρη Διός, ὀβριμοπάτρη), iz čije je glave po priči skočila, i dionica njegove moći i gospodstva (Βασίλεια, κυδίστη). Djevičanska se božica zove Palada (Παλλάς od πάλλω), jer baca munje, kao i Zeus, i zadaje strah i trepet svojom silnom pojavom (δεινὴ θεός, Γοργῶπις). Stoga je ona božica rata (ἀτρυτώνη, λαοσσόος), osobito mirne, razborite obrane (Πρόμαχος, ἐρυσίπτολις). Ona pribavlja plijen (ἀγελείη, ληῖτις) i pobjedu, te se po tom zove i Atena Nika, dok se Nika inače i kao samostalno božanstvo prikazivala i poštovala. Ali ona je dionica i mudrosti Zeusove kao oštrovidna božica pametne razboritosti (γλαυκῶπις, πολύβουλος, Πρόνοια). Od nje dobiva čovjek domišljatost i tehničku vještinu (Ἐργάνη), ona ga je naučila graditi brod, ona mu je ukrotila bojnoga konja (Ἱππία). Od nje dolazi zdravlje, ona je uopće spasiteljica (Σώτειρα, Ἀλεξίκακος). Pored Zeusa je dakle ne samo u Ateni zaštitnica grada i svega državnoga poretka (Πολιάς, Πολιοῦχος, Φρατρία, Ἀπατουρία). Prikazuje se s oružjem, osobito s egidom i kacigom, a pored toga s okruglim štitom i kopljem. Egida je Zeusova posve k njoj prešla, te joj kao ljuskav, zmijama obrubljen ogrtač pokriva prsi i ramena. U sredini je resi glava Gorgonina ili Medusina (τὸ Γοργόνειον), koje pogled zadaje strah i okamenjuje. Po atičkoj ju je priči božica sama u borbi s tom nepodobom stekla kao plijen. Kipovi, koji je prikazuju, kako je zamahnula kopljem, zovu se od starine paladiji. Posvećena joj je sova i maslina.

116. Poštovanje Atenino bilo je svuda po Grčkoj rašireno. Kako joj je jedan od pridjevaka Τριτογένεια, tražilo se mjesto njezina rođenja na različnim potocima s imenom Τρίτων, tako osobito u beotskom gradiću Ἀλαλκομεναί, jer se ona već kod Homera zove Ἀλαλκομενηίς (ujedno s obzirom na to, što ἀλαλκεῖν znači „odvratiti"). Kao u Troji imala je kao gradska božica hramove u tvrđavama gradskima. U Sparti se zvala Χαλκίοικος, jer joj je hram bio mjedenim pločama obložen, u Tegeji i u čitavoj Arkadiji zvala se Ἀλέα. Ali nigdje se nije toliko poštovala kao u Ateni, gdje već ime grada pokazuje prastaru tijesnu svezu s njom, pa u Atici uopće. Svagdje su opominjale na nju u maslinskim nasadama nepovredljive svete masline (μορίαι), koje su kod Akademije činile osobit gaj. One su potjecale od svete masline na Akropoli, što ju je Atena otimajući se s Posidonom o vlast nad atičkom zemljom sama posadila, i bile pod zaštitom njezinom i Zeusovom (Z. Μόριος), pače i suhi šuplji panj njihov (σηκός) bio je nepovredljiv. Među mnogim mjestima u Atici, gdje se poštovala, ima ih nekoliko, po kojima je dobila osobite pridjevke; tako se zove Παλληνίς po demu Paleni na putu u Maraton, pa Σκιράς po dva mjesta s imenom Σκίρον. Na Akropoli je pored Partenona imala još druge svetinje. Kao Nika poštovala se u malenom hramu pred Propilejama, kao Ὑγίεια kod žrtvenika

iza Propileja, kao Πολιάς u Erehteju. Tu je bilo njezino poštovanje združeno s poštovanjem Erehteja ili Erihtonija, boga, koji se rodio iz zemlje, a pojavljivao kao zmija, poslije pak izjednačio s Posidonom. Po priči ga je Atena našla kao dijete pa predala na odgoju kćerima atičkoga heroja Kekropa, rosnim sestrama: Ἄγλαυρος (ili Ἄγραυλος), Πάνδροσος i Ἕρση, koje su se također poštovale kao božice, Pandrosa kod Erehteja, a Aglaura u pećini na obronku akropolskom niže iste svetinje.

117. Najveća svetkovina Atenina, τὰ Ἀθήναια, koja se, otkad su se združile seoske općine, prozvala τὰ Παναθήναια, svetkovala se 3. hekatombeona, na rođeni dan božičin. Svake treće olimpijadske godine protegnula se na 6 dana (τὰ μεγάλα Π). Početak bi učinila noćna svetkovina uz utrku sa zubljama (λαμπαδηδρομία), a potonjih bi dana došla na red gimnička i muzička natjecanja. K njima je pripadao ples u oružju (πυρρίχη), koji su plesali mladići, i natjecanje u veslanju. Za euandriju (εὐανδρία) stekla bi nagradu ona fila, koja bi pred narod dovela najljepše i najsnažnije ljude. Kao nagrade su se davali vijenci, tronozi i amfore s uljem od svetih maslina. Vršak bi svetkovina postigla u sjajnom ophodu (πομπή), kako je na vjenčanici oko cele partenonske prikazan. Prava je svrha ophodu bila, da se Ateni Polijadi prinese sjajno odijelo (ἱερὸς πέπλος), koje su atenske gospođe i djevojke (ἐργαστῖναι) izradile i slikama iz priče o bogovima u šarenom vezu uresile. To bi se odijelo kao jedro na brodu, koji se na točkovima kretao, razapelo i izložilo. Čitavo bi građanstvo pošlo u povorci, bilo u svečanom odijelu, bilo u oružanoj opremi, časni starci s maslinovim grančicama (θαλλοφόροι), djevojke sa žrtvenim suđem (αἱ κανηφόροι), konjaništvo u paradi. Ophod se kretao od izvanjega Keramika kroz Dipilska vrata pa dromom i trgom, a odavde sjeverno od Akropole do Tronoške ceste pa njom Akropoli na jug i onda mimo tamošnje svetinje do Propileja. Druge su svetkovine Atenine bile τὰ Πλυντήρια i τὰ Καλλυντήρια mjeseca targeliona, gdje bi se kip Atene Polijade u moru okupao, a taj se dan držao za nesretan, jer nije bilo božice u gradu; zatim ženska svetkovina τὰ Σκιροφόρια i tajanstvena svetkovina τὰ Ἀρρηφόρια, gdje su imale posla arefore (αἱ ἀρρηφόροι), djevojke iz najodličnijih porodica od 7—11 godina. Dvije su posljednje svetkovine padale u mjesec skiroforion. Zajedno sa Zeusom slavila se Atena o Apaturijama (§ 112.), a zajedno s Hefestom o Halkijama (τὰ Χαλκεῖα) mjeseca pijanopsiona (§ 127.).

118. Apolon (Ἀπόλλων), sin Zeusov i Letin, prvobitno je bog sunca i svjetlosti uopće (Φοῖβος: sjajni, λυκηγενής, Λύκειος, Λύκιος: od korijena λυκ — *luceo*). Zrake pušta kao strijele strjeljajući (ἀργυρότοξος, κλυτότοξος, ἀφήτωρ, ἕκατος, ἑκ[ατ]ηβόλος, ἑκάεργος) ili ih ima na sebi kao zlatan mač (χρυσάορος). Stoga je on strašan bog (δεινὸς θεός), kojega strijele, ako i jesu blage (ἀγανὰ βέλεα), brzu smrt zadaju. On šalje bolesti, ali ih i liječi (Παιάν). I u ratu je strašan (λαοσσόος), ali pritječe i u pomoć (Βοηδρόμιος). Od njega dolazi sila, koja blagosilja i očišćava (καθάρσιος, ἀλεξίκακος, Σωτήρ). I od poljskih plodova odvraća on ono, što im hoće da naudi, na pr. miše (Σμινθεύς). Kao bog sunca vidi sve, pa stoga je prorok (Λοξίας, što su stari izvodili od λοξός: kriv, dvoličan). Ujedno zaštićuje pjesništvo i glazbu kao kolovođa Muza (Μουσαγέτης). Njegovu moć osjeća, tko pod vedrim nebom posluje; zato je on bog lovaca, pastirâ, mrnarâ i putnikâ (Ἀγυιεύς: bog putovâ). Njegov su simbol bili šiljasti kameni stupovi, koji su se pred vratima postavljali. On je osnivač gradovâ (Οἰκιστής), jer bi se ljudi, što bi polazili u naselje, dali u njegovu zaštitu, ali i zato, što je praotac svih Helena (Πατρῷος).

Apolonove su oznake: luk, tul i strijele, kitara i tronog. Prikazuje se kao ponosit mladić s dugom kovrčastom kosom (ἀκερσεκόμης), stoga je zaštitnik muške mladeži (κουροτρόφος), koja mu, kad odraste, odrezanu kosu posvećuje. Njegove su slike ili gole ili samo u hlamidu (§ 91.) obučene, samo kao musaget ima dugi hiton (§ 90.) Posvećen mu je lovor, kojemu se pridijevala očisna snaga, od životinja labud, grip (γρύψ), jastrijeb, gušter, pliskavica i t. d.

119. Poštovanje Apolona kao i Zeusa i Atene, s kojima se zajedno često zaziva, svima je Grcima zajedničko, i mnogi su pridijevci njegovi izvedeni od imenâ mjestâ, gdje se poštovao. Osobito mu je posvećeno njegovo rodno mjesto, otok Del s gorom Kintom; tu se nije smjelo nikakvo mrtvo tijelo pokopati. S najviše njegovih hramova bila su združena proročišta. Najglasovitija su proročišta bila: Didima kod Mileta, Patara u Lidiji, Klar kod Kolofona, Aba u Fokidi, Ismenij na potoku Ismenu kod Tebe (Ἀπόλλων Ἰσμήνιος), a nada sve Delfi (§ 153.), gdje je po priči ubio zmaja Pitona (Ἀ. Πύθιος). Tu su pilsko-delfski amfiktionci svake 4. godine priređivali pitijske igre (§ 163.). U Sparti svetkovala se u slavu bojnoga Apolona karnejskoga mjeseca kolovoza velika svetkovina (τὰ Κάρνεια), u Amikli τὰ Ὑακίνθια na uspomenu njegova ljubimca Hijakinta, kojega je po priči preko volje ubio diskom. U Ateni je Apolonu bio posvećen početak godine pa 1. i 7. dan svakoga mjeseca. Najveća je njegova svetkovina (τὰ Πυανόψια: od kuhanja graha) padala u mjesec pijanopsion. To je bila žetvena slava, gdje su se kuće kitile maslinovim grančicama. Mjeseca munihiona svetkovala su se u slavu Apolona Delfinija τὰ Δελφίνια, mjeseca targeliona τὰ Θαργήλια, očisna svetkovina, kod koje su se u najstarije vrijeme po priči žrtvovali i ljudi. Po prilici u to vrijeme polazilo je svake godine svečano poslanstvo (θεωρία) na Del na uspomenu događaja, što je Tesej spasao žrtve Minotaurove (§ 144.), i po zakonu se čovjek nije smio ubiti, otkad se krma svečanoga broda ovjenčala, pa do povratka njegova. Svetkovina na Delu (τὰ Δήλια) svetkovala se svake 4. godine svečanije kao savezna svetkovina delsko-atičkoga pomorskog saveza (§ 85.).

120. U svom je biću i pojavi sličan Apolonu, ali se kao lice posve odijeljeno od njega pomišlja bog sunca **Helije** (Ἥλιος), sin Titana Hiperiona, koji se i sam zove Hiperion i Titan (φαέθων, τερψίμβροτος i t. d.). Najvećma se poštovao na Rodu, koji je bio u njegovoj osobitoj zaštiti, ali je i u Korintu i na gorama Taigetu i Tenaru imao svetinje.

121. Artemida (Ἄρτεμις) prvobitno je božica mjeseca (Φωσφόρος, χρυσήνιος, χρυσηλάκατος: sa zlatnom preslicom); stoga je sestra blizanica Apolonova i u najviše svojstava ženska njegova prilika, ali su se pojedine crte njezina bića preko toga osobitim načinom razvile. Kao brat njezin ima i ona luk (ἰοχέαιρα, εὔσκοπος, ἑκαέργη, Ἑκάτη), te je postala božica zvjeradi i lova (κελαδεινή, πότνια θηρῶν, ἀγροτέρη, Δίκτυννα od δίκτυον: mreža lovačka). Ali kao Apolon zaštićuje i stada (Ταυροπόλα) i brodarstvo. Kao on muževima, tako šalje ona ženama brzu smrt, ali i ona je spasiteljica (Σώτειρα). Djevičanska je božica (παρθένος ἀδμής, ἁγνή) kao kraljica (χρυσόθρονος) okružena četom nimfâ, koje ona ljepotom i ženskim nakitom prestiže (εὐπλόκαμος, εὐστέφανος). Ona zaštićuje žensku mladež, njoj posvećuje nevjesta pojas, i tako postaje ona svadbena, dapače porođajna božica. Muškoj mladeži pribavlja ona slavu i čast.

122. Prikazivala se Artemida kao lovica s lukom i strijelama ili s lovačkom sulicom, često sa srpom mjesečnim na glavi, a s kožom od jelenčeta (ἡ νεβρίς) oko ramenâ. Posvećen joj je bio lovački pas i sva zvjerad, osobito košuta, nerast i medvjed. Poštovala se svagdje, a osobito u šumovitoj Arkadiji. Najglasovitiji je hram njezin bio u Efesu, gdje je zamijenila neku azijsku prirodnu božicu. Taurička Artemida (Ταυρώ, Ταυρική), koje je poštovanje po priči došlo preko Crnoga mora iz Tauričkoga hersonesa, poštovala se u Sparti kao Ortija (Ὀρθία). Kod njezinih bi se žrtvenika dječaci, da bi pokazali postojanost, dali šibati do krvi, a ujedno je to bila uspomena na ljudske žrtve, koje su joj prvobitno pripadale. U Ateni se slava na uspomenu pobjedâ kod Maratona i kod Salamine bez obzira na obljetnicu njihovu spojila sa dvije njezine svetkovine, sa svetkovinom Artemide Agrotere (6. boedromiona) i sa svetkovinom Artemide Munihije (16. munihiona). Njezine su svetkovine bile još τὰ Ἐλαφηβόλια, po kojoj ima 9. mjesec ime, i τὰ Βραυρώνια, prvobitno svetkovina mjesta Braurona, koju su atenske žene svetkovale na Akropoli.

Licem različna od Artemide, ali bićem njoj slična bila je prava božica mjeseca (Σελήνη, Μήνη), kojoj su se o uštapu žrtve prinosile, pa Hekata, trolična božica čarolija, koja se na raspućima poštovala. I tračka Bendida (Βενδῖς), koja se 19. targeliona u Pireju slavila, bila joj je slična. Zajedno s Apolonom i Artemidom slavila se o nekim svetkovinama i mati njihova Leta, koja inače nije imala osobitih svetkovina.

123. Ares (Ἄρης) ili E n i j a l i j e (Ἐνυάλιος), sin Zeusov i Herin, bog je rata. U njega su sva svojstva silnoga ratnoga junaka (πελώριος, ὄβριμος, ἀρτίπος, θοός), ali je za razliku od Atene divlji i žestok (θοῦρος, ὀξύς) te se raduje bojnoj vrevi (ἆτος πολέμοιο, μιαιφόνος, ἀνδρειφόντης, βροτολοιγός). On poziva bojnim poklikom (βριήπυος, λαοσσόος) na juriš i uništuje sve pred sobom (οὖλος, ἀΐδηλος, δήιος, ῥινοτόρος, τειχεσιπλήτης, πτολίπορθος). Simbol mu je koplje, ali se pojavljuje i u potpunoj ratnoj opremi (κορυθάιξ, κορυθαίολος, ἐγχέσπαλος, χάλκεος, ταλαύρινος, χρυσήνιος). Osobito se poštovao u Arkadiji, navlastito u Tegeji. U Ateni mu je stajala svetinja na sjevernom obronku Areopaga, koji je priča poradi slična imena u savez s njim dovela. Svetkovine se strašnomu bogu (στυγερός, πολύδακρυς) nijesu svetkovale. U pratnji se njegovoj nalaze božanstva i demoni svađe, bijesa, straha i smrti: Ἔρις, koja se također plemenitije kao božica utakmice shvaćala, Ἐνυώ, Φόβος, Δεῖμος, Κυδοιμός i αἱ Κῆρες.

124. Afrodita (Ἀφροδίτη) kći je Zeusova i Dionina (isp. *Juno*), koja se u Dodoni mjesto Here poštovala. Po drugoj je priči izišla iz pjene morske (ἀφρός), a i sama se zove Diona. Ona je božica ženske ljepote i ljubavi (καλή, χρυσείη, φιλομμειδής, εὐστέφανος), pa stoga i zaštitnica braka i porođaja (Γενετυλλίς zove se sama, a Γενετυλλίδες je prate). Vlast se njezina proteže preko neba, zemlje i mora, stoga se poštovala i kao božica plodnosti i brodarstva. U Ateni se žrtvovalo Afroditi Pandemi (Πάνδημος) kao božici sloge i zajedništva svih dema, a poslije se pod tim imenom razlikovala kao božica putene ljubavi od nebeske Afrodite (Οὐρανία). Umjetnost ju je ponajviše prikazivala golu, na pr. kako se iz mora diže (Ἀναδυομένη). Posvećena joj je bila mrča, jabuka, golub, labud, zec, pliskavica. Pridijevalo joj se ogledalo ili joj se suprotnosti radi davalo u ruke oružje Aresovo. Homer joj pridijeva izvezen pojas (κεστὸς ἱμάς), koji onoj, koja ga nosi, podaje dražest.

Afroditino se poštovanje često pomiješalo s poštovanjem feničkih božica, osobito na otoku Kipru (Ἀφρ. Κυπρίς) u gradovima Pafu (Παφία), Idaliju i Amatuntu (Ἀμαθουσία), pa u Knidu u Kariji (Κνιδία), na otoku Kiteri (Κυθέρεια), u Korintu i na gori Eriku na Siciliji. U Atici je imala pod imenom Κωλιάς hram na rtu istoga imena južno od Atene, a drugi je stajao na putu u Eleusinu. U slavu njezina ljubimca Adonisa, kojega je ubio nerast, svetkovala se usred ljeta svetkovina τὰ Ἀδώνια. U njezinoj su pratnji Πειθώ, božica nagovora, Πόθος i Ἵμερος, a osobito Ἔρως. On se filozofički shvaćao kao jedan od prastarih bogova, koji su stvorili svijet, a poslije kao sin Afroditin, koji se prikazivao kao krilat dječak s lukom i strijelama ili sa zapaljenom zubljom. Kao bog prijateljske ljubavi poštovao se na rvalištima.

125. Hermo (Ἑρμῆς), sin Zeusov i Majin (Μαῖα: majka), bog je tjelesne

i duševne okretnosti te se kao takav očituje u najrazličnijim područjima. On je jak, oštrovidan (κρατύς, ἐύσκοπος), glasnik Zeusov (διάκτορος, Διὸς ἄγγελος), koji poruke jasno objavljuje (ἀργεσιφάντης, od čega je pučka etimologija načinila ubilca Argova: Ἀργεϊφόντης), bog putovâ, prolazâ i vratâ, vođ putnikâ, zaštitnik glasnikâ i govornikâ (Λόγιος). Kao Apolon, tako je i Hermo bog pastirâ, bog glazbe i pjesništva, koji je izumio liru, njegovalac muške mladeži i bog gimnastike, kojemu su posvećena rvališta. On pribavlja dobitak, stoga je bog trgovine, lukavstva (Δόλιος), dapače krađe. Što čovjek nađe, to je njegov dar (ἕρμαιον). On je gospodar i blaga pod zemljom te prati čovjeka na posljednjem putu onamo (Χθόνιος, Πομπαῖος). Kao smrt, tako donosi on i san, stoga se njemu izlije posljednji naljev kod pijanke. Uopće daje on pomoć i blagoslov, gdje je god potrebno (σῶκος, ἐριούνιος, ἀκάκητα).

126. Simbol Herma kao boga cestâ bili su Hermovi stupovi (Ἑρμαῖ). Kamenje, koje bi se našlo na putu, pobacalo bi se kraj puta na kup, pa u nj zatakao stup, koji se oblijevao žrtvama. Poslije su se mjesto toga, osobito pred kućnim vratima, podizali četverouglasti kameni stupovi, na kojima je bila naznačena ljudska glava, na raspućima sa više lica. Starije je vrijeme Herma pomišljalo kao bradata, potonje s Homerom kao golobrada mladića. Osobit mu je atribut štap (Ἑρμ. χρυσόρραπις), kakav imadu glasnici (κηρυκεῖον). Čarobna njegova moć donosi i odgoni san i smrt, stoga ima, kao i Asklepijev štap, krila, a obavit je zmijama. Inače ima Hermo šešir, krilate crevlje i kadšto punu kesu. Za mjesto njegova rođenja držala se gora Kilena (Κυλλήνη) u Arkadiji, kojoj je na vrhu stajao glasovit hram njegov. Njegove su se svetkovine (τὰ Ἕρμαια) svetkovale gimničkim igrama. U Ateni je posljednji dan Antesterijâ (Χύτροι, § 133.) kao svetkovina pokojnikâ pored Dionisa bio posvećen Hermu Htoniju.

127. Hefest (Ἥφαιστος), sin Zeusov i Herin, bog je vatre pa po tom kovačke vještine (χαλκεύς) spretan i domišljat u obrađivanju kovinâ (ἀμφιγυήεις, κλυτοεργός, κλυτοτέχνης, πολύμητις, πολύφρων). Pomišlja se kao zdepast, bradat čovjek, na obje noge hrom (χωλός, κυλλοποδίων, βραδύς, ἠπεδανός), ali inače pristao. Samo kod posla zove se gorostas (πέλωρ αἴητον). Kao rukotvorac nosi eksomidu (§ 91.) i pilos (§ 92.). Gdje su se god našli tragovi vulkanskomu djelovanju, držalo se, da je on tamo. Tako mu je bila posvećena Etna, Flegrejske poljane kod Napulja pa od starine vulkanski otok Lemno. U Ateni su mu se prinosile žrtve o apaturijskoj svetkovini (§ 112.), a posljednjega pijanopsiona svetkovala se njemu i Ateni u slavu svetkovina τὰ Χαλκεῖα. Kao treći se zajedno s njima slavio Titan Prometej, koji je po priči ljude stvorio i preko volje Zeusove donio im s neba vatru (Πυρφόρος).

128. Hestija (Ἑστία), sestra Zeusova i Herina, božica je vatre na

ognjištu (ἑστία, ἱστίη: ognjište) i kućanstva. Kao Zeus imala je ne samo u svakoj kući žrtvenik, koji je prvobitno bio upravo ognjište, nego i u svakom gradu, pače u središtu čitavih državnih skupina, kao u Delfima, na Delu, u Olimpiji bilo je zajedničko ognjište (κοινὴ ἑστία), gdje se njoj u slavu uzdržavala vječna vatra. U Ateni bilo je takovo ognjište u Pritaneju. Hestija se prikazivala kao ozbiljna djevojka, koja je glavu pokrila rupcem, a u rukama drži štap i žrtvenu zdjelicu. Osobite se svetkovine njoj u slavu nijesu svetkovale, ali kod svake žrtve paljenice sjetili bi se najprije nje.

129. Asklepije (Ἀσκληπιός), bog liječništva, sin je Apolona i nimfe Koronide. Slike su njegove slične Zeusovima, ali se od njih razlikuju po tom, što se uz Asklepija svagda nalazi zmija, koja se stoga, što svlači kožu, držala za simbol podmlađivanja. Poštovao se u Triki u Tesaliji, u Pergamu, na otoku Kosu, a osobito u Epidauru u Argolidi. U njegovim bi svetinjama bolesnici legli spavati očekujući, da će ih bog u snu izliječiti. U Ateni se njemu u slavu dan prije Velikih Dionisija, 8. elafeboliona, svetkovala svetkovina τὰ Ἀσκληπιεῖα. Svetinja mu je bila na južnom obronku Akropole kazalištu na zapadu. Pored njega poštovala su se niža božanstva ozdravljenja i zdravlja, kao Ὑγίεια, koja se držala za njegovu kćer. Kod Homera je božanski liječnik Παιήων; Asklepije je otac dvojice junaka liječnika, Podalirija i Mahaona, kao što su i kasnije porodice, u kojima je liječnička vještina prelazila od oca na sina, kao Asklepijadi izvodile lozu od njega.

130. Od morskih božanstava jedini se **Posidon** (Ποσειδῶν) redovno i općeno poštovao. Kao što je iza propasti staroga roda bogova bratu njegovu Zeusu ždrijebom zapalo nebo, tako je njemu zapalo more. Tu je on vladalac (ἄναξ, κλυτός, κρείων, εὐρυσθενής), kojega silna snaga zemlju obuhvaća (γαιήοχος) i potresom potresa (ἐννοσίγαιος, ἐνοσίχθων) ili joj daje sigurnu potporu. On spasava brodara (Σωτήρ) i daje pobjedu u pomorskoj bitki. Ali budući da su mu podložne i slatke vode, seže njegova vlast i na kopno. On oplođuje zemlju, a ljudima je stvorio konja (Ἵππιος) Od njegove spoljašnjosti ističe Homer tamnu kosu (κυανοχαίτης). Inače je on sličan Zeusu, samo je stariji i nedostaje mu vedre blagosti. Njegovo je oružje, kojim more uzburkava i zemlju cijepa, trozub (τρίαινα), prvobitno jamačno ostve ribarske. Posvećena mu je bila pliskavica, bik i konj. Kao mjesta osobitoga poštovanja spominje Homer mitsku zemlju feačku, Onhest u Beotiji, a u Ahaji Egu (Αἰγαί) i Heliku (Ἑλικώνιος ἄναξ), koja je od potresa g. 373. pr. Hr. u more propala. U historičko se vrijeme poštovao u svima znatnijim gradovima. Glasovite su svetinje njegove bile na Istmu kod Korinta, u Trozenu i na susjednom otoku Kalauriji, na otoku Tenu i kod Mikale u Maloj Aziji. Tu su Jonjani svetkovali svoju saveznu svetkovinu (τὰ Πανιώνια). Na Istmu su se svake 3. godine vršile istmijske igre (§ 163.), kojima se pored Posidona slavila i spasiteljica od brodoloma Ina-Leukoteja,

kći Kadmova uvrštena među bogove, i njezin sin Melikert-Palemon. U Ateni slavila se osobito uspomena na otimanje oko vlasti nad atičkom zemljom, kad je Posidon stvorio konja, a Atena maslinu. U Erehteju se vidio panj svete masline i rupa sa slanom vodom (θάλαττα), koja je tada od udarca njegova trozuba nastala.

131. Dionis (Διόνυσος) ili Bakho (Βάκχος), sin Zeusov i Semelin, bog je svakoga ploda od drveta, osobito loze, i kao davalac vina dobrotvor ljudî, koji brigu razbija, a radost i veselje stvara (χάρμα βροτοῖσι, Λυαῖος, Μειλίχιος). Njegov dar uzrokuje zanos, ako se ljuti, mahnitost (μαινόμενος). Kao i Apolon očišćava od kletve (καθάρσιος) i potiče na proricanje, sviranje i pjevanje (Μουσαγέτης), ali voli bučnu glazbu, mjesto žica frulu, bubanj (τύμπανον), čagrtaljke (τὰ κρόταλα) i kimbale (τὰ κύμβαλα), a od pjesničkih vrsta bučno zanosni ditiramb, komediju i tragediju. Zimsko se doba shvaćalo kao smrt Dionisova, a proljeće kao njegov povratak; tako je došao među podzemne bogove (Χθόνιος). U eleusinskim misterijama zvao se Ἴακχος, a mati mu je tu bila Demetra. U Delfima se pored Apolona poštovao i Dionis pod imenom Ζαγρεύς kao sin Zeusov i Persefonin. I frigijski bog Sabazije, koji se kadšto shvaća kao Zeus, izjednačio se s Dionisom, pa se taj Dionis Sabazije poštovao osobito u Trakiji i Maloj Aziji (§ 157.).

132. Orijentalni se Dionis pomišljao kao dostojanstven, bradat čovjek, a po grčkom je pomišljanju bio mladić rudaste kose, meka, gotovo ženskoga tijela. Oznake su mu bile kože zvjerske, kao nebrida (§ 122.), čaše, tirsi (θύρσος) t. j. štapovi od trske (νάρθηξ), koji su bili obaviti bršljanom i vinovom lozom, a na vrhu je bio nataknut klip od pitomoga bora. Rodno mu je mjesto bilo Nisa, koja se tražila sad u velikoj daljini, sad u različnim krajevima Grčke, na pr. na Eubeji. Otud je prolazio svijetom na čelu bučne rulje (θίασος) demonâ i nimfâ sve do daleke Indije, a dolazio je preko gorâ svake godine i u Grčku. Pratili su ga Satiri (Σάτυρος) s jarčjim nogama i rutavi Sileni (Σειλήν), a kao žene Menade (Μαινάς), Tijade (Θυιάς) i Bakhe (Βάκχη). Na šumovitim visinama Parnasa i Kiterona činilo se da se čuje njihova buka i bakhantska poklič (Εὐοῖ), a o njegovim svetkovinama ili orgijama (τὰ ὄργια) nasljedovala se ta buka (Δ. Βρόμιος, Εὔιος).

133. Dionis se poštovao svagdje, gdje je rasla vinova loza, poglavito na otocima Egejskoga mora, a od njih mu je opet Naks bio osobito posvećen. U Atici je imao hramove u demima Eleuteri i Ikariji, a u samoj je Ateni pored više žrtvenika bila starija svetinja τὸ Λήναιον (od ληνός: kaca) u gradskom kraju Λίμναι (bare), i mlađa, znatnija svetinja Dionisa Eleutereja s velikim kazalištem na jugoistočnom obronku Akropole. Svake su se godine njemu u slavu svetkovale dvije svetkovine, kod kojih je sudjelovao čitav narod uz razuzdano veselje svih, i slobodnih ljudi i robova, bez razlike. Jedna je svetkovina imala tri imena: po tom, što se svetkovala poglavito po selima, zvala se Διονύσια τὰ κατ' ἀγρούς (također τὰ μικρά); po tom, što se u gradu svetkovala u Leneju, zvala se τὰ Λήναια; a po tom, što se svetkovala mjeseca antesteriona, zvala se τὰ Ἀνθεστήρια. U Ateni se svetkovala od 11. do 13. antesteriona. Prvi se dan zvao Πιθοιγία (otvoranje bačava), jer bi se kušalo mlado vino. Drugi dan (οἱ Χόες: vrčevi) vodila bi se žena arhonta kralja (βασίλιννα) svečano u stariji hram Dionisov, gdje bi se simbolički s bogom vjenčala, a uz to bi se prislonilo obilaženje čuvida i javne pijanke. Treći dan (οἱ Χύτροι: lonci) bio je posvećen pokojnicima, te su se Hermu i Dionisiju Htoniju prinosili lonci s kuhanim plodovima. Svakako su se o toj svetkovini prikazivale i drame, osobito komedije, ali se ne zna, koji dan. Druga se svetkovina zvala Διονύσια τὰ ἐν ἄστει (također τὰ μεγάλα), a svetkovala se od 9. do 13. elafeboliona. Glavni su joj dio bila natjecanja lirskih korova i prikazivanja drama, tragedija i komedija (§ 168.). Dionis se poštovao i u eleusinskim misterijama (§ 157.) i uz Atenu Skiradu (§ 116.).

134. Pan (Πάν), sin Zeusov, Hermov ili Apolonov i neke nimfe, bio je bog paše i stoke, a boravio je na obroncima gorskima i u pećinama. Držalo se, da je izumio siringu (§ 94.) i da zadaje „panički" strah, koji čovjeka u samoći iznenada uhvati. Tko bi ga bunio, kad bi u tiho, vruće podnevno doba spavao, njega bi obezumio. Grčka je filozofija držala, da mu ime dolazi od svemira (τὸ Πᾶν), pa mu je prema tomu tumačila i biće. Spoljašnjost mu je bila poluživotinjska, imao je jarčje noge i rogove i bio rutav. Oznake su mu bile siringa, štap i omorikov vijenac. Osobito se poštovao u Arkadiji i na otoku Salamini. U Ateni se držalo, da je natjerao u bijeg Persijance kod Maratona i kod Salamine, pa mu se posvetila pećina na sjevernom obronku Akropole i svetinja na malom otoku Psitaliji. Poslije se lice njegovo umnožilo, te je nastalo čitavo mnoštvo njemu jednakih demona (Πᾶνες, Πανίσκοι), koji su se stopili sa Satirima i pridružili pratnji Dionisovoj.

135. Rea (Ῥέα) ili Kibela (Κυβέλη), žena Kronova, mati Zeusova i svih bogova (Μήτηρ), bila je božica zemlje i njezine plodnosti. Poštovanje joj je potjecalo s Krete, gdje joj je bila posvećena Ida (Ἰδαία Μήτηρ), i iz Frigije, gdje joj je bila posvećena gora Dindim (Δινδυμήνη), a orgije su se njezine s istom bučnom glazbom i sličnim običajima slavile kao i Dionisove. U njima se očitovala tužba za rano izgubljenim ljubimcem njezinim Atisom. Oznake su Reine bile kula kao kruna na glavi i bubanj, a posvećena joj je životinja bio lav. Demoni, koji su je pratili, bili su na Kreti oružani za rat Kureti (Κουρῆτες), a u Frigiji bučno zaneseni Koribanti (Κορύβαντες). Kod svetkovina Reinih nasljedovali su njezini poštovači plesove u oružju onih prvih i poslovičnu zanesenost (κορυβαντιᾶν) ovih posljednjih. U Ateni se u hramu matere bogova (Μητρῷον) nalazio državni arhiv. Posve

*

različna od nje bila je prava grčka božica zemlje (Γαῖα), žena Uranova, koja se u Ateni poštovala kao Γῆ Κουροτρόφος.

136. Demetra (Δημήτηρ), prvobitno također božica zemlje, postala je posve božica poljodjelstva. Ona čuva žito od sjetve do zrelosti (Εὔχλοος), te je preko svoga štićenika Triptolema naučila ljude poljodjelstvu, a s tim ujedno pravu i poretku (Θεσμοφόρος). Ona je također božica braka i odgoje djece (Κουροτρόφος). Gubitak njezine kćeri Persefone učinio ju je žalosnom i ljutom božicom (Ἐρινύς), koja po zemlji luta svoju kćer tražeći (Δηώ). Pomišljala se kao ozbiljna matrona, kojoj je puna kosa plava kao i zrelo žito (καλλιπλόκαμος, ξανθή). Glava joj je ovjenčana vijencem od žitnoga klasja i maka, a u rukama drži zublje, simbol traženja, i kotaricu (κάλαθος) s klasjem. Kola joj vuku krilate zmije. Posvećeno joj je goveče, a kao žrtvena životinja krme.

S materom je nerazdruživo svezana u zajedničkom poštovanju Persefona ili Persefasa, koja se u Ateni zvala ponajviše Κόρη (djevojka), kći njezina od Zeusa ili Posidona. Obadvije se božice zajedno zovu τὼ θεώ ili Δέσποιναι. Persefona je kao božica prolaznoga cvjetanja bila umrla, dakle ju je bio ugrabio Had i učinio časnom gospodaricom donjega svijeta (ἁγνή, ἐπαινή, ἀγαυή). Ali se svakoga proljeća vraćala na gornji svijet, da dijeli blagoslov i bogatstvo. Obličjem je bila slična materi, samo mlađa, a klasje je zamijenilo cvijeće, osobito sunovrat. Posvećen joj je bio i šipak pa mrča. Poštovanje je tih božica bilo svuda rašireno, ali ponajviše tajno, a njihove su svetkovine kao misterije (§ 157.) bile samo osvećenima pristupne. Osobito znatne svetinje imale su kod Termopilâ, gdje su Demetru (Δ. Πυλαία) poštovali pilski amfiktionci (§ 82.), i na Siciliji. Ali najveća je bila slava svetinje njihove u Eleusini, koju su Persijanci porušili, no Iktin, graditelj Partenona, sagradio ju je po nalogu atenske države iznova s najvećim sjajem. Tu su Atenjani slavili u boedromionu Velike Eleusinije (§ 157.), a Male su Eleusinije u antesterionu slavili u Eleusiniju zapadno od Akropole. Tajna je bila također svetkovina τὰ Θεσμοφόρια, koju su svetkovale udate žene mjeseca pijanopsiona u Halimuntu južno od Atene. Po selima svetkovala se osim toga mjeseca posideona svetkovina τὰ Ἀλῷα (ἀλωή: gumno).

137. Had (Ἀΐς, Ἀΐδης, Ἀϊδωνεύς, at. Ἅιδης: nevidljivi) bio je, kad se sa svojom braćom, Zeusom i Posidonom, dijelio, ždrijebom određen za gospodara podzemnoga svijeta (Ζεὺς καταχθόνιος, ἄναξ ἐνέρων). On je snažan i strašan (ἴφθιμος, πελώριος) i čuva nemilosrdno (ἀδάμαστος, ἀμείλιχος, στυγερός) vrata svoga carstva (πυλάρτης κρατερός), u koje tko uđe, više ne iziđe. Ali on ne zadaje samo strah; pobožan ga se čovjek ne boji. Njemu je on dobrohotan (Εὐβουλεύς), a da se ne bi izrekla imena, koja slute zlo, zove se on i onaj, koji mnoge, pače sve dočekuje (Πολυδέγμων, Παγκοίτης), poradi blaga u zemlji i bogati (Πλούτων), ili uopće

onaj, koji ima mnogo imenâ (Πολυώνυμος). Prikazivao se po prilici onako, kao i Zeus i Posidon. Posvećen mu je bio čempres i sunovrat. Homer mu pridijeva valjane konje (κλυτόπωλος). Poštovao se na mjestima, gdje su vulkanske pećine davale povod mišljenju, da je tu ulaz u njegovo carstvo.

138. Čitav je niz božanstava zastupao vladanje sudbine. Temida (Θέμις), božica vječnoga poretka u svijetu i božjega prava, stajala je kao čuvarica (Σώτειρα) o bok Zeusu. Ona se poštovala zajedno s njim, a u Ateni zajedno s Gejom; njezino je bilo i delfsko proročište, dok ga nije preuzeo Apolon. Po njezinoj je odredbi svima, bogovima i ljudima, određena sudbina (μοῖρα, αἶσα). — I ova je Μοῖρα božica, strašna, jer joj se ne može uteći (δυσώνυμος, κραταιή, ὀλοή, χαλεπή). Mjesto nje spominje već Homer prelje, koje sudbinu predu (Κλῶθες βαρεῖαι), pa tako potonje vrijeme poznaje tri Moire, i to Κλωθώ: prelja, Λάχεσις: koja upravlja sudbinom, Ἄτροπος: kojoj se ne može uteći. S njima je u svezi Zeus kao Μοιραγέτης. Žrtve su im se prinosile kod sklapanja braka i kod rođenja djeteta. — Promjenljivost sreće, koja preko svakoga računanja nastojanje ljudsko bilo podupire ili mu smeta, značila je Τύχη, krilata božica sa rogom obilja i s krmilom ili kotačem. Stoga se kod odlučnih pothvata zazivala ἀγαθὴ Τύχη, a Τύχη πόλεως poštovala se kao personificiran grad. — Poput Tihe pomišljalo se i djelovanje demona, samo je njegovim djelovanjem upravljala većma svijesna namjera. Demon može biti dvojak: kao κακὸς δαίμων zlorado smeta, a kao ἀγαθός rado pribavlja uspjeh. Dobromu bi se demonu izlio naljev u početku pijanke (§ 100.). U potonje se vrijeme držalo, da svakoga čovjeka prate kroz život njegov dobri i zli demon.

139. Nemesa (Νέμεσις) je zlovolja poradi svega onoga, što se protivi Temidi (ὕβρις), pa osveta za to, pomišljena kao lice. Drugim se imenom zove Ἀδράστεια: kojoj se ne može uteći. Oznake su joj: aršin (rif), uzda i jaram. Najglasovitija joj je svetinja bila u Ramnuntu, u istočnom primorju Atike. Svetkovina joj se u Ateni svetkovala 5. boedromiona (τὰ Νεμέσια). Ujedno je to bila mrtvačka svetkovina (τὰ Νεκύσια).

Osvetu su izvodile Erinije (Ἐρινύες: srde) ili božice kletve (Ἀραί). Kod Homera je strašna (δασπλῆτις, στυγερή), mračna (ἠεροφοῖτις: koja hodi u mraku) Erinija sad jedna božica, a sad ih je više. Poslije se zovu tri sestre: Τισιφόνη: osvetnica ubistva, Ἀληκτώ: neumorna, Μέγαιρα: zlopogleđa. Ali njihovu ljutinu može kajanje ublažiti, a pobožna čovjeka ona i ne stiže; stoga se radije zovu prijatnijim imenom: Σεμναί, Πότνιαι, pače Εὐμενίδες: milostive. Prikazuju se kao lovice, zmijama opasane i sa zmijama u glavi, vitlajući zublje, bičeve i koplja. U Argu su se poštovale od starine. U Ateni im je bio posvećen Areopag, koji se možda po njima i zove, pa mjesto kod Kolona Hipija, na sjeveru od grada.

140. Zastupnice su nebeskoga sklada i vedre ljepote, koja bogovima

život krasi, niža božanstva, djevojke, koje daju dio u tome i ljudima. Tako prikazuju Hore (Ὧραι) u ljupkom plesu red u promjeni, osobito u promjeni vremenâ. One donose ure i godišnja vremena i daju, da sve u pravo vrijeme uspijeva i cvjeta. Zovu se: Εὐνομία, Δίκη, Εἰρήνη. — Harite (Χάριτες), opet tri sestre: Ἀγλαία, Θαλία, Εὐφροσύνη, podaju milotu i radost. U Ateni su se poštovale samo dvije Hore: Θαλλώ i Καρπώ i dvije Harite: Αὐξώ i Ἡγεμόνη. — Umjetnost i znanost dar su Muzâ, kćeri Zeusovih i Mnemosininih. Broj im kod Homera još nije određen, poslije ih je devet sestara, od kojih svaka upravlja određenim područjem duševnoga ili umjetničkoga djelovanja. Κλειώ, koja se prikazuje sa savitom knjigom, zastupa povijest; Εὐτέρπη, s dvostrukom frulom, liriku; Θάλεια, s komičkom obrazinom, komediju; Μελπομένη, s tragičkom obrazinom, tragediju; Τερψιχόρη, s lirom, ples; Ἐρατώ, također s lirom, ljubavnu pjesmu; Πολύμνια pjevanje himnî; Οὐρανία, s nebeskom kuglom, astronomiju; napokon Καλλιόπη, s pločom za pisanje, epsku poeziju[1]. Za domovinu Muzâ i mjesto osobitoga poštovanja njihova držala se zemlja Pijerija kod Olimpa i kraj kod Askre u Beotiji s izvorima Ἀγανίππη i Ἱπποκρήνη kod Helikona.

Posve neodređen bio je broj onih božanskih sila, koje su određena svojstva ljudska zastupale i davale ili u nekim prilikama bile ljudima na pomoći. Tako su na pr. imali žrtvenike Αἰδώς, Ὁμόνοια, Σωτηρία, Καιρός, Φόβος i t. d., a da nije bilo jasne predodžbe o individualnom licu tih sila, za koje se mislilo, da kadšto djeluju u službi bogova.

141. Neka se vlast nad čovjekom pridijevala i božanskim bićima, kojih je djelovanje oživljavalo prirodu, pa su se i ona poštovala i prinosile su im se žrtve. Ovamo su pripadale, osim Panovâ, Satirâ i Silenâ iz pratnje Dionisove, pratilice Artemidine, nimfe (νύμφη: djevojka). One su boravile u gorama (ὀρειάδες, ὀρεστιάδες) i šumama (δρυάδες, ἁμαδρυάδες), na livadama i u pećinama, u potocima i vrelima (νηΐδες, νηϊάδες), pa bi onoga, koji bi im došao u vlast, zanijele (νυμφόληπτος), a u ljutini obezumile. Srodne su naravi bile kćeri Nerejeve (Νηρηΐδες), koje su boravile u moru, među njima Posidonova žena, crnooka (κυανῶπις) Amfitrita, i srebronoga (ἀργυρόπεζα) Tetida, Ahilejeva mati, koja se jedna i druga rodila iz mora (ἁλοσύδνη). Još jače se javljala sila riječnih bogova, koji se u okolini rijekâ nijesu poštovali manje od olimpskih bogova. Poradi neobuzdane sile njihove struje pomišljali su se u obličju bika ili bar sa bičjim rogovima. — Za božanska lica držali su se i vjetrovi. Homer poznaje samo vjetrove četiriju glavnih strana. Od sjevera puše Βορέης, koji dolazi iz visina (αἰθρηγενέτης) i oštar je (ἀκραής), od istoka Εὖρος, od juga vedrilac (ἀργεστής) Νότος, a od zapada Ζέφυρος koji donosi blagi hlad, ali duše i žestoko (δυσαής). Poslije je više vjetrova dobilo imena,

[1] Početna slova imenâ svih Muza dolaze u riječima: *Tum peccet.*

ali im nijesu bila stalna. Na osmerokutnoj zgradi u Ateni, koja se danas zove „kula vjetrova“, a sagrađena je u posljednjem vijeku pr. Hr. za sunčanu i vodenu uru, naslikano je osam vjetrova kao krilata muška lica za oznaku osam strana svijeta i dodana im imena.

142. Neko su osobito poštovanje zahtijevali napokon duhovi pokojnikâ. Da su im pridijevali dalji život pored toga, što su im sjene boravile u Hadu, na to su ljude između ostaloga upućivale pojave njihove u snu. Stoga su im grobove uređivali kao stanove i pred njima ili nad njima prinosili im mrtvačke žrtve. Zmija, koja bi iz pukotine u podu izmiljela, lepir ili šišmiš držao se za pojavu duše. Što je pokojnik bio odličniji, to bi se dulje održalo to poštovanje. Tako je svaki grad slavio više junakâ iz svoje prošlosti kao heroje (ἥρωες) u svetinjama (ἡρῷον) i prinosio im takve žrtve. U Ateni su stajali na trgu kipovi 12 heroja, po kojima su se zvale file (ἥρωες ἐπώνυμοι, § 18, 2.). Heroji se zovu i polubogovi (ἡμίθεοι) te čine prijelaz od bogova k ljudima. Neki su od njih doista bogovi, te im se žrtvuje kao i njima. Po priči ih je Zeus primio među besmrtnike, a u istinu su bili bogovi, koji su se isprva poštovali samo u jednom gradu ili plemenu, a poslije im je poštovanje postalo općeno.

143. Heraklo (Ἡρακλῆς), sin Zeusov i Alkmenin, po svom zemaljskom pradjedu Alkeju prozvan i Alkid (Ἀλκείδης), bio je plemenski junak Doranâ. Kao što ga priča spominje kao neumorna pomoćnika i spasitelja, koji golemom snagom sve pogubne nepodobe uništuje (priča spominje 12 njegovih djela), tako su ga i poštovali kao odvraćaoca zla (Ἀλεξίκακος) i davaoca pobjede. Kao uzor pravoga junaka imao je žrtvenike na rvalištima, ali se slavio i kao uzor moralne snage i neumorna nastojanja. Poradi svojih lutanja držao se zaštitnikom putnikâ. Kod Homera je on strjeljač kopoput Apolona, ali još ne bog. Likovna ga je umjetnost prikazivala s kijačom i lavskom kožom. Pored njega se kao njegova žena slavila Heba (Ἥβη), božica mladosti i peharnica bogova.

144. Kao Heraklo, tako je i Tesej (Θησεύς), junak jonskoga plemena, pomoćnik i spasitelj ljudî. Inače je sličan Heraklu, samo se kod njega više ističe krepka vještina nego silna snaga, koju je kod Herakla narodna šala rado sirovošću i prostotom nagrđivala. Njegovo je poštovanje u Ateni u savezu poglavito s pohodom njegovim na Kretu, gdje je ubio Minotaura i Atenu izbavio dužnosti, da mu svake godine 7 mladića i 7 djevojaka šalje kao žrtve. Njemu se pridijevalo i sjedinjenje seoskih općina, dakle osnovanje Atene kao grada, a na uspomenu toga događaja svetkovala se 16. hekatombeona svetkovina τὰ Συνοίκια. Kad je Kimon po nalogu delfskoga proročišta donio njegove kosti s otoka Skira, sagradio mu se g. 468. sjajan hram, Θησεῖον, gdje se svake godine 8. pijanopsiona svetkovala Tesejeva svetkovina (τὰ Θήσεια) s igrama i paradom efebâ. Za veoma dobro saču-

vani hram sjeverozapadno od Areopaga, koji se danas zove Θησεῖον, misli se, da je pripadao upravo Hefestu.

145. Kastor (Κάστωρ) i Polideuko (Πολυδεύκης), sinovi blizanci Zeusovi i Ledini, pa stoga Dioskuri (Διὸς κοῦροι) ili po svom smrtnom ocu Tindareju Τυνδαρίδαι prozvani, držali su se za nerazdružljive. Po priči je samo Polideuko bio sin Zeusov i besmrtan, ali je s Kastorom, sinom Tindarejevim, podijelio svoja božanska prava, pa tako su obojica boravili redom jedan dan u Olimpu, a drugi u grobu. Bili su zaštitnici svih viteških vježbi, i to Kastor se držao osobito za krotitelja konjâ, a Polideuko za šakača. Od njih se očekivala pomoć u najvećoj nevolji, u boju i na uzburkanom moru. Prikazivali su se ili na bijelim konjma jašući ili kao zvijezde s neba leteći. Kao domovina njihova i glavno mjesto njihova poštovanja držala se dolina Eurotska, ali su im žrtve prinosili svi Heleni. U Ateni su se zvali vladaoci (Ἄνακες t. j. ἄνακτες); njihova svetinja, Ἀνάκειον, bila je na sjevernom podnožju Akropole.

C. Bogoslužje.

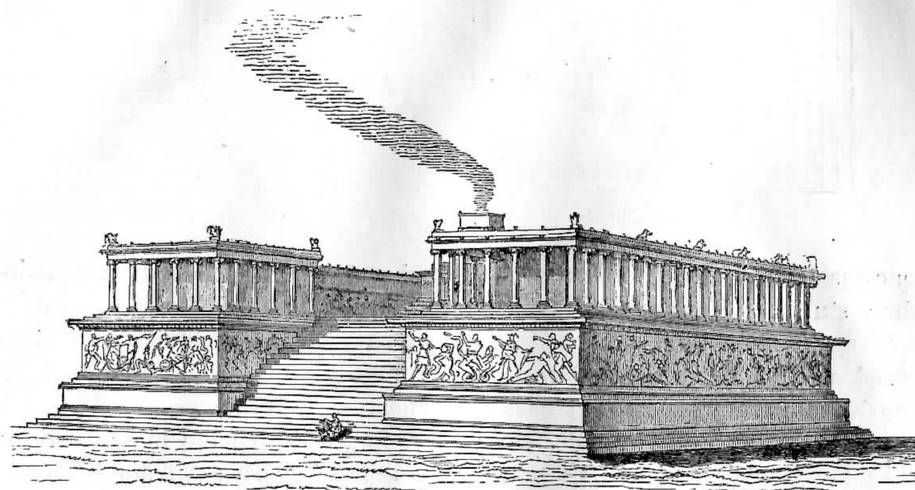
a) Bogoslužna mjesta.

146. Grci su bogove poštovali isprva pod vedrim nebom na mjestima, gdje su držali da su nazočni. Gradili su im žrtvenike (βωμός) od zemlje ili kamenja pod prastarim drvećem, na visinama gorskim ili u prirodnim pećinama. Veličina, oblik i oprema njihova bila je veoma različna. Žrtvenik Zeusov u Olimpiji bio je eliptički brežuljak od 7 m. visine i gotovo 40 m. opsega, koji se sastojao ponajviše od pepela žrtava paljenica. A žrtvenik Zeusov u Pergamu, kojega su ostaci u berlinskom muzeju opet sastavljeni u prvobitnom obliku, bio je umjetnička građevina od kamenja, 12 m. visoka, urešena glasovitom vjenčanicom, koja je prikazivala borbu bogova s Gigantima (sl. 21.). Najčešće su kao žrtvenici služili okrugli i četverouglasto otesani kameni. Kao osobita vrsta razlikovali su se od žrtvenikâ u potonje vrijeme žrtvena ognjišta (ἐσχάρα). (Kod Homera znači ἐσχάρη još pravo ognjište, kao i ἱστίη). Ova su ognjišta služila za mrtvačke žrtve, a sastojala su se od niskih humaka s jamom, u koju se puštala krv žrtvenih životinja. Oko žrtvenoga mjesta bio je sveti okoliš (τὸ ἱερόν, τὸ τέμενος, kao gaj τὸ ἄλσος), koji je bio obično ograđen.

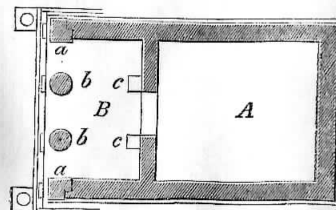
147. Hramovi (ὁ ναός, νεώς) gradili su se ponajprije u tvrđavama gradskima onim bogovima, kojima su se one pod zaštitu predale, a poslije se ugledno bogoslužno mjesto bez takove stalne kuće božje nije moglo pomišljati. Određeni nijesu bili hramovi za to, da se u njima sakuplja pobožno općinstvo, nego da budu stan bogovima. Sveta svrha naznačila bi

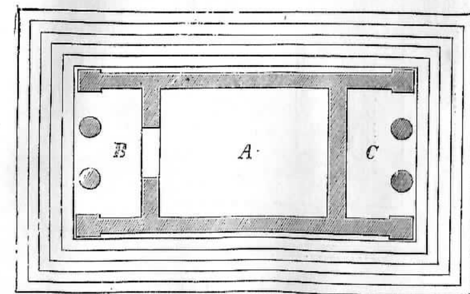
se hramu već rano tim, što bi se na stepenicama nad okolinu uzdigao. Inače je najstarija naprava bila posve slična megaru boljarske kuće (§ 87.). Poput kućnoga predvorja (αἴθουσα δώματος) dobilo bi se i ovdje pred duguljastom, četverouglastom svetinjom (ναός) *A* predvorje (πρόναος) *B* tim, što bi se pokrajne stijene na čelu produljile pa za potporu krovnoga zabata među krajne pilove tih stijena (αἱ παραστάδες, lat. *antae*) *aa* dva slobodna stupa *bb* utisnula. Takav se hram zove *templum in antis*, ἐν παραστάσι (sl. 22.). Jednakom udezbom ostrag postao je dvostruki hram sa stupovima među antama i dobila se treća prostorija (ὀπισθόδομος, *posticum*) *C*, koja je obično bila zatvorena rešetkom (sl. 23.). Tim, što su se ante zamijenile stupovima, postao je oblik πρόστυλος (στῦλος: stup), (sl. 24.), a tim, što se i stražnja strana tako udesila, ἀμφιπρόστυλος (sl. 25.). Zatim se stala čitava građevina okružavati stupovima. Takav se hram zvao

Sl. 21. Zeusov žrtvenik u Pergamu.

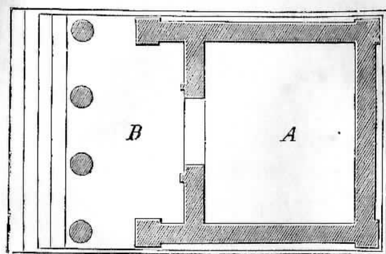

Sl. 22. *Templum in antis.*

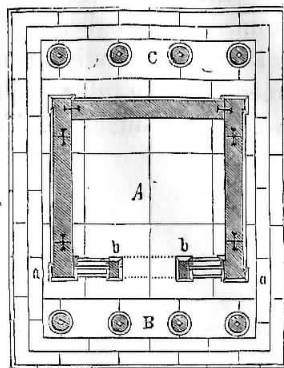

Sl. 23. Dvostruki *templum in antis.*

περίπτερος (τὰ πτερά: krila zvali su se oni dijelovi krova, što su od stijene k izvanjemu redu stupova prelazili). Unutrašnji se hram mogao opet udesiti kao hram sa stupovima među antama, kakav je bio Zeusov hram u Olimpiji, kao prostil ili kao amfiprostil, kakav je bio Par-

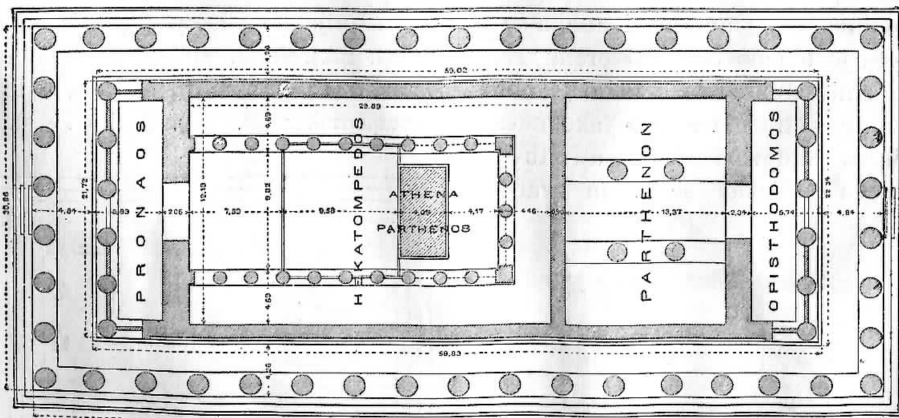
Sl. 24. Πρόστυλος.

Sl. 25. Ἀμφιπρόστυλος.

tenon (sl. 26.), pače se došlo do toga, te bi se hram okružio i dvjema redovima stupova (δίπτερος), kakav je bio hram olimpskoga Zeusa u Ateni. I unutrašnjost se hrama, kao kod Partenona, mogla uresiti stupovima i tako pored srednje prostorije dobiti pokrajne lađe. Za bogoslužne svrhe, ali ne kao hramovi, gradile su se i okrugle građevine (ἡ θόλος).

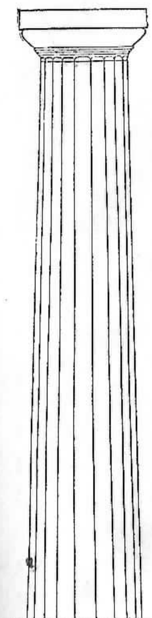
148. Stupovi i potkrovlje, što je sve u najstarije vrijeme bilo od drveta, pokazuju u svojoj napravi tri vrste sloga (stila), koji se zovu dorski, jonski i korintski slog. D o r s k i s l o g očituje se još jasno kao nasljedovanje drvene gradnje u kamenu. Stupovi stoje neposredno na pločama donje gradnje

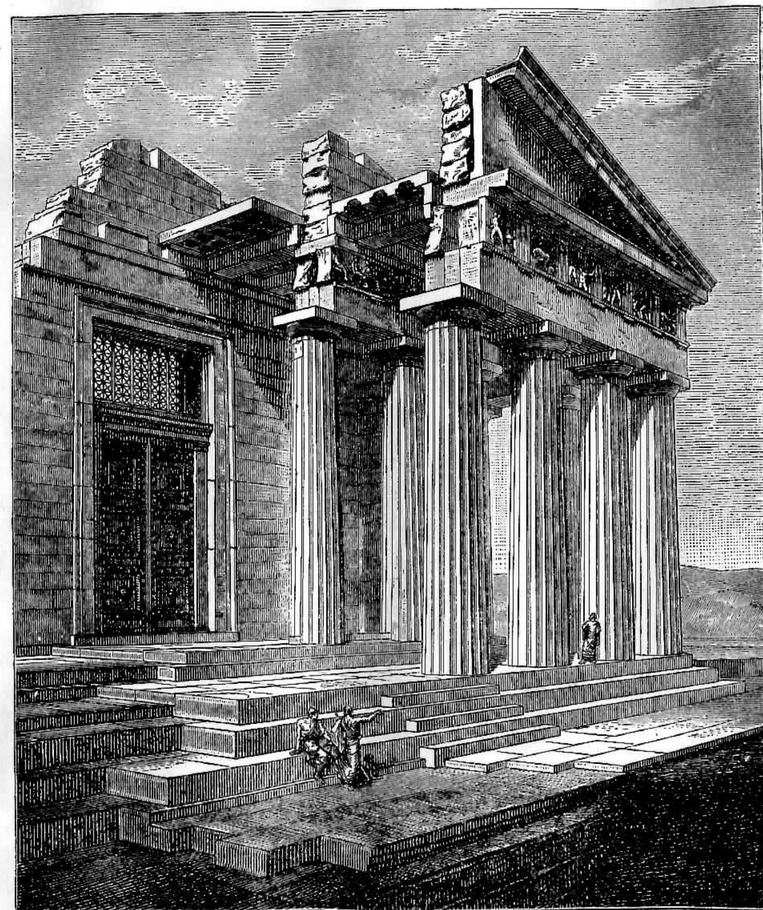

Sl. 26. Περίπτερος (Partenon u Ateni).

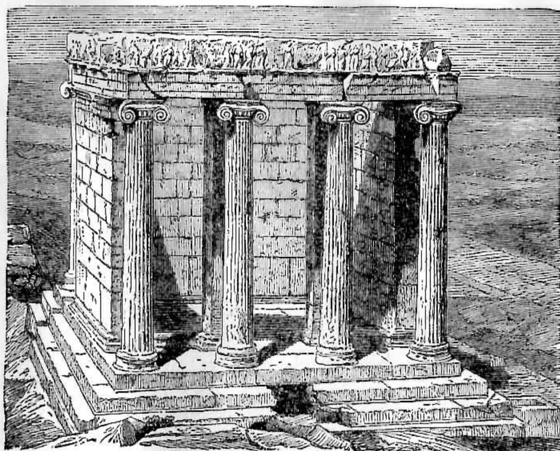
ili stilobata (στυλοβάτης: stepenica za stupove), a okruglo izdubeni žljebovi, koji odozgo dolje teku i površinu raščlanjuju, kanelire (francuski *cannelures*), sastaju se u oštrim bridovima (sl. 27.). Na gornjem su kraju vodoravno zarezane neke crte oko čitavoga stupa (*anuli:* prsteni), koje su jamačno

Sl. 27. Dorski stup.

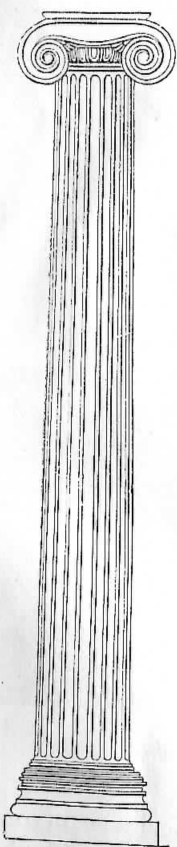

Sl. 28. Sjeveroistočni ugao Partenona.

nasljedovanje kovinskoga obruča, što je imao zapriječiti, da se prvobitni drveni stup ne raspukne ili ne okrši. Glavicu stupa čini gužva poput jastuka (ἐχῖνος: morski jež). Na njoj počiva četverouglasta ploča (ὁ ἄβαξ: *abacus*), a na toj ploči arhitravi (τὰ ἐπιστύλια), široke kamene grede, koje sa stupa na stup prelaze. Nad njima su kod drvenih gradnja u pravilnim razmacima izlazili na vidjelo krajevi poprečnih greda, na kojima je počivao

krov. Ovi su krajevi bili dvjema zarezima trostruko raščlanjeni, a ovaj je ures, triglife (ἡ τρίγλυφος: trorez), nasljedovala i kamena gradnja. Prostori među tima tobožnjim krajevima gredâ, metope (αἱ μετόπαι), zatvorili bi se pločama, koje su se rado relijefima ukrašivale. Iznad triglifâ i metopâ bila je streha (γεῖσον). Ploče, koje su se vidjele ispod strehe *(mutuli)*, s kamenim kapljama *(guttae)*, značile su daske, kojima je krov bio oplaćen,

Sl. 30. Nikin hram na Akropoli.

Sl. 29. Jonski stup.

Sl. 31. Glavica korintskoga stupa.

dok je gradnja bila od drveta, s glavicama od klinaca, koji su bili odozdo zabiti. I ispod triglifâ nalazile su se takove kaplje, koje su značile glavice od klinaca (sl. 28.).

149. Stup jonskoga sloga stoji na gužvi poput jastuka, a ona na osobitoj ploči (ἡ πλίνθος). On je vitkiji od dorskoga, a bridovi između žljebova nijesu oštri, nego plosnati (sl. 29.). Mjesto prstena od jednostavnih crta na gornjem kraju dolaze bogatiji uresi. Oko ehina, koji je na dorskom stupu bio samo obojen, dolazi isklesan t. zv. jajasti ures. Na njemu je onda još nekakav jastuk, kojemu su krajevi u obliku spirale saviti, tako da se sprijed s jedne i druge strane vide t. zv. volute. Arhitrav je raščlanjen, te se čini, da se sastoji od više dijelova, koji su jedan iznad drugoga naprijed pomaknuti. Metopâ i triglifâ nema. Mjesto njih okružuje neprekidna vjenčanica u relijefu čitavu građevinu (sl. 30.).

Korintski se stup razlikuje od jonskoga samo obilnijim uresom, osobito glavice, koja je kao čaška cvijeta opkoljena lišćem i viticama. Oblik je lišća uzet od jedne vrste tratorka *(Acanthus)*, koji na jugu često raste (sl. 31.).

150. Trokutni zabati na užim stranama hramova (τὸ ἀέτωμα, po obliku raskriljena orla: ἀετός) bili su urešeni skupinama kipova; na sljemenu i na uglovima krova stajali su nastavci (τὰ ἀκρωτήρια); a sve se sjalo i šarenilo od različnih boja, kojima su pojedini dijelovi bili obojeni. Strop je u trijemu između hrama i stupova bio ponajviše od kasetâ (καλυμμάτια) t. j. od kamenih ploča, od kojih je svaka, da bi bila lakša, prema sredini imala četverokutnu obilno raščlanjenu udubinu. Unutrašnji je hram imao drven strop. Svjetlost je u nj dolazila jamačno samo na vrata. Uza stražnju mu je stijenu stajao kip boga (τὸ ἄγαλμα). Osobito svetim držao se kip, ako je potjecao iz prastara vremena i bio drven (ξόανον). U potonje vrijeme gradili su se kipovi božji od mramora ili tuča, golemi kipovi od zlata i slonove kosti (ἄγαλμα χρυσελεφάντινον) tako, da se drven oblik kipa obložio zlatom (odijelo) i slonovom košću (goli dijelovi). U stražnjem dijelu hrama, u opistodomu, čuvalo se oruđe hramsko ili je služio kao riznica. Svaki je hram imao svet okoliš (περίβολος), koji je često bio zidom ograđen. Onda su bogato urešena vrata (τὸ προπύλαιον) činila ulaz, koja su bila sagrađena poput pročelja hramskoga. Čitava je svetinja bila puna kipova, zavjetnih darova, tronoga i t. d.

b) Svećenici, vidioci, proročišta.

151. Staleža svećeničkoga u Grčkoj nije bilo. Domaćin se molio i žrtvovao za svoju porodicu, a za općinu u Homerovo vrijeme kralj, poslije mjesto njega činovnik, koji ga je zastupao. Svećenik — kod ženskih božanstava ponajviše svećenica — bio je ponajprije čuvar svetinje, a onda je pazio, da se drže običaji, koji su u svakoj svetinji bili drukčiji, te je bio potreban zato, da se ne bi učinila kakva pogrješka. Prema veličini i ugledu

hrama bio je i položaj svećenikâ različan. Veoma znatne svetinje trebalo je da imadu više svećenikâ i k tomu velik broj slugâ i robovâ (ἱερόδουλοι). Mnoge su službe svećeničke prelazile od oca na sina, osobito one eleusinskoga bogoslužja; često su se svećenici birali; pače se nije zaziralo ni od toga, te su se unosne službe davale onima, koji su za njih najviše ponudili. Dohoci su bili u dijelovima žrtvenih životinja, od kojih je često koža, a svagda dio mesa pripao svećenicima. Nošnja im je bila dugi jonski hiton (§ 90.) s grimiznim rubom ili čitav grimizan. Kosu su nosili dugu i kod žrtava imali vijenac na glavi.

152. Vidioci (οἱ μάντεις) nijesu bili svećenici ni na dobru glasu. Znamenja, po kojima se držalo da se može poznati volja božja ili budućnost, bila su ili sama po sebi razumljiva ili ih je imao vještak rastumačiti. Same po sebi bile su razumljive φῆμαι ili κληδόνες t. j. slučajne izjave ljudî, kojih se stvar nije ticala, ali se onima, koji su sumnjali, činilo, da imadu za njih neki osobit smisao; zatim znamenja kao kihanje ili nenadne prirodne pojave, kao sijevanje, grmljavina, potres i sl., osobito ako se baš od bogova zatražio kakav znak. Vještački savjet zahtijevali su ponajviše sni i motrenje leta ptičjega (οἰωνοσκοπία), o kojem je običan čovjek znao od prilike samo to, da ptica, koja poleti s desne strane, osobito grabežljiva, znači sreću. Veoma je razvita bila vještina motriti žrtve (ἱεροσκοπία), koja je otkrivala, je li žrtva bogovima mila ili nije. Stoga su se prije opasnih pothvata u ratu prinosile osobite žrtve (τὰ σφάγια) pa iz držanja žrtvene životinje, iz kakvoće droba, iz žrtvene vatre i dizanja dima izvodili zaključci. Ako oni ne bi bili povoljni, odustalo bi se od naumljenoga pothvata, ili se žrtva ponavljala tako dugo, dok znaci nijesu bili povoljni (τὰ ἱερὰ γίγνεται) (καλλιερεῖν: žrtvovati s uspjehom). Vještina vidjelaca i motrilaca žrtava prelazila je od oca na sina, tako i sposobnost proricati u zanosu. Od vračâ staroga doba, kao od Bakisa i Museja, bilo je sakupljenih rečenica (τὰ λόγια, οἱ χρησμοί), koje su se onako cijenile kao sibilske knjige u Rimu. Od Sibilâ (Σίβυλλαι), od kojih su neke možda bile historička lica, bila je najglasovitija ona iz Eritre ili Kime u Maloj Aziji, kojoj se boravište poslije prenijelo u kampansku Kimu *(Cumae)*.

153. Kao s određenim licima, tako je bilo proricanje združeno i s nekim svetinjama (τὰ χρηστήρια, τὰ μαντεῖα), koje zovemo proročišta. Zapitivala se nijesu toliko od želje, da se budućnost dozna, koliko zato, da se u teškim prilikama dobije savjet bogovâ. Način, kako se proroštvo dobivalo, bio je veoma različan. U Dodoni javljala se volja Zeusova svećeniku tumaču u šuštanju svetih hrastova, u zvečanju mjedenih kimbala, koji su na njihovim granama visjeli, i u žuborenju svetoga vrela. Kod drugih proročišta, osobito onih, koja su pripadala bogovima liječnicima, dobivao se odgovor u snu spavajući u svetinji; najčešće, kao u Delfima, u nesuvislim

riječima, što ih je svećenica u zanosu tepajući izgovarala. Delfsko je proročište, koje već Homer slavi, imalo osobito u političkim poslovima najveći ugled, ali su ga zapitivali i privatni ljudi. Stari je hram izgorio g. 548. Mjesto njega je atenska plemenita porodica Alkmeonidâ sagradila nov, sjajan hram. U svetinji se tobože nalazila pukotina u zemlji, u koju je sveto vrelo Κασσοτίς utjecalo, ali francuskim naučnjacima, koji su u najnovije vrijeme čitavu svetinju iskopali, nije pošlo za rukom naći joj trag. Po vijestima iz starine stajao je nad pukotinom, iz koje je puhao leden vjetar, zlatan tronog Pitijin. Bijel kamen među dva zlatna orla pred njom, glasoviti ὀμφαλός (pupak), držao se za središte zemlje, jer na njemu su se sastala dva orla, što ih je Zeus pustio, jednoga s istoka, a drugoga sa zapada. Pitija bi pila iz vrela Kasotide, žvakala lišće svetoga lovora, a onda sjela na tronog. Do nje bi stao svećenik (προφήτης), koji bi od njezinih riječi sastavio stihove. Ponajviše su ovi ljudi radili jamačno s uvjerenjem.

c) Bogoslužni čini.

154. Za svaki je bogoslužni čin potrebno očišćenje. Obično je za to dostajalo pranje ili i samo kropljenje tekućom vodom. Ako bi kuća bila nečista, okadila bi se sumporom i prostorije pokropile tekućom vodom. Ako bi tko bio okaljan grijehom, potrebne su bile očisne zrtve. Takove su se žrtve prinosile i za čitav grad, u posebnim prilikama i o određenim svetkovinama, na pr. u Ateni o Targelijama (§ 119.), svake godine. Bogovi, od kojih se žrtvama i molitvama tražilo očišćenje, zvali su se Καθάρσιοι ili Ἀποτρόπαιοι; to su bili osobito Zeus i Apolon. Sve, što se kod obredâ upotrebljavalo, osobito lovorove grančice, držalo se za prokleto (τὰ καθάρματα) te se bacalo u vodu. Za bogoslužje ovjenčala bi se glava, a u ruku bi se uzela zelena grančica, koja bi bila obavita vrvcama (ταινία). Kod molitve okrenulo bi se lice i dlani onamo, gdje se držalo da boravi bog, t. j. k nebu ili k moru. Tko bi zazivao podzemne bogove, udario bi nogom o zemlju pa sio, a dlanima bi se opr'o na zemlju. Pred kipom pao bi čovjek ničice i poljubio zemlju (προσκυνεῖν). Inače se molilo stojeći. Molitvu su mogle zamijeniti i pjesme, himne i pean, koji je isprva bio posvećen Apolonu, ali se pjevao kao bojna pjesma. Neka je vrsta molitve bila i kletva (κατάρα), koja se u ime države javno izricala protiv neprijateljâ zemlje, pa zakletva (ὅρκος), kod koje bi onaj, koji bi se zaklinjao, ako ne govori istine, sam sebe prokleo. U razgovoru se zakletva rado stezala na zazivanje boga, kojega se ime, da se ne bi uzalud uzelo, zamijenilo makar kakvom imenicom, na pr. νὴ τὸν κύνα, νὴ τὸν χῆνα. Kazni za krivu zakletvu zakon nije poznavao; krivokletnik se prepuštao gnjevu božjemu.

155. Uvjerenje, da sve dobro dolazi od bogova, rodilo je osjećanje dužnosti, da im se u svemu, što čovjek ima, dade dio; pa tako su se po

svetinjama gomilali svakakvi zavjetni darovi (τὰ ἀναθήματα), počevši od djelâ najplemenitije umjetnosti pa do najjednostavnijih, često siromaških predmeta. Na najglasovitijim bogoslužnim mjestima bilo ih je toliko, da ih hram nije mogao obuhvatiti, pa stoga su pojedine države za njih gradile posebne riznice (ϑησαυροί). Hramovi bogovâ liječnikâ bili su napunjeni oblicima izliječenih dijelova tijela; uvojci kose i žrtvene vrvce prinosile su se svagdje u velikom broju. Od svih plodova i dohodaka ljudskoga rada pripadale su bogovima prvine (ἀπαρχή). Ali od svega, što je čovjek uživao, imao im je prinijeti dio kao žrtvu. Tko im ne bi žrtvovao, stigao bi ga gnjev njihov, a tko bi im svagda obilno žrtvovao, mogao se nadati njihovoj milosti. Bogovi su imali dio u gozbi, jer se žrtveni dim dizao k nebu, ili bi im se izlio naljev pića. Nikakva se gozba nije mogla pomišljati bez žrtve, ali uza svaku žrtvu prislonila bi se žrtvena gozba. Po svoj prilici postupalo se sa svakom zaklanom životinjom, i ako joj je meso bilo određeno za prodaju, kao da je žrtvena; i tko bi htio da kolje za svoju potrebu, poslao bi životinju svećeniku, koji bi komade, koji su pripadali bogovima, spalio i za svoj trud dobio dio. Sa žrtvama, gdje se žrtvalo više životinja, s hekatombama (ἑκατόμβη od ἑκατόν i βοῦς, ali ἑκατόν znači samo velik broj), bilo je u svezi časćenje građanstva. Žrtvena bi se životinja iskitila vrvcama i vijencima. Često bi se rogovi pozlatili. Onaj, koji bi žrtvovao, obukao bi čisto odijelo i metnuo na glavu vijenac. Kotarica sa žrtvenim oruđem i kotlić s vodom obnio bi se oko žrtvenika i voda gorućom cjepanicom sa žrtvenika osvetila. Njom bi se svi nazočni pokropili i svak bi sasuo nešto ječma životinji na glavu i u vatru. Uz molitvu odrezalo bi se nekoliko dlaka sa čela i u vatru bacilo, nazočni bi se pozvali na pobožnu šutnju (εὐφημεῖν) i životinja uza sviranje u frulu zaklala. Krv bi se spustila na žrtvenik ili uhvatila u zdjelicu pa na nj izlila. Onda bi se životinja rasjekla. Dijelovi bez vrijednosti spalili bi se bogovima, tako τὰ μηρία, jamačno kosti od stegana, na kojima bi ostalo malo mesa. T. zv. σπλάγχνα, srce, jetra i drugi unutrašnji dijelovi spremili bi se odmah za jelo. Žrtva bi se, dok bi gorjela, prelila vinom, i to pomiješanim, kakvo se i kod gozbe pilo. Mišljenje, da se bogovi časte, ostalo je uopće živo i učinilo, da su se spremale prave gozbe bogovâ (τὰ ϑεοξένια), koje su odgovarale rimskim lektisternijama (§ 300.).

156. Podzemni se bogovi nijesu pozivali na gozbe; njima su se žrtvovale crne životinje i posve spalile; naljevi za njih nijesu bili od vina, nego od mlijeka i meda. Tako se postupalo i kod mrtvačkih i herojskih žrtava, koje su u vrijeme poslije Homera malo pomalo došle u običaj. I kod okajnih i očisnih žrtava spalila bi se čitava životinja i prelila nepomiješanim vinom. Po svoj prilici zamijenila je kod tih obreda životinja ljudske žrtve, koje se u priči često spominju, a kadšto su se dogodile još i u historičko vrijeme. Mjesto životinja palili su siromašniji ljudi pecivo, koje je imalo oblik životinje. Vodenim se bogovima žrtve nijesu palile, nego su se žive ili zaklane životinje bacale u vodu.

157. Dok je kod općenja Grkâ s bogovima pobožna vjera daleko zaostajala za ispunjavanjem religioznih dužnosti, dolazila je kod tajnoga bogoslužja, kod misterija ona na prvo mjesto. Najznatnije su od svega takovoga bogoslužja bile eleusinske misterije u slavu Demetre, Dionisa-Ijakha i Persefone, koje su Atenjani prihvatili, kad se Eleusina pridružila Ateni. Bogoslužjem je upravljao hijerofant; glasnici, zubljonoša (δᾳδοῦχος) i svećenik žrtvenički (ὁ ἐπὶ βωμῷ) stajali su mu o boku. Sve ove službe prelazile su od oca na sina u nekim odličnim plemićkim porodicama (Εὐμολπίδαι, Κήρυκες). Samo onima, kojima su bile otkrite tajne (οἱ μύσται od μύω: zatvoram usta, šutim), pripadala je potpuna blagodat toga bogoslužja. Tko bi želio, da bude dionik osvećenja (αἱ τελεταί), javio bi se kojemu članu rečenih porodica, i dobio bi ga, ako bi bio Helen i neokaljan krvlju, pače ni robovima, ako su samo bili helenskoga roda, nije se zakraćivalo. Mistima, a osobito osvećenima višega stepena, epoptima (ἐπόπτης: gledalac), zajamčivala je njihova vjera poslije smrti život i blaženstvo. Velike su se Eleusinije slavile svake godine mjeseca boedromiona. Prvi dan (ἅλαδε μύσται!) pošlo bi se očišćenja radi k moru, onda bi trajale više dana žrtve i ophodi u Ateni, napokon bi se u velikom ophodu u slavu Ijakhovu krenulo u Eleusinu. Na desetke tisuća ljudi išlo bi onamo Svetom cestom, po prilici 4 sata daleko. Slava u samoj svetinji bila je strogo tajna, pa stoga je o tom malo poznato. Zna se, da su bila δρώμενα i λεγόμενα t. j. jamačno dramska prikazivanja i priče o Demetri i Kori pa uz to pouke o životu, smrti i uskrsnuću. Slava se završivala natjecanjima. Slično su osvećeni svetkovinu svetkovali i drugdje. Misterijama i osvećivanjima slavila su se i druga božanstva, na pr. u orfičkim osvećivanjima, koja je tobože mitički pjevač Orfej osnovao, Dionis Zagrej ili Sabazije (§ 131.) i mati bogova (§ 135.). Na velikom su glasu bile misterije na otoku Samotraci, kojima su se slavili Kabiri (Κάβειροι), tajinstveni fenički bogovi. Uži krugovi, što su se bez tajinstvenosti sklapali za žrtve i religiozne svetkovine, zvali su se ἔρανοι ili ϑίασοι. Od njih su poglavito među ljudima, koji su živjeli u tuđini, pa nijesu htjeli da budu bez domaćih religioznih običaja, postajala prava društva sa zajedničkim blagajnama, izabranim svećenicima i činovnicima i t. d.

d) Igre.

158. Kao što se kod žrtve od svih dobrih darova bogovima zahvalno davao dio, tako se isto držalo nekom žrtvom, ako se snaga i spretnost, koju su oni dali, njima na čast iskuša i na vidjelo iznese. Za takove se igre držalo, da su osnovane u prastaro vrijeme. One su sve Grke jednako

veselile, po čemu su i postale svetkovinama čitavoga naroda, te su se poradi njih zaboravljale sve političke razmirice među pojedinim gradovima. Sveti mir (ἐκεχειρία) učinio je moguće, da se na svetkovini nađu i građani država, koje su jedna s drugom ratovale, i to ne samo pojedinci, nego i općine po svojim poslanstvima (θεωρία). Gimničke su se igre vršile u stadiju (στάδιον), natjecanja s kolima u hipodromu (ἱππόδρομος). Ovaj se od onoga bitno razlikovao samo većim prostorom, jer je za četveroprege bilo potrebno mnogo šire i duže trkalište nego za trčanje. Zgodno bi se mjesto isprva našlo u duguljastoj prodoli, kojoj bi se dno poravnilo. Prostor za gledaoce bile bi okolne visine. Po njima bi se poslije za veću udobnost iskopala sjedišta poput stepenica, koja bi se izvela oko čitavoga trkališta izjednačivši sve, što bi na obroncima bilo nejednako. Ona strana, od koje bi se polazilo, odsjekla bi se obično ravno i na njoj nije bilo sjedištâ, dok se suprotna svršivala u polukrugu (σφενδόνη). Poslije bi se i na onoj strani, od koje se polazilo, sagradila sjedišta, a ispod njih načinio sveden hodnik na trkalište. Stupovi (ἡ νύσσα, τὸ τέρμα) pokazivali su mjesta, gdje je trkaocima i spregama valjalo zaokrenuti (ciljeve). U hipodromu su oni bili niskim zidom sastavljeni. Znak za polazak dao bi se trubom, a u olimpijskom hipodromu podigao bi se u isti mah sa žrtvenika mjeden orao, dok bi se mjedena pliskavica, koja je s njim bila u svezi, spustila. Slične uredbe, bar stadij, bile su u svakom većem gradu, ali općeno su značenje za sve Helene imala samo pozorišta četiriju velikih narodnih svetkovina, olimpijskih, pitijskih, istmijskih i nemejskih igara. U Ateni je bio stadij na lijevoj obali Ilisa pod Ardetom, a hipodrom kod Falera.

159. Olimpijske igre vršile su se svake četvrte (ili po grčkom brojenju svake pete) godine usred ljeta u Elidi u alfejskoj ravnini kod Zeusove svetinje. Olimpija nije bila grad; pozorište, na kojem bi se za vrijeme svetkovine sakupilo nebrojeno mnoštvo, bilo je obično zapušteno. Samo sveti okoliš, ἡ Ἄλτις (od τὸ ἄλσος: gaj), s hramovima i riznicama zahtijevao je za uzdržavanje i čuvanje nazočnost velikoga broja svećenikâ i robovâ. Osnivanje igara pridijevala je priča Heraklu i Pelopu pa elejskomu kralju Ifitu, koji je tobože u društvu s Likurgom uveo sveti mir za trajanja svetkovine. Popisi pobjednikâ dopirali su do g. 776. pr. Hr., pa s tom godinom počele su se brojiti i olimpijade (§ 109.). Kod svetkovine su u početku sudjelovali samo najbliži susjedi elejski, onda gradovi peloponeski, ali već od 6. vijeka čitava Helada zajedno s naseljima. Za najstariji se dio igara držala jednostavna trka, onda je malo pomalo vježbi bivalo sve više, dok nije za njih bilo potrebno 5 dana. Osim toga je pritjecanje tolikoga mnoštva dionikâ svetkovine umjetnicima i naučnjacima davalo najbolju priliku, da rašire svoju slavu, pa stoga su pored igara već rano pjesnici i pisci tamo svoja djela čitali, a umjetnici izlagali svoje umjetnine.

160. Kad bi došlo vrijeme za igre, pozvali bi na njih svečani glasnici elejski (σπονδοφόροι) sve gradove grčke i objavili sveti mir svima dionicima svetkovine. Pripravama za igre i samim igrama upravljalo je 9 helanodika, koje je narod elejski birao. Njima su se prijavljivali borci, oni su imali uzdržavati red, paziti na to, da se kod igara postupa po pravilima, i dijeliti nagrade. Vijeću (βουλή) elejskomu bili su dužni davati račun, ali odluka se njihova nije mogla više oboriti. Prvi dan svetkovine zakleli bi se najprije sami kod žrtvenika Zeusa Horkija u buleuteriju (vijećnici), a onda bi oni zakleli ondje i borce, koji su morali dokazati, da su helenskoga roda i slobodni i da su se propisano vrijeme vježbali u gimnaziji. Također su se imali zakleti, da će se točno držati pravilâ za igre. Drugi dan počele bi se igre u stadiju, koje su osim svećenice Demetrine smjeli gledati samo muškarci. Najprije bi se natjecali dječaci u trčanju, rvanju i šakanju. Treći dan ogledali bi se odrasli ljudi u istim igrama. Početak je činilo trčanje u tri oblika, kao postojano trčanje (δόλιχος [δρόμος]), kao jednostruko trčanje (στάδιον) i kao dvostruko trčanje (δίαυλος). Kod postojanoga trčanja imalo se 192 m. dugo trkalište 24 puta pretrčati, kod jednostrukoga jedamput onamo i natrag, a kod dvostrukoga dvaput. Za tim bi došlo na red rvanje (πάλη), šakanje (πυγμή) i παγκράτιον (rvanje i šakanje zajedno). Kod svih tih igara bili su borci posve goli.

161. Četvrti bi se dan počeo u hipodromu s utrkivanjem četveropregâ (τέθριππον [ἅρμα]). Upotrebljavale su se dvokolice, koje su bile posve nalik na bojna kola Homerovih junaka (§ 56.). I konji su bili onako upregnuti, jer su dva srednja (ζύγιοι) u jarmu vukla rudu. A dva pokrajna konja (σειραῖοι, σειραφόροι) bila su užetima (štranjgama) upregnuta pred kola. Na izlazištu (ἡ ἄφεσις) bila su mjesta za četveroprege užetom zatvorena, koje bi se spustilo, kad bi se utrkivanje počelo. Budući da je bilo samo jedno utrkivanje, došla bi sva kola, često više od 40, u isto doba na trkalište. Osobita se vještina tražila za okretanje oko cilja, jer su ondje vozači nastojali, da preteku jedan drugoga. Što bi kraći bio okret, to bi dalje došao jedan pred drugoga, a to je veća bila i opasnost, da se sukobe. Osim takoga utrkivanja bilo je i drugoga za dvoprege (ἡ ξυνωρίς) ili za jahaće konje (ὁ κέλης). Pobjednikom se nije držao vozač ili jahač, nego onaj, čiji su konji bili. — Isti se dan vršio i t. zv. πένταθλον t. j. skup od 5 vježbi: trčanje, bacanje diska, skakanje, bacanje koplja i rvanje. Za te bi se vježbe borci ždrijebom razdijelili u skupine, pa se pobjednicima iz njih valjalo onda još među sobom ogledati. Ako bi broj natjecateljâ bio lih, ostao bi jedan kao ἔφεδρος (čekalac), koji se imao ogledati samo s pobjednicima, ali je bio na dobiti tim, što mu je snaga bila još čila. Posljednja je igra bilo trčanje u oružju (ὁ ὁπλιτῶν δρόμος), gdje su trkaoci imali na sebi potpuno hoplitsko oružje.

*

162. Peti bi se dan svetkovina svršila i nagrade razdijelile. Dječak, kojemu su otac i mati živjeli (ἀμφιθαλής), odrezao bi zlatnim nožem grančice za vijenac od svetę masline (κότινος). Vijenci bi se izložili na dragocjenom stolu od zlata i slonove kosti. Glasnik bi prozvao svakoga pobjednika, a jedan od helanodikâ metnuo bi mu na glavu vijenac. Na večer bi Elejani pobjednike svečano počastili, a i sami bi pobjednici počastili svoje prijatelje. Povratak pobjednikov u rodni grad udesio bi se poput trijumfa, jer sjaj njegove pobjede povećao bi i slavu njegove domovine. U himnama slavio se on i bogovi, koji su mu dali pobjedu. U Olimpiji smio je svaki pobjednik postaviti kip, ali istom onaj, tko je triput pobijedio, svoj kip.

163. Pitijske su se igre vršile također svake 4. (ili 5.) godine, i to svake 3. olimpijadske godine, u ravnini kod Krise na podnožju Parnasa u slavu Apolona. U najstarije vrijeme kaže se da je tu bilo samo muzičkih igara t. j. samo natjecanja za nagradu s peanom u slavu Apolonovu, ali svetkovina se već rano raširila gimničkim igrama. Nagrade su isprva bile u novcima, kasnije se mjesto novaca davala palmova grančica i lovorov vijenac. I tu je pobjednik smio postaviti kip. — Istmijske su se igre vršile svake 3. godine blizu Korinta u slavu Posidona, ali su bile samo gimničke. Kao nagrade davale su se palmove grančice i vijenci od pitomoga bora ili od celera (σέλινον). — Nemejske su se igre vršile također svake 3. godine u dolini nemejskoj u slavu Zeusa. Oko prava, da njima upravljaju, otimali su se gradovi Kleona i Argos. Nagrade su bile palmove grančice i vijenci od celera.

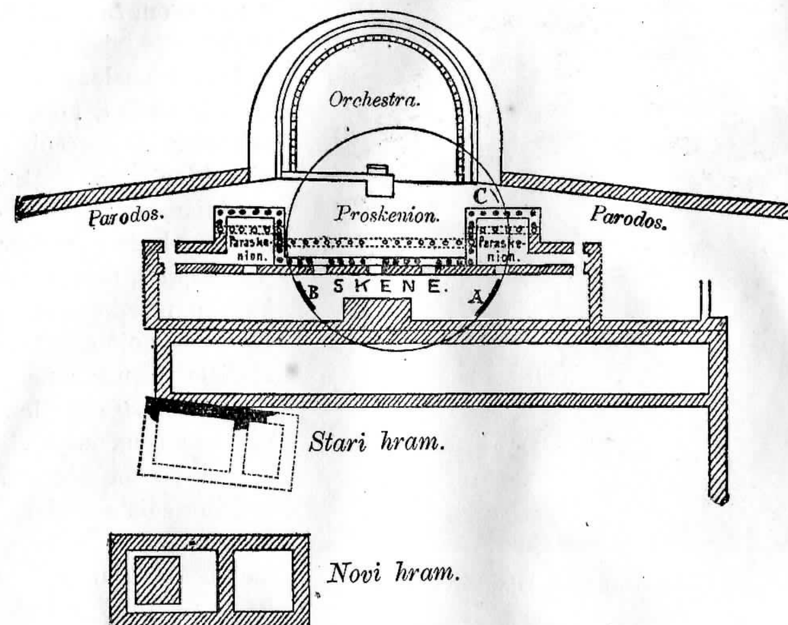
e) Kazalište.

164. Dramska prikazivanja grčka nijesu samo zadovoljavala želju za gledanjem, nego su bila i dio bogoslužja, te su se navlastito u Ateni razvila iz svečanih običaja, kojima se od starine slavio Dionis. O svetkovinama se moć boga slavila pjevanjem i plesanjem korovâ, a zadirkivanja kojekako preodjevenih ljudi pripadala su zabavama, koje su se uz to prislanjale. Razlikovali su se ozbiljniji, tragički korovi (χοροὶ τραγικοί, jer su ih sastavljali ljudi preobučeni kao Satiri [§ 132.], koji su nalik na jarce: τράγοι) i raspušteni, komički korovi (χ. κωμικοί od κῶμος: pijanka, rulja veselih ljudi). Budući da su Grci voljeli natjecanje svake ruke, stale su se i za pjevanje tih korova dijeliti nagrade. Od njih su se razvili počeci drame tako, da je jedan glumac (ὑποκριτής: odgovaralac), ponajviše sâm pjesnik, u ulozi jednoga ili više lica iz priča o Dionisu pjevačima nasuprot stao. Prvi kaže se da je to učinio Tespis g. 534. Za Eshila se zna, da je kao glavni glumac (πρωταγωνιστής: prvi natjecatelj) uzeo za pomoćnika drugoga glumca (δευτεραγωνιστής), trećega je glumca (τριταγωνιστής) uveo Sofoklo,

koji je sam bio slaba glasa. Tim se razvojem glumačkoga djelovanja kor, kojega su pjesme isprva bile jezgra drami, sve više potiskivao. U komediji je kor, kojemu je plesanje bilo glavna stvar, napokon izgubio svaku svezu s dramskom radnjom. Stoga u t. zv. srednjoj i novijoj komediji korskih pjesama i nema.

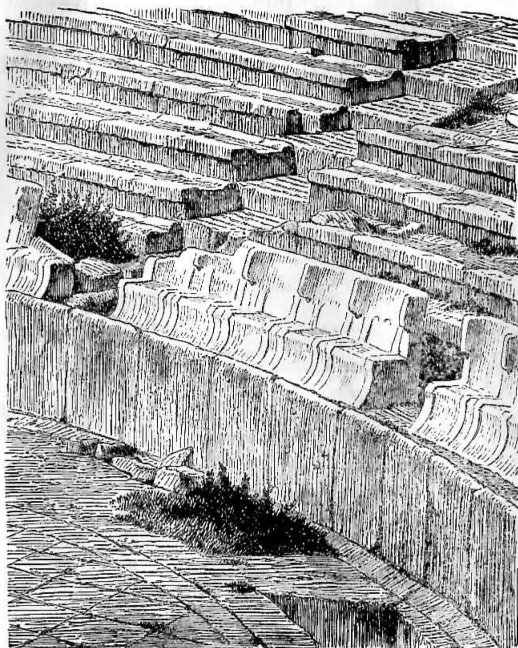
165. Pozorište tih prikazivanja nije bila povišena pozornica, nego okruglo plesište (ὀρχήστρα) kod hrama Dionisova. U sredini mu se nalazio žrtvenik (θυμέλη) na povišenoj stepenici (τὸ βῆμα). Mjesto bi se izabralo tako,

Sl. 32. Nacrt pozorišta u Dionisovu kazalištu u Ateni.

da bi obronak brežuljka gledanje olakšavao, a koliko bi bilo potrebno, načinili bi se oko njega i drveni odri. U Ateni je bila po jedna orhestra u starijoj svetinji Dionisovoj, u Leneju (τὸ Λήναιον), i u svetinji Dionisa Eleutereja (§ 133.). Poslije su se u toj svetinji po obronku akropolskom nasipavanjem i podziđivanjem načinila sjedišta za gledaoce. To je gledalište bilo poluokruglo i imalo oblik izdubine (θέατρον, κοῖλον). Sjedišta su bila drvena i načinjena poput stepenica. Na njih se dolazilo stubama, koje su iz orhestre izlazile kao zrake i sjedišta u klinaste odjele (αἱ κερκίδες) dijelile, ili sa strane širokim hodnikom (τὸ διάζωμα), koji je gledalište paralelno s okrugom dijelio na gornji i donji sprat. Istom u vrijeme borbe s Filipom Makedonskim sagradilo se čitavo gledalište od kamena (govornik Likurgo). Da bi se obronak akropolski mogao bolje upotrijebiti, primakla

mu se orhestra bliže. Dok su od staroga kazališta, u kojem su se prikazivale drame velikih tragika, sačuvani još samo neznatni tragovi kolomata, kojim je orhestra bila okolomaćena (sl. 32. *A*, *B*, *C*), to je nova gradnja od kamena u donjem dijelu sačuvana gotovo onako, kakva je negda bila. Sjedišta najdonjega reda bila su kao najbolja određena za odlične gledaoce (§ 171.), pa stoga udešena kao stolice s naslonom za leđa (sl. 33.). Osobito je sjajno urešena, a ima i naslone za ruke, srednja stolica, koja je bila određena za svećenika Dionisa Eleutereja. Natpisi na prednjem okrajku sjedišta, na pr. Ἱερέως Διονύσου τοῦ Ἐλευθερέως, uklesani su tek kasnije, možda su bili isprva napisani bojom. Ostala su sjedišta jednostavne ploče, na kojima su pojedina mjesta označena crtom. Tim, što su se na pločama iza pravih sjedišta načinile udubine i sama sjedišta sprijed malko izdubla, postiglo se to, te nijesu noge onih gledalaca, koji su sjedili ostrag, smetale onima, koji su sjedili sprijed, a dobilo se i više prostora, te se moglo načiniti više sjedištâ. Gledaoci su sjedili na jastucima, koje bi sami sa sobom donijeli. Čitavo gledalište nije bilo pravi polukrug, nego se priljubilo nejednakomu obliku zemljišta. Dva hodnika, od kojih je gornji služio i za prolazni put, dijelila su ga na tri sprata. Budući da su spratovi prema gore bivali sve širi, valjalo je broj stuba od donjega hodnika počevši podvostručiti. Slično su bila udešena ostala grčka kazališta, kao što pokazuju sačuvani ostaci. Osobito je dobro sačuvano kazalište u Epidauru (sl. 34.), gdje se još posve jasno ističe okrugla orhestra, dok u Ateni poradi pregrađivanja u rimsko vrijeme nije više okrugla.

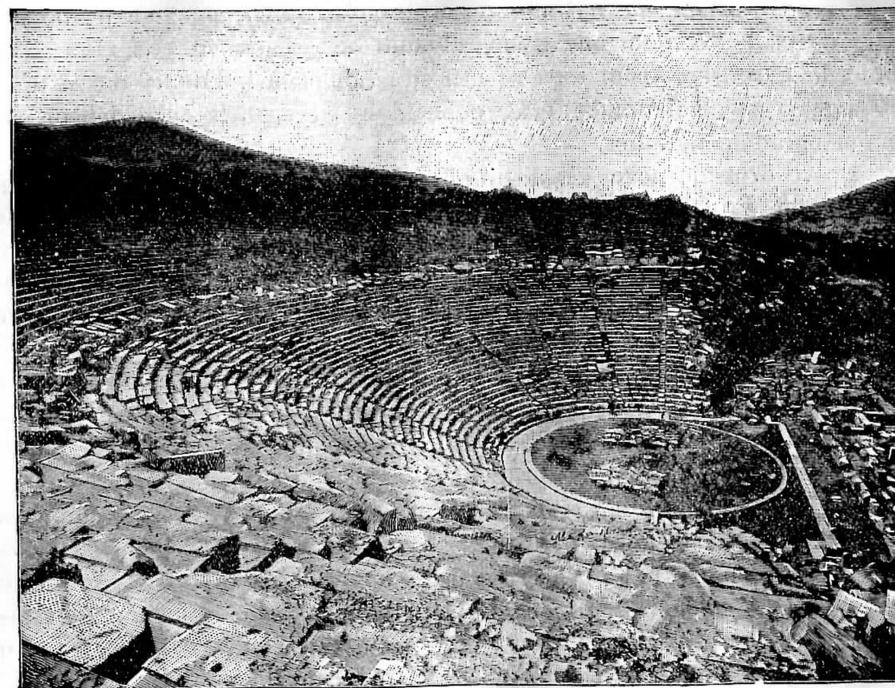

Sl. 33. Najdonja sjedišta u Dionisovu kazalištu.

166. P o z o r i š n e z g r a d e grčko kazalište isprva nije imalo. Pozorište je radnje u najstarijim dramama tako odabrano, da mu ne treba pozadine, a glumcima je za odijevanje i preodijevanje dostajao šator t. j. kuća od

drveta, pletiva ili platna (σκηνή), koja se nalazila po strani, tako da je gledaoci nijesu vidjeli. Poslije bi se za svako prikazivanje sagradila pred orhestrom, a dobila bi prema potrebi oblik hrama ili palače. Sa svake strane između pozorišne zgrade i zidova, s kojima se gledalište završivalo, bili su ulazi (αἱ πάροδοι), na koje bi kor i glumci, ako ne bi došli iz pozorišne zgrade, unišli na orhestru. Prema položaju atenskoga kazališta nastao je običaj, te se paroda glumcu s desna držala za ulaz sa sela, a ona s lijeva za ulaz iz grada ili iz luke. To je onda vrijedilo za sva kazališta, makar

Sl. 34. Kazalište u Epidauru.

gdje bila. Dalji je razvoj doveo do toga, te se sagradila stalna kuća, kojoj se pročelje moglo prema potrebi preudesiti. Tako je dobilo atensko kazalište 4. vijeka kamenu pozorišnu zgradu od 4 m. visine, a dvaput tako dugu kao premjer orhestre. U njoj su bile prostorije za glumce i pozorišne sprave, a sprijed je imala troja vrata. Pročelje joj je bilo urešeno dorskim stupovima, koji su bili na svakom kraju malo naprijed pomaknuti te su činili t. zv. παρασκήνια, koja su bila toliko razdaleko, kolik je bio premjer orhestre. Među one stupove, koji su bili između paraskenijâ, a zvali su se προσκήνιον, metale su se obojene drvene ili platnene ploče (οἱ πίνακες) kao

dekoracija pozadine. U paraskenijama nalazili su se trostrani bridnjaci, koji su se vrtjeli oko svoje osi, a služili su za promjenu dekoracije, jer su i oni bili obojeni. Krov pozorišne zgrade mogao se upotrijebiti za to, da se sagradi gornji sprat ili da se na njemu bogovi na nebu prikazuju (θεολογεῖον). Na stroju (μηχανή) pojavljivali su se bogovi, kad im je valjalo zapleteni čvor radnje presjeći (θεὸς ἀπὸ μηχανῆς, *deus ex machina*).

167. Ta pozorišna zgrada, kojoj se gola stijena okrenuta prema hramu Dionisovu sakrila trijemom sagrađenim pred njom, p r e g r a đ i v a l a se poslije mnogo. Najznatnija se promjena dogodila za cara Nerona tim, što se pred proskenijem načinila pozornica visoka $1^1/_2$ m, koja je dio orhestre odsjekla i s njom bila u savezu stubama. Tako se grčko kazalište pretvorilo u rimsko. Osim toga se orhestra popločila i, budući da se upotrebljavala i za gladijatorske igre, od najdonjega sjedišta u gledalištu kamenom ogradom ogradila.

Posve drukčije nego kazališta bili su, bar u starije vrijeme, udešeni o d e j i, koji su služili za muzička prikazivanja (za koncerte). To su bile okrugle građevine s krovom poput šatora i s mnogim stupovima unutra. Takav je odej sagradio Periklo na istočnom obronku akropolskom. Odej Heroda Atika iz rimskoga vremena jugozapadno od Akropole bio je posve nalik na pokrito rimsko kazalište.

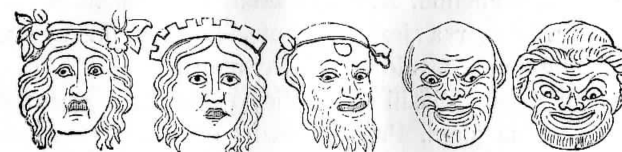
168. U kazalištu se prikazivalo o Velikim Dionisijama i o Lenejama (Antesterijama) (§ 133.). Upravljao je prikazivanjem onaj arhont, koji je upravljao svetkovinom uopće (o Velikim Dionisijama arhont eponim, o Lenejama arhont kralj). On bi prihvatio drame, koje bi mu se predale za natjecanje, i ždrijebom odredio pjesnicima korege (§ 47.) i protagoniste. On je ždrijebom određivao i 5 sudaca, koji su sudili o uspjehu, i uzdržavao red s pomoću redarâ (ῥαβδοῦχοι). Pjesnici komedijâ n a t j e c a l i su se svaki s jednom komedijom, a pjesnici tragedijâ svaki s jednom tetralogijom t. j. sa tri tragedije i s jednom satirskom dramom, a natjecala su se o Velikim Dionisijama tri tragička i tri ili pet komičkih pjesnika. Svaki je tragički pjesnik za svoje drame trebao jedan dan, a svi komički pjesnici skupa jedan dan. Kao p o b j e d n i k proglasio bi se pjesnik najbolje tetralogije ili komedije, a osim njega i njegov koreg i onaj protagonista, koji je najbolje prikazivao. Koregu je valjalo sastaviti i opremiti kor pa dati frulača i statiste (κωφὰ πρόσωπα). Ali uvježbati je kor imao pjesnik (διδάσκαλος). Tri je glumca plaćala država. Ako bi ih pjesniku trebalo više (4), valjalo mu je za njih zamoliti korega.

169. G l u m c i (ὑποκριταί) sastavljali su u Ateni stalešku udrugu (οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται). Po trojica njih, koliko ih je za svaku dramu trebalo, složilo bi se u skupine pod vodstvom protagoniste, koji bi kao pothvatnik zajedno sa svoja dva druga preuzeo prikazivanja. Po starom običaju nosili su glumci prikazujući obrazine (πρόσωπον). One su bile potrebne, jer je prikazivanje pod vedrim nebom i daljina gledalaca tražila, da glumac bude veći i da mu se crte lica jače ističu; po njima je bilo moguće i to, da su ženske uloge prikazivali muškarci. S obrazinom je bila u savezu i vlasulja. Budući da su crte lica morale odgovarati značaju i glavnomu raspoloženju uloge, bile su obrazine za tragediju i komediju posve različne (sl. 35. i 36.). Tragičke su obrazine imale na čelu trokutni nastavak (ὄγκος),

a *b* *c* *d* *e*

Sl. 35. Obrazine za tragediju.

Sl. 36. Obrazine za komediju.

kojim se već postizalo to, da se čovjek činio veći. Istu su svrhu imali visoki drveni potplati (κόθορνοι) tragičkih glumaca, dok su komički glumci nosili jednostavne crevlje (lat. *soccus*). I dugi hiton s rukavima (§ 90.), koji se visoko opasivao i do nogu dopirao, imao je isti učinak, a mogao se još i jastucima podložiti. On je pripadao starinskoj svečanoj nošnji, a nosila su ga u tragediji sva lica (sl. 37.). U komediji se nosilo obično odijelo pored najčudnovatijega fantastičkoga nakita osobito kora, na pr. u obliku osâ, pticâ, žabâ, oblakâ. U satirskim dramama, u kojima se prikazivala ponajviše pratnja Dionisova, bilo je potrebno odijelo od trikota s rutavim životinjskim kožama. Bogovi su se poznavali po svojim oznakama, osobito se Heraklo s kijačom i lavskom kožom rado na pozornicu iznosio. Glumac je najprije stajao na stepenici žrtvenika u orhestri, a poslije, kad se sagradila pozorišna zgrada, osobito na mjestu pred njom (ἐπὶ τῇ σκηνῇ). Jampski su se trimetri kazivali, a ono, što je bilo u drugim metrima spjevano, kao ono, što su govorili kor i glumac naizmjence (κομμοί: tužaljke, od κόπτειν: *plangere*), ili se pjevalo ili uz frulu recitiralo.

Sl. 37. Prizor iz tragedije.

170. Kor (χορός) je bio sastavljen u tragediji od 12, poslije od 15, u komediji od 24 koreuta (χορευταί). Tragički je kor bio poređan u tri povorke (στοῖχος) po 4 ili 5 momaka, dakle u 4 ili pet vrsta (ζυγόν), komički u 4 povorke po 6 momaka, dakle u 6 vrsta. Prvu su vrstu sastavljali najljepši i najsigurniji koreuti. Srednji je od njih bio korovođa (κορυφαῖος). Kor je ulazio na orhestru jednom parodom, obično iz grada, dakle glumcima s lijeve strane, poređan po vrstama (κατὰ ζυγά), pjevajući ulaznu pjesmu (ἡ πάροδος). Njoj je odgovarala na koncu izlazna pjesma (ἡ ἔξοδος, τὸ ἐξόδιον μέλος). Budući da je anapestički metar davao takt kod stupanja, rado se upotrebljavao u tima koračnim pjesmama. Druge pjesme korske (τὰ στάσιμα) pjevale su se uz plesne kretnje; za življe plesove bile su osobite plesne pjesme (τὰ ὑπορχήματα). Za dijaloga, koji se korskim pjesmama raščlanjivao na čine (τὰ ἐπεισόδια), stajao je kor okrenut prema glumcima. U ime kora govorio je korovođa. U komediji je osim toga dolazila pjesma, koja nije bila u savezu s radnjom, nego upravljena gledaocima, ἡ παράβασις. Pjevajući nju bio je kor okrenut gledaocima. Kor nije imao ni obrazina ni koturna. Njegove su pjesme činile isprva jezgru drame, koja je po njemu dobivala i ime (natpis). Malo pomalo bivalo ih je sve manje.

171. Gledaoci su dolazili u kazalište u slavu boga u stajaćim haljinama i s vijencem na glavi. Pravo dolaziti imali su osim građanâ i meteci i stranci, robovi jamačno samo kao pratioci svojih gospodara. Žene i djeca nijesu smjela dolaziti na prikazivanje komedija; na prikazivanje tragedija čini se da im je bio dolazak slobodan, ali u starije vrijeme bivalo je to rijetko. Zakupnik kazališta (θεατρώνης, ἀρχιτέκτων), koji je imao zgradu, strojeve i sprave uzdržavati, pobirao je za zakupninu, koju je plaćao državi, kod ulaska ulazninu. Građanima se od Perikla ulaznina naknađavala kazališnim novcima (τὸ θεωρικόν). Nekim svećenicima, činovnicima, zaslužnim ljudima i stranim gostima davala je država slobodan ulazak i odlična mjesta (προεδρία); oni su za potvrdu dobivali kovane ulaznice (τὰ σύμβολα).

RIMSKE STARINE.

Narod rimski.

172. Oni Indoevropljani, što su se naselili u Italiji, zovu se Italici (§. 2.). Podijeljeni su bili na Latine i na Umbro-Sabele, od kojih su Latini zapremali zapadni dio italskoga poluotoka, a Umbri i Sabeli istočni. Latinskomu su plemenu pripadali narodi, koji su nastavali u Laciju, a umbro-sabelskomu Umbri i Sabini, Samniti, Hirpini, Marsi, Volsci, Ekvi, Hernici, Picenti, Lukani i Brutiji. Jezik je Latinâ latinski, a od jezikâ umbro-sabelskoga plemena najbolje nam je poznat iz natpisâ posljednjih vijekova pr. Is. jezik Umbara i jezik Samnitâ, koji se zove oskički.

Osim Italikâ nastavala su u Italiji i druga plemena, od kojih su jedna bila indoevropskoga podrijetla, a druga nijesu bila. Indoevropskoga su podrijetla bili na sjeveroistoku Italije i u Istri Veneti, a u Kalabriji Mesapiji, koji su jedni i drugi pripadali starim Ilirima (§ 2.). Neindoevropskoga su podrijetla bili Liguri na sjeverozapadu Italije, koji su možda bili starosjedioci italski, i Etrusci u Etruriji, kojima se za podrijetlo pravo ne zna.

Latini su osnovali blizu ušća rijeke Tibera grad Rim, kojega se stanovnici (građani) upravo zovu Rimljani. Ali s razvitkom države rimske širio se i taj naziv, jer je obuhvaćao sve građane rimske države, makar kojemu narodu pripadali. Tako je *Latini* etnografski, a *Rimljani* politički pojam.

I. Državne starine.

A. Pregled povijesti ustava rimskoga.

173. Staro je građanstvo rimsko bilo podijeljeno na 30 kurija, od kojih je svaka obuhvaćala više rodova *(gentes)*. Svakih 10 kurija činilo je jednu od tri prastare općine *(Tities, Ramnes, Luceres)*. Potpuni su građani bili *patres* t. j. članovi rodova (adj. *patricius*). Kad se poslije *patres* prozvao patricijski senat, značio je naziv *patricii* sve starograđane. Lično su zavisni o patricijima bili *clientes* (poslušnici), koji su postali od pokorena starosjedilačkoga pučanstva, a poslije i od oslobođenih robova. Prava klijentova zastupao je njegov zaštitnik *(patronus)*, koji je za to mogao od njega tražiti kojekakve usluge, osobito potporu u nevolji.

Osim toga bilo je u Rimu od najstarijega doba plebejaca *(plebeii)*, koji su također postali od pokorena starosjedilačkoga pučanstva i od doseljenikâ; i oni se mogu shvatiti kao klijenti, ali su se od pravih klijenata razlikovali tim, što nijesu imali patrona ili što im je patron bila država (kralj), čemu je posljedak bila lična sloboda i uživanje privatnih prava; no političkih prava nijesu imali ni oni, nego su ih istom u dugotrajnoj, ljutoj borbi s patricijima stekli.

174. Rimom su najprije vladali kraljevi, koji su se birali doživotno, a imali su samo ograničenu vlast. Kralj je bio najviša upravna i pravosudna oblast, vojskovođa u ratu i vrhovni svećenik, ali je vlast dijelio s vijećem ili izabranim zastupnicima patricijskih porodica *(senatus)* i s narodnom skupštinom *(comitia curiata*, poslije i *centuriata)*. Znaci kraljevske časti bili su svežnji pruća sa sjekirom *(fasces)*, koje su pred kraljem nosili liktori, visoka stolica, na kojoj bi sjedio sudeći, pa grimizno odijelo, grimizna toga u miru, kratki grimizni plašt u ratu. O izboru kralja v. § 184.

Povijest je kraljevâ, kako su je zabilježili pisci, dosta tamna i pjesnički iskićena. Ali se u njoj ipak ogledaju događaji iz najstarije povijesti rimske. Najznatnija je politička promjena za vrijeme kraljevâ razdioba građanstva rimskoga (i patricijskoga i plebejskoga) po imutku na razrede *(classes)* i centurije, koja se pridijeva kralju Serviju Tuliju. Tom je razdiobom, koja je služila organizaciji vojske, učinjen prvi korak, da se premosti duboki jaz između oba staleža rimske države. Kakova je ta razdioba bila, neka pokaže ova skrižaljka:

Razredi	Broj centurija	Imovina u asima	Mjesto u vojsci	Oružje
I.	80	100.000	1.—4. red	Velik štit, oklop, kaciga, nazuvci, koplje i mač
II.	20	75.000	5. red	Oklopa nema, štit je manji
III.	20	50.000	6. red	Nema ni nazuvaka
IV.	20	25.000	Izvan bojnoga reda	Bore se bez oružja za zaštitu s kopljima i sulicama
V.	30	11.000	Izvan bojnoga reda	Praćari

K tomu je došlo još 18 centurija vitezova *(equites)*, 6 patricijskih, a 12 plebejskih, koje su sastavljali odlični mladi ljudi I. razreda. Osim toga su bile 2 centurije rukotvoraca *(fabri)* i 2 centurije sviračâ *(cornicines* i *tibicines)*. Oni, koji su imali manje od 11.000 asa, sastavljali su 1 centuriju.

Tako je svih centurija bilo 193. Ali brojili su se samo muškarci od 17. do 60. godine, i to tako, da su mlađi (*iuniores*, od 17. do 45. godine) činili jednu polovicu centurija, a stariji (*seniores*, od 46. do 60. godine) drugu. Stariji su u ratu bili pričuva.

Zemljišni se posjed dijelio na 4 upravne općine *(tribus)*. Sa širenjem rimskoga zemljišta rastao je i broj tih općina, tako da ih je napokon bilo 35 *(4 tribus urbanae* i 31 *tribus rusticae)*. Porez su plaćali svi građani, koji su imali bar 1500 asa; oni su se zvali *adsidui*, *locupletes*, a oni, koji nijesu plaćali poreza, *proletarii*, *capite censi*.

175. G. 509. zamijeni kraljevstvo republikanski ustav pod dva svake godine birana konsula. Sasvim je bilo prirodno, da je poradi toga, što se vrhovna oblast država svake godine mijenjala, poraslâ vlast senatu, koji je bio stalan. Naskoro se zaoštrila i suprotivština između patricijâ i plebejaca. Pored toga, što plebejci nijesu imali političkih prava, tištala ih je i materijalna nevolja. Dok su patriciji bivali sve bogatiji, jer su imali pravo uzimati pod zakup zemljišta u ratu neprijatelju oteta *(ager publicus)*, bivali su plebejci sve siromašniji, jer poradi čestih ratova nijesu mogli ni svoga zemljišta obrađivati, te su se morali patricijima zaduživati. K tomu su se plebejci neprestano množili, dok je broj patricijâ sve više padao. Napokon dotešča ovaj pritisak plebejcima, te zametnu borbu s patricijima. Tim, što su se iselili na „Sveto brdo", prisile g. 494. patricije, te oni pristanu, da plebejci biraju oblast, koja će ih od nasilja patricijskih oblasti štititi. To su bili pučki tribuni *(tribuni plebis)*, iz početka 2, a poslije 10 njih, pa pučki edili *(aediles plebei)*, pomoćnici tibunâ, također 2. Od g. 471. *(lex Publilia)* birali su se ti plebejski činovnici u plebejskim skupštinama *(concilia plebis)*, gdje se glasovalo po tribusima (§ 174.). U istim skupštinama mogli su plebejci stvarati i zaključke *(plebiscita)*, koji su od g. 449. *(lex Valeria Horatia)* vrijedili za čitavo građanstvo, ako bi na njih pristao senat.

G. 454. pristali su patriciji na to, da se pravo napiše. G. 451. budu izabrana desetorica (sami patriciji), koji su imali upravljati državom i običajno pravo napisati *(decemviri legibus scribundis)*. Tako je bilo i g. 450., samo što su ove godine neki decemviri bili plebejci. Tako su postali zakoni na 12 ploča, osnova rimskoga prava, koji su doduše bili strogi, ali su plebejcima išli u prilog po tom, što su nastojali zapriječiti besramno lihvarstvo.

G. 445. bude između patricijâ i plebejaca dopušten *conubium* (sklapanje zakonita braka) *(lex Canuleia)*, a u isto doba zadovoljila se i težnja plebejaca za najvišom vlašću tim, što su se mjesto konsulâ stali birati (po volji senata) *tribuni militum consulari potestate*, a za njih su se mogli birati i plebejci. Ali zato su patriciji za se stvorili novu, znatnu oblast: 2 censora (g. 443.).

G. 421. dobili su plebejci pravo bar na jednu od starih oblasti, na kvesturu (blagajnička služba), a ujedno se broj kvestorâ povisio od 2 na 4. Ali već g. 367. prihvaćeni su prijedlozi pučkih tribuna G. Licinija Stolona i L. Sekstija *(Leges Liciniae Sextiae)*, među kojima je bio i taj, da jedan konsul bude plebejac. No zato su osnovane dvije nove patricijske oblasti: pretura i kurulski edililet. Ali i te, kao i druge oblasti, postale su naskoro pristupne i plebejcima. G. 300. dopustila je *lex Ogulnia,* da mogu plebejci biti i svećenici *(pontifices)*. Pošto je napokon g. 287. određeno, da zaključci plebejskih skupština za to, da dobiju zakonsku vrijednost, ne trebaju privole senata *(lex Hortensia)*, izjednačili su se plebejci s patricijima posve, te je pala ograda, koja ih je vijekove dijelila.

176. Kad je prestala suprotivština između patricijâ i plebejaca, počelo se razvijati novo, službeno plemstvo *(nobilitas)*, kojemu su pripadale i patricijske i plebejske porodice, kojih su članovi otpravljali kurulske službe (konsulat, preturu, edilitet). To je plemstvo imalo *ius imaginum. Imagines* su bile voštane obojene obrazine, načinjene prema licu onih pokojnika, koji su otpravljali takove službe; čuvale su se u atriju izložene u zatvorenim ormarima i o porodičnim svetkovinama ovjenčavale, a kod sprovodâ nosile pred povorkom. Plemstvo je više službe prisvajalo za svoje članove i nastojalo od njih odbijati one, koji su bili *ignobiles* ili *homines novi.* Ono je bilo jezgra stranke, koja se zvala *boni* ili *optimates* i na svoju korist branila državni poredak od napadajâ pučke stranke *(populares)*. Ali socijalno je pitanje zahtijevalo rješenje, jer su optimati prisvojivši gotovo sav *ager publicus* i potisnuvši posjednike manjih zemljišta došli do golemih dobara, koje im je obrađivalo roblje, dok su se seljaci osiromašivši većinom selili u Rim i ondje umnožavali broj nezadovoljnih građana. Tu su se istakla braća Tiberije i Gaj Grakho, koji su jedan i drugi bili pučki tribuni. Prvi se g. 133. povratio na prijedloge tribunâ G. Licinija i L. Sekstija, te je predložio zakon, po kojem nitko nije smio imati više od 500 jutara općinskoga zemljišta, a dva odrasla mu sina još svaki po 250 j., povraćeno se pak zemljište imalo razdijeliti na dijelove po od 30 j. i dati siromašnijim građanima pod zakup. Mlađi je brat njegov g. 123. između ostalih agrarnih i političkih reforama proveo i tu, da su se (porotni) sudovi *(iudicia)* oteli senatu pa predali vitezovima.

G. 89. stekli su iza savezničkoga rata svi stanovnici Italije građansko pravo *(lex Plautia Papiria)*, koje su im već Grakhi htjeli da pribave, da bi pučku stranku pojačali mnoštvom slobodnih i nezavisnih građana. Naskoro zatim poradio je Sula kao diktator (g. 82—79.) opet u prilog optimatskoj stranci. Između ostaloga je ograničio vlast tribunâ (tribuni ne mogu ništa predlagati bez privole senata; tko je bio tribun, ne može se natjecati za više službe) i sudove povratio senatu.

Sula je svoju zadaću shvatio jednostrano kao političku, a za gospodarstvenu se stranu nije brinuo. Ali proletarijat je poradi silnoga oslobođavanja i otpuštanja robova bio brojniji, a stanje njegovo bjednije nego igda, pa tako se još za Sulina života njegova zgrada stala klimati. Napokon su (g. 70.). Pompej i Kras, negdašnje pristaše Suline, pučkomu tribunatu povratili staru vlast, a sudove podijelili među senatore i vitezove. Ali svrha im je bila njihova lična vlast. Osobito je Pompej išao za tim, da bude nasljednik Sulin. Postao je vođ demokratâ, a kad je vidio, da nije dorastao svomu genijalnomu suparniku Cezaru, utekao se ugledu senata. O daljem razvitku ustava ne može se u takovim prilikama više govoriti. Istom novi, monarhijski je red na osnovi promijenjenoga gospodarstvenoga stanja opet učvrstio državu.

B. Ustav rimski.

1. Građanstvo.

177. Građansko je pravo *(civitas)* bilo ili prirođeno, ako se tko rodio iz valjana braka, ili stečeno, i to ako se tko oslobodio od ropstva, ili ako mu se podijelilo narodnim zaključkom. I pojedini su vojskovođe dobivali vlast, da strancima podjeljuju građansko pravo. Prava su građanina rimskoga bila: 1. *ius commercii,* po kojem je mogao imovinu steći i prodati, 2. *ius conubii,* po kojem je mogao sklopiti valjan brak, 3. *ius suffragii,* po kojem je mogao u komicijama glasovati, 4. *ius honorum,* po kojem je mogao dobivati državne službe, 5. *ius provocationis,* po kojem se protiv kazni, što bi ih odredile oblasti, mogao prizvati na narod. Ograničeno građansko pravo *(civitas sine suffragio)* nije obuhvaćalo *ius suffragii* i *ius honorum.* Takovo su građansko pravo imali stanovnici pokorenih gradova, koji su se zvali *municipia.* Izgubiti se moglo građansko pravo *(capitis deminutio:* umanjenje pravne sposobnosti), ako bi građanin bio u ratu zarobljen, ili ako ne bi izvršio vojne dužnosti ili platio poreza, pa bio u roblje prodan, ako bi prešao u drugu općinu ili ako bi bio izagnan.

178. Odlični su staleži bili *ordo senatorius* i *ordo equester.* Senatorski su stalež činili članovi senata (§ 184.). Osobita su prava senatorska bila: kao odlična nošnja širok grimizni rub na tunici i osobite crevlje pa odlična mjesta kod igara. Senatorske časti držalo se da nije dostojno baviti se novčarstvom i trgovinom. U vrijeme važnih državnih posala senator nije smio iz Rima otići. Za putovanje izvan Italije valjalo ga je učiniti poslanikom *(libera legatio)*. Od Augusta postao je senatorski stalež nasljednim, i tako se osnovalo nasljedno plemstvo senatorsko prema ličnomu viteškomu.

Vitezovi su se po Servijevu ustavu između građana odličnih rodom i imutkom birali za konjaničku službu u vojsci i do kraja republike sastavljali 18 *centuriae equitum*. Država im je davala konja *(equus publicus)* i prinos za njegovo uzdržavanje (o smotri vitezovâ isp. § 195.). Kad su se poslije drugoga punskoga rata konjanici uzimali između tuđih naroda, izgubio se malo pomalo vojnički značaj viteških centurija, a *ordo equester* postao je građanski stalež, koji je obuhvaćao sve, koji su imali najmanje 400.000 sesteraca (oko 80.000 K). Stalan je politički položaj viteški stalež stekao od G. Grakha, koji je porotne sudove oteo senatu pa predao vitezovima (§ 176.). Moć su vitezovi stekli trgovinom, kojom se senatori nijesu smjeli baviti. Osobito kao zakupnici državnih dohodaka *(publicani)* stekli su veliko bogatstvo. Odličja su viteškoga staleža bila uzak grimizni rub na tunici i zlatan prsten. U teatru i poslije u amfiteatru imali su odlična mjesta. S propašću republike prestala je i politička vrijednost toga staleža. Oni, kojima bi car dao viteško plemstvo (*eques equo publico* samo kao naslov), bili su podijeljeni na turme, kojima je bio na čelu carski princ s naslovom *princeps iuventutis*. Takvo je plemstvo bilo početak više vojničke i građanske karijere.

179. Prema građanima, koji su se kao slobodni rodili *(ingenui)*, stajali su oslobođeni robovi. Oni su se zvali *libertini* prema državi, a *liberti* prema svome pređašnjem gospodaru. Oslobođenjem *(manumissio)* postao bi dojakošnji rob rimski građanin s ograničenim građanskim pravom; u gradskim tribusima dobio bi pravo glasa, ali na činovničke službe i na službu u vojsci nije imao prava. Istom potomci oslobođenikâ u 4. koljenu izjednačili bi se pravno s građanima, koji su se slobodni rodili. Između oslobođenika i pređašnjega njegova gospodara nastao bi međusobni odnošaj dužnosti. Zavisnost se njegova pokazivala i spolja u tom, što bi prihvatio ime roda, a poslije i prvo ime od svoga pređašnjega gospodara (na pr. oslobođenik *M. Tullius Tiro* ima prvo ime i ime roda od svoga gospodara M. Tulija Cicerona).

2. Narodne skupštine.

180. Narodne skupštine, u kojima je narod glasujući po političkim odjelima zaključke stvarao, zvale su se *comitia*. *Contiones* bile su skupštine, u kojima su činovnici štogod priopćivali građanima. Obično su se držale prije komicijâ, da se narod pripravi na pitanja, o kojima je valjalo odlučiti. *Concilia* zvale su se skupštine jednoga dijela građanstva, na pr. plebejaca. Postupak je u komicijama bio taj, da je činovnik nešto pitao *(rogare, rogatio)*, a narod odgovorio *(populus vult, iubet)*. *Leges* (zakoni, upravo: veze) zvale su se *rogatae*, ako su se prihvatile, *datae*, ako su se izdale. Komicije su imale tri oblika: *c. curiata*, *c. centuriata*, *c. tributa*.

181. *Comitia curiata* bila su najstarija, na 30 kurija podijeljena narodna skupština. Sazivao ih je na *comitium* kralj ili interrex, poslije konsul, pretor ili diktator. Od prava je njihovih za republike ostalo samo pravo (postalo pukom formom), da su izabranim magistratima podjeljivale *imperium* *(lex curiata de imperio)*, i da su pristajale, ako bi samostalan građanin izjavio, da se podlaže očinskoj vlasti drugoga građanina *(adrogatio)*.

182. *Comitia centuriata* bila su na 193 centurije (§ 174.) podijeljena skupština čitavoga patricijsko-plebejskoga naroda. One su imale ova prava: 1. biranje konsulâ, pretorâ i censorâ, 2. izdavanje zakonâ, koje je prešlo na tributske komicije osim zakona *de bello indicendo* (o navještenju rata), 3. suđenje u kriminalnim parnicama. U ovom posljednjem slučaju bile su prije komicijâ tri koncije, u kojima se vodila istraga. U posljednjoj bi konciji činovnici *(quaestores parricidii* ili *duoviri perduellioni iudicandae)* izrekli osudu kao mnijenje. Onda je komicijama valjalo saslušati razloge tomu mnijenju i obranu optuženikovu pa osudu ili potvrditi ili zabaciti.

Pravo sazivati centurijatske komicije pripadalo je činovnicima, koji su imali imperium. Skupština bi se 24 dana *(trinum nundinum* t. j. vrijeme od 3 sajamska dana) unaprijed objavila, a držala bi se u osobite dane *(dies comitiales)* iza motrenja auspicijâ obično na Martovu polju. I ako bi se auspicije pokazale povoljne, mogla su nepovoljna znamenja, koja bi se za vrijeme komicijâ opazila, učiniti, da se skupština odgodi, kao što bi i naknadna izjava augurâ, da se učinila pogrješka tim, što se nije pazilo na auspicije, ukinula ono, što se već izvršilo. Prije glasovanja sakupio bi se narod u konciju, u kojoj bi se iza žrtve i molitve raspravljalo o predmetu, o kojem se imalo odlučiti. Na poziv predsjednikov sastale bi se onda centurije te bi u vojničkom redu, tako da bi se pred njima nosila *vexilla*, pošle na mjesto određeno za glasovanje. Najprije bi glasovalo 18 centurija *equitum*, a resultat bi se njihova glasovanja, koji je često bio odlučan za dalji razvitak, objavio. Ako su vitezovi i 80 centurija prvoga razreda, koje su za njima glasovale, bili složni, bilo je glasovanje odlučeno, inače se dalje glasovalo dotle, dok se nije postigla većina. U samim centurijama, od kojih se svaka morala složiti u jednom glasu, glasovalo se najprije usmeno, poslije glasovnicama *(tesserae, tabellae)*. Kod zakonskih prijedloga i kad se sudilo, dobio bi svatko 2 glasovnice, od kojih je na jednoj bilo napisano slovo *A* (= *antiquo* t. j. glasujem, da bude kao dosad, zabacujem), a na drugoj *U R* (= *uti rogas*). Na koncu bi predsjednik resultat glasovanja objavio *(renuntiatio)*.

Razdioba centurijâ, koja je bogatijim građanima pribavljala odluku kod glasovanja, poslije se u prilog siromašnijemu stanovništvu tako promijenila, te je svaki od 35 tribusa činio 2 centurije u svakom od 5 razreda tako, da je u svakom razredu bilo 70 centurija. Vitezovima se uzelo pravo,

da prvi glasuju. I vojnički se red ukinuo. Zato su se za odjele načinile ograde *(saepta)*, iz kojih se izlazilo po brvinama *(pontes)*. Tu su se glasovnice bacale u košare *(suffragia ferre)*, iz kojih bi ih izvadili i prebrojili *diribitores*.

183. *Comitia tributa* bila su na tribuse (§ 174.) podijeljena skupština čitavoga naroda. Od njih valja razlikovati posebne skupštine plebejske *(concilia plebis)*, koje su osnovane nakon izlaska plebejaca na Sveto brdo (g. 494.), kad su se postavili i tribuni. U tim su se skupštinama plebejci sastajali po tribusima *(tributim)* od g. 471. *(lex Publilia)*. Zaključci tih skupština dobili su od g. 449. vrijednost za čitav narod *(lex Valeria Horatia: ut, quod tributim plebs iussisset, populum teneret)*, ako bi na njih pristao senat, a od g. 287. i bez toga *(lex Hortensia)*. Od tih plebejskih skupština valja razlikovati skupštine, u kojima se čitav narod (i patriciji i plebejci) sastajao po tribusima: *comitia tributa*. Tih skupština ima od onda, kad je rečeni Valerijev i Horacijev zakon (g. 449.) plebejskim tributskim skupštinama pribavio tako znatno pravo. Tributskim je komicijama predsjedao konsul ili pretor; one su birale niže i izvanredne magistrate i stvarale zakone poput centurijatskih komicija, a napokon i mjesto njih. A plebejskim su skupštinama predsjedali tribuni; u njima su se birali plebejski činovnici (tribuni i plebejski edili) i stvarali zaključci *(plebiscita)*, koji su po Valerijevu i Horacijevu pa po Hortensijevu zakonu vrijedili kao zakoni. Osim toga su i tributske komicije i plebejske skupštine sudile u slučajevima, ako bi koji magistrat odredio veću globu *(multa)*, negoli je imao pravo, i to tributske komicije, ako bi magistrat bio patricijski, a plebejske skupštine, ako bi bio plebejski.

Tributske su se komicije sastajale prije na Kapitoliju u dvorištu Jupiterova hrama, u posljednjem vijeku republike ponajviše na Foru ili na Martovu polju, a vršile su se uopće onako, kao i centurijatske. Zakonski bi se prijedlog prije javno izložio *(legem promulgare)*, a na snagu bi stao, kako bi iza glasovanja predsjednik proglasio, da je prihvaćen *(renuntiatio)*. Onda bi se zakon na tučane ploče urezao i na javnom mjestu izložio *(legem figere)*.

Već potkraj republike gubile su komicije sve više važnost poradi toga, što se narod pokvario i što se građansko pravo proteglo na čitavu Italiju. U carsko im je vrijeme ukinuta najprije sudbena, a zatim i zakonodavna vlast; samo izvanji oblik izborâ čuvao se, jer su se činovnici, koje je birao senat, u komicijama renuncijacijom potvrđivali.

3. Senat.

184. Senat je bio isprva vijeće, koje je kralj birao između patricijâ *(patres)*. Na mnijenje *(auctoritas)* senata bio je kralj vezan običajem, a osobito je zaključcima narodne skupštine trebala potvrda senata. Kad bi kralj umr'o, prešla bi vlast vladalačka na senat. Od interregâ, koji su se između senatorâ ždrijebom određivali i po pet dana vladali, imenovao bi posljednji novoga kralja.

Kad je prestalo kraljevstvo, popunili su konsuli senat iz plebejskih porodica. Novi su se članovi zvali *conscripti*, stoga se čitav senat prozvao *patres (et) conscripti*. Kad su poslije censori dobili pravo imenovati senatore *(lectio, in senatum legere)*, birao je senatore sve više narod, jer bi svi, koji su kakvu kurulsku službu otpravljali, a poslije i niži činovnici, nakon svoje službe prešli u senat kao *consulares*, *praetorii*, *aedilicii*, *tribunicii* i *quaestorii*. Oni članovi senata, koji nijesu došli u senat po službi, nego po izboru censorskom, zvali su se, kao i prije novo imenovani plebejski senatori, *pedarii*, te poput njih nijesu imali pravo predlagati, nego samo glasovati. Prvo je mjesto u popisu senata zauzimao *princeps senatus*, koji bi prvi, poslije iza konsula designata, kazao svoje mnijenje, obično patricijski bivši censor *(censorius)*. Dok za republike broj senatorâ nije bio stalan, ustanovio ga je August na 600, a ujedno odredio, da samo onaj može biti senator, tko ima najmanje 1 milijun sestercija (c. 200.000 K.). (O odličjima senatorâ v. § 178.).

185. Pravo sazivati senat *(ius cum patribus agendi)* pripadalo je konsulima, pretorima, tribunima i izvanrednim višim magistratima (diktatoru, zapovjedniku konjaništva, interregu, gradskomu prefektu). Sakupljao se senat na posvećenu mjestu *(templum)*, obično u kuriji Hostilijevoj, od Augusta u kuriji Julijevoj. Senatori bi sjedili na klupama bez određena mjesta, magistrati u carsko doba napose na kurulskim stolicama (§ 188.), tribuni na svojim klupama, a predsjednik (magistrat sazivač) u sredini dvorane na kurulskoj stolici. On bi raspravu, prije koje bi se motrile auspicije, počeo s tim, da bi predložio predmet, o kojem se imalo raspravljati *(referre*, ako se radilo o potvrdi narodnoga zaključka; *consulere*, ako se imalo vijećati o odluci magistratskoj; ali poslije su se izrazi zamjenjivali). Onda bi predsjednik senatore prozivajući ih po dostojanstvu pitao za mnijenje *(sententiam rogare)*. Oni su mogli svoj prijedlog obrazložiti govorom *(sententiam dicere)* ili pristati uz čiji prijedlog s kratkim obrazloženjem ili bez njega *(verbo adsentiri)*. Glasovalo bi se tako, da bi se senatori rastali na jednu ili na drugu stranu dvorane *(discessio)*. Često bi tko već za rasprave pristajanje uza čiji prijedlog pokazao tim, da bi k predlagaču stao *(pedibus in sententiam alicuius ire)*. Magistrati su mogli govoriti u svako doba, ali nijesu imali prava glasovati. Zaključak senatski zove se *senatus consultum*; *senatus auctoritas* zove se zaključak, koji poradi intervencije ili formalnih pogrješaka nema valjanosti. Senatski bi se zaključak napisao *(perscribere)*, a kvestori, poslije i edili, unijeli bi ga s nekoliko senatorâ u arhiv *(in tabulas publicas referre)*.

186. Najznatnija prava senatska ticala su se uprave. Na polju bogoštovlja pripadalo mu je pravo uvoditi ili zabranjivati tuđa bogoslužja pa određivati svetkovine i suplikacije. Kao nadzorna oblast za državnu imovinu i financije odlučivao je senat o svima prihodima i rashodima. Vojnička je uprava između senata i magistratâ bila tako podijeljena, da je senat dopuštao novačenje, određivao broj vojnikâ i bojišta, zapovjedništvo produljivao i vojskovođi pobjedniku dopuštao zahvalnu svečanost ili trijumf. Prema inozemstvu bio je jedini senat nosilac državne vlasti; on je primao i odašiljao poslanstva i prijateljskim vladarima podjeljivao počasti (na pr. naslov *amicus populi Romani*). Nad provincijama je imao neograničenu vlast. Kad bi se senatu činilo, da je država u pogibli, odredio bi u pređašnje vrijeme, da se imenuje diktator, a poslije bi konsulima dao diktatorsku punomoć (*senatūs consultum ultimum: Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*). I kod zakonodavstva i kod izborâ sudjelovao je senat, jer je zaključke komicijâ imala potvrditi *patrum* (t. j. patricijskih senatora) *auctoritas*, i to u početku poslije komicijâ, a kasnije prije njih, tako da je izgubila svaku praktičnu vrijednost. U sudstvu je napokon senat imao dio po tom, što je u teškim slučajevima magistrate, koji su sudili, svjetovao i dugo vremena vršio službu porotnih sudaca.

U carsko je vrijeme senat zadržao nadzor nad bogoštovljem i državnom riznicom, dok se nije s carskom blagajnicom stopila, zatim mu je ostala vrhovna uprava Rima, Italije i senatorskih provincija. Osim toga mu je pripao izbor magistratâ, zakonodavstvo i vrhovno sudstvo, kad su prestale komicije. Ali je vlast carevâ, koji su od Domicijana senatore imenovali, ta prava znatno ograničivala ili posve ukidala.

4. Magistratura.

187. *Magistratus* znači službu, koju narod izborom nekomu predaje, i onoga, tko službu otpravlja. Službena se vlast zove *potestas* (na pr. *consularis, tribunicia*). *Imperium* znači najvišu vojničku i sudbenu vlast, koja neograničeno samo izvan Rima vrijedi. Svima magistratima zajednička bila su ova prava: 1. pravo motriti auspicije, 2. pravo sazivati narod u koncije (*ius contionem habendi*), 3. pravo izdavati naredbe (*ius edicendi*), 4. pravo smetati uredovne čine svoga druga (*intercessio*).

Imperium je obuhvaćao osobito ova prava: 1. pravo kupiti vojsku i zapovijedati joj, 2. pravo suditi (*iuris dictio*), 3. pravo kazniti (*coercitio*), koje je kao i *iuris dictio* pripadalo i tribunima i donekle censorima, 4. pravo sazivati senat i komicije (*ius agendi cum patribus et cum populo*), koje su imali i tribuni. Viši su činovnici osim toga poradi veće svoje vlasti (*maior potestas*) imali pravo uredovne čine nižih činovnika zabranjivati ili ukidati.

188. Magistrati su se dijelili ovako: *magistratus patricii* i *plebeii*, *m. cum imperio* i *sine imperio*, *m. maiores* i *minores*, *m. curules* i *non curules*. — *M. patricii* zvale su se službe, koje su isprva bile pristupne samo patricijima. Kad su pravo na njih stekli i plebejci, ostalo im je ime za razliku od onih službi, na koje su imali pravo samo plebejci, a to je bio pučki tribunat i plebejski edilitet. *M. cum imperio* bili su konsuli, pretori i diktatori. Oni činovnici, koji su imali imperij, pa censori zvali su se *m. maiores*. Oni pa kurulski edili i *magister equitum* imali su pravo sjediti na stolici, koja se zvala *sella curulis* (sklopni stolac od slonove kosti bez naslona sa zavinutim nogama), pa stoga su se zvali *m. curules*. Po stalnosti razlikovale su se stalne godišnje službe (na pr. konsulat, pretura, edilitet, kvestura), redovne nestalne službe (na pr. diktatura, censura) i izvanredne samo za osobit slučaj zakonom osnovane službe (na pr. decemvirat, trijumvirat, komisije).

189. Tko se htio da natječe za koju službu (*candidatus*, jer je obilazio oko građanâ u bijeloj togi), morao se bar 24 dana (*trinum nundinum*) prije izbora sâm javiti (*profiteri*) magistratu, koji je upravljao izborima. Uvjeti, da se može birati, bili su: imanje građanskih prava i u starije vrijeme dokaz, da je 10 godina služio u vojsci, a poslije, da je navršio 30. godinu života. Osim toga je bio ustanovljen red službî, tako da se prije konsulata morala otpravljati pretura, prije preture kvestura, od Augusta prije kvesture vojnički tribunat i vigintivirat, a između kvesture i preture edilitet ili pučki tribunat. Između patricijskih službi tražio se razmak od 2 godine, između plebejske i patricijske službe razmak od 1 godine. Ista se služba mogla iznova otpravljati istom nakon 10 godina. Red je službî po znatnosti njihovoj bio ovaj: *dictator, consul, interrex, praetor, magister equitum, censor, aedilis, tribunus plebis, quaestor, vigintivir, tribunus militum.*

190. Od izbora do nastupa službe, koji se kod najviše stalnih godišnjih službi (od g. 153. pr. Is.) događao 1. januara, zvali su se izabrani činovnici *designati*. Kod preuzimanja službe, koje je valjalo da potvrde auspicije i *lex curiata*, morao se činovnik zakleti na zakone, a tako isto kod odstupa zakleti se, da se te zakletve savjesno držao. Odstupio bi činovnik, kad bi mu isteklo vrijeme službe, ali se mogao i prije zahvaliti (*abdicatio*). Skinuti (*abrogatio*) mogao se samo narodnim zaključkom. Činovnici, koji su odstupili, zvali su se po pređašnjoj svojoj službi *consulares, censorii, praetorii, aedilicii, tribunicii* i *quaestorii*. Ako bi se koja služba prije vremena ispraznila, izabrao bi se za nju zamjenik (*suffectus*). Produljivanje službenoga vremena (*prorogatio*) bilo je poradi ratovanja ili uprave provincijâ kod konsulâ, pretorâ, a kasnije i kvestorâ običajno. Činovnici, koji su ostali u službi, zvali su se *proconsules, propraetores* i *proquaestores*.

191. Republikanska je magistratura bila počasna služba (*honos*), te bi

se samo troškovi, koji bi nastali poradi otpravljanja službe, iz državne blagajnice naknadili. Zato su sa službom bila združena neka odličja. Patricijski su magistrati osim kvestorâ nosili togu s grimiznim rubom *(toga praetexta)*, a u takovom su odijelu o svetkovinama izlazili i nakon službe. Trijumfatori i neki činovnici, koji su upravljali igrama, odijevali su se u grimiznu togu *(toga purpurea)*, koju su nosili i carevi u svečanim zgodama. Znak vojskovođe, kad bi izišao iz grada, bio je *paludamentum*, kratak, crven plašt, koji se nosio na lijevom ramenu preko oružja. Nadalje su magistrati kod igara imali počasna mjesta. K tomu je dolazilo pravo sjediti na kurulskoj stolici i *ius imaginum* (§ 176.).

Najveće su odlikovanje bile *fasces*, koje su se nosile pred magistratima, koji su imali imperij. To su bili crvenim remenom obaviti svežnjevi šiblja sa sjekirom u sredini. U gradu, gdje činovnik nije imao vlasti nad životom građanâ, nije bilo sjekirâ. Fasce su nosili *lictores*, koji su stupali pred činovnikom i ljude pozivali, da se maknu i činovniku iskažu dužno poštovanje; također bi krivca pograbili, a u starije vrijeme i smrtnu kazan izvršili. Kao kraljevi tako su i konsuli i prokonsuli imali 12 fasci, diktator 24, magister equitnm 6, isto toliko pretori i propretori u provinciji, a pretori u gradu samo 2, carski legati 5. Lovorom obavite fasce bile su odličje magistrata proglašena imperatorom i cara, koji je imao 12 fasci, a poslije 24.

192. Diktatora bi u nevolji državnoj, poslije i za druge poslove, na pr. da upravlja komicijama, imenovao *(dicere)* konsul. Kad bi nalog izvršio, prestala bi mu služba, koja je mogla trajati najviše 6 mjeseci. Kao kralj, tako je diktator iz početka imao neograničen imperij, prema kojemu je službena vlast drugih činovnika bila neznatna ili nikakva. Poslije se i tu dopuštala provokacija i intercesija tribunâ. Kao znak veće svoje vlasti imao je diktator 24 fasce, u kojima su i u gradu bile sjekire. U 2 posljednja vijeka republike nije se imenovao nikaki diktator više. Diktatura Sulina i Cezarova bila je nezakonita.

Kao što je kralju stajao o boku *magister celerum*, tako je diktatoru, koji je bio *magister populi* t. j. zapovjednik pješaštva, stajao o boku *magister equitum*, kojega bi imenovao diktator, pa bi zajedno s diktatorom i odstupio. U ratu bio je zapovjednik konjaništva, u miru je podupirao diktatora i bio mu zamjenik.

193. Konsulat je zamijenio kraljevstvo, ali je služba konsulska trajala samo 1 godinu i bila podijeljena na 2 činovnika. U početku su se konsuli po najznatnijem svom djelovanju zvali *praetores* (vojskovođe, od *praeire*) i *iudices*. Od prava konsulskih predala se censura censorima (g. 443.), a sudbena vlast pretorima (g. 367.). Ostala kraljevska i konsulima predana prava pripala su senatu i narodnim skupštinama, tako da je sve djelovanje konsulâ u gradu bilo poglavito u tom, da su upravljali raspravama u senatu i u komicijama, predlagali zakonske prijedloge i izvodili zaključke. U vrijeme unutrašnje pogibli povisila bi se službena vlast konsulska na diktatorsku (*senatus consultum ultimum*, § 186.). Prije svega su pak konsuli bili vojskovođe, te im je onda pripadao neograničeni imperij (§ 187.). Ovo su vojničko zapovjedništvo izgubili zakonom Sulinim, koji je određivao, da imadu konsuli godinu službe provesti u Rimu, a istom nakon toga kao prokonsuli poći u provinciju.

Konsulska je služba iz početka bila pristupna samo patricijima, od g. 367. mogli su je dobiti i plebejci. Izbor se vršio u centurijatskim komicijama pod predsjedanjem konsula, diktatora ili interrega. Kod nastupa službe pošli bi konsuli u svečanoj povorci na Kapitolij, gdje bi Jupiteru prinijeli žrtvu, učinili zavjet i držali prvu senatsku sjednicu. Ako su obadva konsula bila u gradu, izmjenjivali su se u otpravljanju posala svaki mjesec. Onaj konsul, koji je otpravljao poslove, imao je i fasce; poslije je i onaj drugi imao 12 liktora, ali su išli za njim. Ako su obadva konsula zajedno bila u ratu, izmjenjivali su se u zapovjedništvu svaki dan. Ako li je svaki konsul imao biti drugdje u ratu, dogovorili bi se, koje će područje *(provincia)* kojemu pripasti, ili bi odlučio ždrijeb.

U carsko je vrijeme konsulat sve više postajao izvanja čast. Da bi je moglo postići što više njih, pokratilo se vrijeme službe na 2 mjeseca. Osim toga dobivali su i ljudi, koji nijesu ni bili konsuli, konsulsko dostojanstvo i odličja. Najznatniji je posao konsulâ za carevâ bilo predsjedanje u senatu i vođenje onih kriminalnih parnica, u kojima je odlučivao senat.

194. Pretura je kao sudačka služba za patricije g. 367. odijeljena od konsulata, kad su Licinijevim zakonom plebejci dobili pravo na konsulat. Ali su već g. 337. plebejci dobili i ovu službu. Oko g. 242. postavio se drugi pretor i služba između njih tako podijelila, da je *praetor urbanus* sudio u parnicama između građanâ, a *praetor peregrinus* u parnicama između građanâ i stranaca. Naskoro zatim postavila su se dva nova pretora za upravu Sicilije i Sardinije, onda (g. 197.) još dva za upravu jedne i druge Hispanije. Budući da je broj provincijâ jednako rastao i porotnički sudovi *(quaestiones perpetuae)*, kojima su upravljali pretori, sve više činovnikâ zahtijevali, nastao je običaj produljivati im vrijeme službe prorogacijom, dok nije Sula ustanovio, da pretori, kojima je broj povisio na 8, prve godine otpravljaju poslove u Rimu, a druge preuzimaju namjesništvo u provincijama. Za Cezara skočio je broj pretorâ na 16.

Nakon izbora u centuriatskim komicijama odredilo bi se područje pojedinim pretorima ždrijebom *(provincias sortiri)*. Kod nastupa službe bio je osobito važan *edictum* t. j. objava načelâ, kojih se pretor odlučio u vršenju sudačke službe držati. Budući da je svaki novi pretor zadržao valjane naredbe svoga prethodnika, stvorila se malo pomalo stalna jezgra takovih

naredaba, *edictum perpetuum*, koja se kao izvor prava cijenila koliko i *leges*.

U carsko vrijeme imali su se pretori pored sudačke službe starati za igre. Ali su iza službe jednako polazili u provincije kao namjesnici. Carevi su pretorsko dostojanstvo podjeljivali i ljudima, koji nijesu nigda bili pretori.

195. Censura je bila neodgovorna služba, koja se periodički povraćala, a osnovala se g. 443., da se ovrši procjena imovine *(census)*. Procjena se vršila svakih 5 godina. Dva censora, koji bi se za svaku procjenu u centurijatskim komicijama izabrali, ostali bi u službi najviše podrug godine računajući od dana izbora. Da se ovrši procjena, sazvali bi censori narod na Martovo polje, gdje je svaki građanin imao izjaviti, tko je i koliko imovine ima. Na osnovi tih izjava sastavili bi se novi propisi za plaćanje poreza i za novačenje. Sa sastavljanjem tih popisa bilo je u svezi ispitivanje vladanja *(regimen morum)* pojedinih građana, te je slabo vladanje, na pr. kukavština pred neprijateljem, nemarno izvršivanje vojničke dužnosti, moglo dati povod ukoru *(nota)*. Najteža kazan, koja je izlazila iz ukora, bilo je poricanje građanskoga poštenja *(ignominia)*. Najznatnije je prosuđivanje vladanja bilo za viteški i senatorski stalež. Kod smotre vitezovâ *(recognitio equitum)* na Foru otpustili bi se oni, koji su zakoniti broj godina odslužili, a ostalima, ako nije bilo ukora, zapovjedilo bi se, da povedu konja *(traduc equum)*; ako li tko nije bio sposoban za službu ili ako je bio pod ukorom, oteo bi mu se konj *(equum adimere)* i zapovjedilo: *vende equum*. Tako su isto censori imali vlast nedostojne senatore ukloniti *(senatu movere)* i ispražnjena mjesta iznova popuniti *(legere in senatum)*. Procjena bi se svršila sa svečanim očišćavanjem *(lustrum)* građanstva sakupljena na Martovu polju i razdijeljena po novoj procjeni, te bi se žrtvovao krmak, ovca i bik *(suovetaurilia)*. Nakon žrtve poveo bi se narod k vratima gradskima i raspustio. Onda bi jedan censor za znak, da je lustrum svršen bez opoziva, zabio čavao u stijenu nekoga hrama i nove popise građanâ metnuo u *aerarium*. Osim toga su censori državni posjed i državne dohotke *(vectigalia)* davali pod zakup, državne izdatke iznaimali *(locare opera)*, gradnju i uzdržavanje javnih građevina, na pr. hramova, cesta, vodovoda, nadzirali i t. d.

Premda censori nijesu imali imperija i služba njihova u redu službi bila ispod preture, ipak se cijenila i vrijedila kao najviša republikanska služba; stoga su je obično otpravljali konsulari. Poslije Sule nijesu se duže vremena birali censori, a od Domicijana prestala je censura kao osobita služba, jer su njezine poslove preuzeli carevi.

196. Kvestore su kao svoje pomoćnike konsuli imenovali; nakon decemvirata birali su se u tributskim komicijama. Bila su isprva dvojica, a zvali su se *quaestores parricidii*, jer su ubistva istraživali, krivce tužili i sudili im (§ 182.), i *quaestores aerarii*, jer su nadzirali državnu blagajnu

(aerarium) u hramu Saturnovu, gdje su se pohranjivale i javne isprave i bojni znakovi. Osim tih kvestora, koji su se zvali *quaestores urbani*, pridijelili bi se i konsulima, koji bi išli u rat ili u provinciju, i namjesnicima kvestori, koji su upravljali ratnom blagajnom ili financijama i mogli zamjenjivati svoje poglavare. Kasnije (od g. 267.) pridošla su još 4 kvestora za upravu Italije; za Sule povisio im se broj na 20.

Kvestori su nastupali službu 5. decembra; područje bi im se odredilo ždrijebom. U carsko su vrijeme izgubili nadzor nad erarijem, a sudačka im je služba prestala već tim, što su osnovane *quaestiones* (§ 210.). Provincijalna je kvestura ostala samo za senatske provincije. Dva *quaestores principis* ili *Augusti* bili su tajnici carevi, koji su imali osobito njegove prijedloge iznositi u senatu.

197. Pučki tribunat osnovan je iza prve secesije plebejaca g. 494., da štiti plebejce od pritješnjavanja patricijâ i činovnikâ, kao služba, koju mogu otpravljati samo plebejci. Tribuni su se birali u plebejskim skupštinama *(concilia plebis*, § 183.*)*, a nastupali su službu 10. decembra. Najprije su bila dva tribuna, poslije 10. Kad su se plebejci izjednačili s patricijima, postali su tribuni činovnici čitave države i u nekim pravima ravni višim magistratima *(magistratus maiores)*. Ali su se od njih razlikovali, što nijesu imali službenih znakova, imperija i auspicijâ. Isprva su tribuni imali pravo s plebejcima raspravljati, onda *ius auxilii* protiv službenih djela svih magistrata osim diktatora, ako bi ih tko u pomoć pozvao, napokon pravo svakoga, tko bi u plebejca dirnuo, plijeniti, globiti, pače i smrću kazniti *(coercitio)*. Budući da su bili nepovredljivi *(sacrosancti)*, raširili su svoja prava u veoma znatne povlastice, od kojih je prva bila *intercessio* protiv službenih djela magistratâ i odlukâ senata i komicijâ. Nadalje se službeno njihovo djelovanje protezalo na zakonodavstvo i sudstvo. Na zakonodavstvo su stali utjecati, otkad su zakonom Hortensijevim (g. 287.) *plebiscita* bila izjednačena sa zakonima *(leges)*. Sudbeno su djelovanje vršili osobito kod političkih parnica, na pr. kod nezakonita uredovanja, pronevjerenja, izdajstva domovine. Oni su upravljali i izborom tribunâ i edilâ. Senatskim raspravama smjeli su u starije vrijeme pribivati samo pred vratima sjedeći, ali poslije su bili primljeni u senat, pače su mogli senat i sazivati.

Sula je tribunima vlast stegnuo (§ 176.), ali im se naskoro čitava povratila. No onda je postala oruđe vlastodržaca, da osiguraju svoje nezakonito nasilje. I August i nasljednici njegovi služili su se tribunskom službom, da pojačaju carsku svoju moć. Ali je uz to ostalo 10 tribuna, koji su bili posve zavisni o carevima.

198. Edili su isprva bili pomoćnici tribunâ, te su kao i ovi morali biti plebejskoga roda, a birali su se u plebejskim skupštinama, također su, dok su bili plebejski činovnici, bili *sacrosancti*. Isprva su djelovali na polju

kriminalnoga pravosuđa kao pomoćnici tribunâ i sami sudeći, osim toga su čuvali isprave plebejske u Cererinu hramu, a poslije i *senatus consulta*. G. 366. izabrala su se dva nova edila u tributskim komicijama pod predsjedanjem konsulâ, koji su kao službeni znak dobili togu pretekstu i kurulsku stolicu, te su se za razliku od plebejskih prozvali *aediles curules*. Kad je blebejcima kurulski edilitet postao pristupan, približavala se plebejska služba kurulskoj prenoseći na nju jednake službene poslove, te je s kurulskim edilitetom skočila u redu nad tribunat. Najznatniji su poslovi edilski osim kriminalnopravnoga djelovanja bili: n a d z o r j a v n o g a p r o m e t a, koji se protezao na ceste i trgove u gradu *(cura urbis)*, na trgovinu, osobito na mjere i utege, na trgovanje s robljem i stokom, pa na mjere protiv skupoće žita *(cura annonae)*, i b r i g a z a j a v n e i g r e *(cura ludorum)*, koja je u potonje vrijeme bila glavni posao edilâ i podavala značaj njihovoj službi. Budući da su veliki trošak za igre morali ponajviše edili sami namirivati, mogli su tu službu otpravljati samo bogati ljudi, koji su nastojali, da se razvijajući osobiti sjaj narodu preporuče za viša mjesta. Cezar je postavio dva nova edila *(aediles plebis Ceriales)*, kojima je pripadala *cura annonae*. U carsko se vrijeme područje edilske službe veoma stegnulo, osobito kad se briga za igre povjerila pretorima.

199. *Vigintisexviri*, koji su sastavljali 6 kolegija, bivali su isprva imenovani od viših činovnika, a poslije su se birali u tributskim komicijama. Pojedini su kolegiji njihovi bili ovi: *Tresviri capitales* (ili *nocturni*) bili su pomoćnici gradskoga pretora. Njima je pripadala osobito briga za sigurnost u gradu, istraživanje zločinâ, zatvoranje optuženikâ, nadzor nad zatvorenima i izvršivanje smrtne kazni. *Tresviri aere argento auro flando feriundo* starali su se za kovanje novaca, *decemviri stlitibus iudicandis* odlučivali su u parnicama o slobodi, *quattuorviri iuri dicundo* (također nazivani *praefecti Capuam Cumas*) sudili su u 10 kampanijskih gradova, od kojih su Kapua i Kuma bili najznatniji, *quattuorviri viis in urbe purgandis* i *duoviri viis extra urbem purgandis* imali su se starati za čistoću cestâ u gradu i izvan grada do prvoga miljokaza. Pošto je otpala služba, koja je posljednja spomenuta, pa *quattuorviri iuri dicundo*, zvali su se svi ti magistrati od Augusta *vigintiviri*. U carsko se vrijeme tražilo, da se jedna od tih službi otpravlja prije natjecanja za kvesturu.

200. Među redovne nestalne magistrate pripadali su osim interrega (§ 184.) konsularski tribuni i gradski prefekt. *Tribuni militum consulari potestate* birali su se od g. 444. do 367. između patricijâ i plebejaca naizmjence s konsulima, ako bi ratne prilike tražile, da bude najviših činovnika više od dva. Broj se njihov kolebao između 3, 4 i 6. Gradskoga prefekta *(praefectus urbi)* imenovali bi konsuli kao svoga zamjenika, ako bi izbivali iz Rima više od jednoga dana. Kad su postavljeni pretori, koji su postali

zamjenici konsulâ, imenovao bi se gradski prefekt samo za latinsku svetkovinu *(feriae Latinae)*, koja se svetkovala na Albanskoj gori, pa su magistrati morali otići iz Rima.

Od činovnikâ, koji su se za osobite prilike kao pomoćnici postavljali, bili su najznatniji oni, koji su se birali za to, da d o z n a č u j u z e m l j i š t e *(agris dandis adsignandis)* i d a o s n i v a j u n a s e l j a *(coloniis deducendis)*. Ako bi zakon odredio doznačivanje zemljišta ili osnivanje naselja, izabrala bi se zajedno povjerenstva po od 3 do 20 članova, koja su imala taj posao izvršiti, u tributskim komicijama.

Izvanredni činovnici, koji su se izabrali, da promijene ustav, bili su *decemviri consulari imperio legibus scribundis* i *triumviri rei publicae constituendae*. Prvi su se postavili za g. 451. pa za g. 450. tako, da se uz to ukinuo konsulat, tribunat i pravo priziva. Triumvirat *(rei publicae constituendae)* osnovao se g. 43. pr. Is. za Lepida, Antonija i Oktavijana. Vlast je njihova bila neograničena, kao što prije zakonom za Sulu (g. 82. pr. Is.) i Cezara (g. 49. pr. Is.) osnovane diktature nijesu poznavale granicâ.

200a. P r i n c i p a t (carstvo) osnovan je g. 27. pr. Is., kad se Cezar Oktavijan, koji je od bitke kod Akcija (g. 31.) jedini imao vojničku vlast, odrekao službe kao *triumvir rei publicae constituendae* i od senata primio naslov *Augustus*. Novi su državni oblik pripravile izvanredne vlasti prađašnjega vremena, a August i nasljednici njegovi razvili su ga dalje. Najprije je principat značio vladu, koja je bila podijeljena između senata i p r i n c i p a, prvoga građanina. Ali budući da je princip kao zapovjednik vojske jedini imao moć, postali su napokon senat i republikanski magistrati posve zavisni o njegovoj volji.

Carska se vlast dobivala preuzimanjem imperija na poziv senata ili vojske. Imperij, koji osim Rima i Italije nije bio ograničen ni vremenom ni mjestom, pribavio bi onomu, koji bi ga imao, zapovjedništvo nad svima četama, pravo kupiti vojsku i postavljati časnike. Pravni je položaj August osnovao na tom, što je primio *potestatem tribuniciam*, koja se u tom razlikovala od tribunske službe, što mu je bila podijeljena doživotno, što je vrijedila u čitavoj državi i što joj nije mogla smetati intercesija drugoga tribuna. Sudjelovanje u zakonodavstvu bilo je caru osigurano tim, što je imao pravo raspravljati sa senatom i predlagati prijedloge u komicijama. Prihvaćanje je njihovo naskoro postalo puka formalnost, a oni prosti ukazi carevi. Magistrate je od Tiberija birao senat, ali je car odlučivao o njihovoj vrijednosti, a predlagao i kandidate za izbor, pače sâm imenovao senatore i činovnike. Na sudstvo je car utjecao tim, da je porotnike, ako mu se činilo potrebno, sâm imenovao ili i sâm sudio. On je bio vrhovni upravitelj svih unutrašnjih i spoljašnjih posala državnih, a s dostojanstvom vrhovnoga svećenika dobio bi i nadzor nad čitavim bogoslužjem.

201. Činovnici imenovani od cara, koji su se uzimali iz viteškoga i senatorskoga staleža i dijelom plaćali, biti su *procuratores*, upravitelji državne blagajnice, osobito u provincijama zabavljeni pobiranjem dohodaka; *curatores*, koji su imali brigu na pr. za vodovode, za gradnju cesta, pa različni *praefecti*. *Praefectus urbi* imao je redarstvenu službu, koju su prije imali edili, a osim toga je sudio u kriminalnim stvarima u području gradskom sve do stotoga miljokaza. S vremenom je gradska prefektura postala najviše kriminalno sudište rimsko. *Praefectus praetorio* bio je zapovjednik carske tjelesne straže. Ta je služba bila osobito znatna, jer je s njom u savezu bilo zastupanje cara i kriminalno sudstvo u Italiji izvan Rima. *Praefectus vigilum* bio je zapovjednik kohorta, koje su bile određene za noćnu sigurnost u Rimu. *Praefectus annonae* imao se starati za to, da bude Rim oskrbljen žitom. *Praefectus Aegypti* zvao se carski namjesnik u Egiptu, koji je bio kao krunsko dobro od ostalih provincija odijeljen.

202. Imperij se carev svršio s njegovom smrću. Nasljedstvo su carevi nastojali sebi osigurati tim, da su one, za koje su htjeli, da im budu nasljednici, uzimali za suvladare. Suvladar, ponajviše rođeni sin ili posinak carev, dobio bi imperij, koji je nadilazio sve magistrate, a zaostajao samo za carevim imperijem, pa *tribuniciam potestatem*. Osim toga bi suvladar otpravljao iste republikanske i svećeničke službe, kao i car, osim službe vrhovnoga svećenika.

Naslovi su carevi bili: *imperator*, koji se metao pred ime, *Augustus* (= σεβαστός, sveti), koji je od Oktavijana prelazio na sve nasljednike, i *Caesar*, isprva prezime julijskoga roda, koje je Klaudije primio, a onda se prenosilo od dinastije na dinastiju. Iza toga spominjale su se službe i počasti, na pr. *Imp. Caes. Traianus Hadrianus Aug. pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) cos III (consul tertium) p(ater) p(atriae).*

Nošnja je careva bila *toga praetexta*, grimizna, zlatom izvezena toga kòd svetkovinâ, u ratu *paludamentum* (§ 191.), lovorov vijenac i mač. Liktori i fasce bile su lovorom iskićene. U službenim poslovima sjedio bi car na kurulskoj stolici ili na klupi pučkih tribuna *(subsellium)*. Kao počasno pravo pripadala mu je tjelesna straža, koju je činila kohorta pretorijanaca *(praetoriani)*. K tomu je na novcima bila slika careva, koja se postavljala i u kapelicama, što su bile u okolima. Mnogi su carevi poslije smrti senatskim zaključkom bili uvršteni među bogove *(divi)*. Carevima, koji su bili uvršteni među bogove, ili genijima živih zaklinjali su se ljudi.

203. Sluge činovnikâ *(apparitores* t. j. *qui magistratui apparent)* bili su slobodni ljudi, koji su dobivali plaću iz državne blagajne. Postavljao ih je kolegij činovnikâ ili pojedini činovnik, ponajviše doživotno; poslije su takove službe oni, koji su ih imali, i prodavali. Aparitori su sačinjavali kolegije podijeljene na dekurije. Među njima su najodlučniji bili pisari *(scribae)*, a među njima najugledniji *quaestorii*, koji su bili zabavljeni kod financijalne uprave. Druge su vrste tih sluga bile: *lictores* (§ 191.), *accensi*, koje su magistrati imenovali za vrijeme svoje službe, *viatores*, koji su raznosili pozive i magistrate, koji nijesu imali liktorâ, u izvršivanju kaznî podupirali, pa *praecones*, koji su oglašivali naredbe svojih gospodara. Niže su službe otpravljali državni robovi *(servi publici)*.

5. Uprava Italije i provincijâ.

204. Državu rimsku valja shvatiti kao konfederaciju poglavito gradskih općina pod vodstvom rimske općine. Najprije je do prvoga latinskoga rata (g. 338. pr. Is.) između Rima i latinskih općina postojala sveza, koja je pojedinim općinama dopuštala jednaka prava. Onda su se italski gradovi složili u savez pod vodstvom Rima. Od onda je bilo gradova s potpunim i s ograničenim građanskim pravom pa takovih, koji su s Rimom bili u savezu *(civitates foederatae)*.

Razlikovale su se dvije vrste rimskih gradova: *coloniae* i *municipia;* pod njihovu su upravu i sudstvo pripadala okolna mjesta (*vici* i *castra* ili *castella*, otvorena ili utvrđena sela). *Praefecturae* zvali su se sudbeni kotari, u kojima su rimski od pretora imenovani prefekti sudili. *Fora* bila su trgovišta, koja su ponajviše rimski magistrati na velikim cestama osnivali.

205. *Coloniae* su se u starije vrijeme osnivale kao utvrđena mjesta, da osvojene krajeve rimskoj vlasti osiguraju. Kolonisti, ponajviše njih 300 na broju, sačuvali bi potpuno građansko pravo i dobili dio zemljišta pokorenih stanovnika, koji su imali ograničeno građansko pravo, dok se nijesu dobivši potpuno građansko pravo s onima stopili. Od Grakhâ služile su kolonije za oskrbljivanje siromašnih građana, a osnivale su se kao seoske tvrđave ponajviše izvan Italije. Napokon u vrijeme građanskih ratova i u carsko vrijeme nagrađivali su se isluženi vojnici tim, da su im se doznačivala zemljišta u kolonijama. — *Municipia* su bili gradovi, kojih su stanovnici imali ograničeno građansko pravo *(civitas sine suffragio)* bez aktivnoga i pasivnoga izbornog prava, ali sa svima ostalim ličnim pravima. Položaj je općinâ prema prilikama, u kojima su došle u državu rimsku, bio različan; neke su imale samostalnu upravu. Usluge *(munera)*, što su ih pojedine općine bile dužne činiti Rimu, bile su u tom, da su davale vojničku pomoć u legiji. *Civitates foederatae* imale su vlastitu upravu i sudstvo, a stanovnici njihovi nijesu bili dužni služiti u legiji, nego su davali svoje čete kao *socii*. U sličnom su pravnom odnošaju bile *coloniae Latinae*, u kojima su se (od g. 338. pr. Is.) naseljavali ljudi od saveznih plemena, da se važna mjesta (na pr. Cremona, Placentia, Brundisium) Rimljanima osiguraju. Razlike između gradovâ stale su već rano iščezavati, a posljednje su iščezle, kad

je *lex Plautia Papiria* (g. 89. pr. Is.). svima stanovnicima Italije podijelila rimsko građansko pravo. Onda je ime *municipium* značilo svaki rimski pokrajinski grad s potpunim građanskim pravom.

206. Na čelu municipijâ stajala su, kad se potkraj republike za sve općine jednako municipalno pravo razvilo, 2 sudbena i 2 redarstvena činovnika, koji su se svake godine birali i ili 2 kolegija po od 2 ili 1 kolegij od 4 člana činili, a zvali su se *duoviri iure dicundo* i *duoviri aediles* ili *quattuorviri iure dicundo* ili *quattuorviri aediles*. Svakih 5 godina imali su *duoviri iure dicundo* sastaviti popis građanâ i izvršiti *lectionem senatus*, te su se u tom slučaju zvali *duoviri quinquennales censoria potestate*. Municipalni senat, koji se također zvao *ordo decurionum*, sastojao se od određena broja doživotnih članova (ponajviše 100). Općina je bila sastavljena od građanâ i naseljenikâ *(cives* i *incolae)*, od kojih su posljednji imali ograničeno pravo glasa. Osobit su stalež u municipijima činili *Augustales*. Tako su se zvali svećenici, koji su se kao i *sodales Augustales* u Rimu imali starati za gentilno bogoslužje *gentis Juliae*, a poslije i za bogoslužje careva uvrštenih među bogove. Oni bi i nakon službe zadržali naslov i s njim združena počasna prava.

207. *Provincia* zvalo se poslovno područje konzulâ i pretorâ (na pr. *provincia urbana* poslovno područje u gradu), u kojem su vršili imperij, a onda je riječ značila svaku zemlju izvan Italije, koja je bila pokorena, dužna plaćati porez i pod upravom namjesnika. Uredio bi provinciju *(in provinciae formam redigere)* vojskovođa pobjednik uz komisiju od 10 senatora. Oni bi sastavili *legem provinciae*, kojom bi se državopravne prilike općinâ uredile. Neke su općine (na pr. Atena, Masilija) na osnovi saveza *(civitates foederatae)* samostalnost zadržale, a drugima ju je zakon ili senatski zaključak podijelio kao povlast, koja se mogla ukinuti *(civitates sine foedere immunes et liberae)*. Najviše je gradova imalo vlastitu upravu i sudstvo, ali su došli pod rimsku vlast, da nijesu dobili građanskoga prava, te su bili dužni plaćati daće *(civitates stipendiariae)*. Oni su sastavljali sudbene kotare *(conventus)*, u koje je namjesnik dolazio na sudbena ročišta, i vijećali o svojim poslovima na saboru *(concilium)*, koji se sastojao od zastupnikâ pojedinih općina. Osim toga je u provincijama bilo gradovâ s rimskim ustavom, koji su se osnovali zato, da bi se zemlja brže poromanila.

208. Za upravu provincijâ birali su se isprva osobiti pretori, od Sule slali su se u njih propretori i prokonsuli. Koje su provincije imale biti konsulske, koje li pretorske, odlučio bi senat, a komu će koja zapasti, ždrijeb. Imperij je propretorâ i prokonsulâ u provinciji bio neograničen te je vrijedio tako dugo, dok nije stigao nasljednik, redovno godinu dana, ali se mogao produljiti.

August je provincije podijelio na senatorske i carske. Na čelu senatorskih provincija, koje su bile posve umirene, stajali su bivši pretori i konsuli, jedni i drugi s naslovom: prokonsuli. Namjesnici u Aziji i Africi bivali su samo bivši konsuli. Što je u posljednje vrijeme republike bilo zakonom određeno, da mora između službe i namjesništva proći 5 godina, to se u carsko vrijeme razmaklo na 10 i više godina. Carskim su provincijama upravljali *legati Augusti pro praetore*, koje je car imenovao na neodređeno vrijeme, a prema znatnosti provincije, koja im je pripala, bili su ili bivši konsuli ili pretori. Njima su stajali o boku *procuratores* za pobiranje poreza i *legati legionum* t, j. vojskovođe legijâ, kojima su oni zapovijedali. Onim okružjima, u kojima nije bila uvedena provincijalna uprava, upravljali su prokuratori (na pr. Judejom Poncije Pilat), a Egiptom prefekt (§ 201.).

6. Sudstvo.

209. Prestupci protiv prava pojedinoga građanina *(delicta privata)* raspravljali su se na civilnim sudovima *(iudicia privata)*, a prestupci protiv države na kriminalnim sudovima *(iudicia publica)*. I civilnu i kriminalnu parnicu *(causa privata* i *causa publica)* raspravio bi obično magistrat, a osudu bi izrekao jedan ili više sudaca. Rasprava pred magistratom zvala se *in iure*, a rasprava pred sucima *in iudicio*.

U civilnoj parnici odredio bi pretor iz popisa sudaca *(album iudicum)*, koji je on sastavio, bilo inokosna suca *(iudex* ili *arbiter)* bilo sudački zbor *(recuperatores)*, koji se sastojao od Rimljana i stranaca (ponajviše 3 ili 5), jer je isprva imao odlučivati u rasprama između Rimljana i stranaca. Stalni su zborovi sudački bili *decemviri stlitibus iudicandis* za raspre o slobodi i *centumviri* za raspre o nasljedstvu. Obično se sudilo na komiciju, gdje bi magistrat na povišenom odru *(tribunal)* pod vedrim nebom na kurulskoj stolici sjedeći saslušao tužbe stranaka. Tužitelj *(actor* ili *petitor)* pozvao bi tuženika na sud *(in ius vocare)*. Ako tuženik ne bi htio doći, mogao je tužitelj prizvati svjedoke, da ga je kako valja pozvao *(antestari)*, pa silom ga odvesti na sud. Poslije se za slučaj, ako se tuženik ne bi pozivu htio odmah da odazove, uveo *vadimonium*, t. j. tuženik je imao obećati i dati jamce *(vades)*, da će doći na ročište; ako li ne bi došao, izgubio bi svotu, koja se u vadimoniju odredila. Kad bi stranke došle pred magistrata, započeo bi tužitelj parnicu sa svečanim činom, koji se zvao *legis actio* ili *actio*. To su bili određeni oblici tužbe, kod kojih su se izricale svečane riječi uza simboličke čine. Nakon toga bi se parnica uputila sucu. Poslije su se *legis actiones* zamijenile *formulama*, uputama pretorovima za suce nakon saslušanja stranaka. Na istrazi pred sucem imale su stranke pružiti dokaz i protudokaz, kod čega su se mogle poslužiti vještim braniteljima *(patroni)*. Sudac bi saznavši razloge *(cognoscere)* izrekao osudu *(sententia)*, koja se nije mogla promijeniti. Kod tužbî za dug predao bi se osuđenik sve do 3. vijeka

vjerovniku u vlast. Ako se ne bi platila globa određena u osudi, naredio bi magistrat pljenidbu.

210. U kriminalnim parnicama sudili su najprije kraljevi i po njihovu nalogu *quaestores parricidii* i *duoviri perduellioni iudicandae*. Kad je uvedena republika, dopustila se zakonom protiv osuda magistratskih provokacija (priziv) na narod. Stoga bi magistrati osudu svoju u obliku tužbe iznijeli pred komicije, od kojih su centurijatske imale odlučiti o kapitalnim slučajevima (gdje se radilo o gubitku života, slobode ili građanskoga prava), a tributske mogle odrediti samo globu (§ 182. i 183.). Mjesto tih narodnih sudova došli su od g. 149. pr. Is. porotnički sudovi *(quaestiones)*, koji su ili bili stalni ili bi se za osobite slučajeve svaki put postavili. U Ciceronovo vrijeme bilo je 8 stalnih sudova *(quaestiones perpetuae)*, i to za ove zločine: *perduellio* (također *crimen laesae maiestatis)* povreda veličanstva narodnoga, poslije carskoga činima opasnima po državu, *ambitus* nedopušten način natjecanja za službu, *repetundae* (t. j. *pecuniae*) globljenje u provincijama, *peculatus* pronevjeravanje javnih novaca, *vis* nasilje protiv pojedinaca, bunjenje javnoga mira, *parricidium* ili *inter sicarios* umorstvo, *veneficium* trovanje, *falsum* krivotvorenje na pr. oporukâ ili novaca.

211. I u kriminalnim parnicama razlikovao se postupak *in iure* i postupak *in iudicio*. Kriminalnu je tužbu mogao podići svatko, jer javnih tužitelja nije bilo. Počela bi se s tim, da bi tužitelj od pretora zatražio dopuštenje, da smije nekoga za neki zločin tužiti *(postulatio)*. Ako bi se najedamput javilo više tužiteljâ, odlučio bi pretor u prethodnom postupku *(divinatio*, upravo: slutnja), komu valja tužbu dopustiti. Pored glavnoga tužitelja mogli su tužbu potpisati i sutužitelji *(subscriptores)*. Ako bi tuženik bio osuđen, dobio bi tužitelj nagradu; ako li bi se pokazalo, da je navlaš obijedio tuženika *(calumnia)* ili da tuženiku radi u prilog *(praevaricatio)*, bio bi kažnjen. Pošto bi se tužba dopustila, primila bi se *(receptio)* i zabilježila u popisu tužbî *(inscriptio)*. Zatim je tuženika, koji je tim postao *reus*, imao pretor preslušati *(interrogatio)*. Ako bi se kod toga pokazalo, da je kriv, odredio bi pretor kazan; ako li je mogao dokazati, da nije kriv, izbrisao bi se iz popisa tuženikâ. Ako bi pak pitanje o krivnji ostalo neodlučeno, došla bi parnica u starije vrijeme pred narodni sud, a poslije pred porotnike. Pretor bi odredio dan za sudbenu raspravu *(diei dictio)*. Dotle je tužitelju valjalo prikupljati dokaze, za što mu je bila podijeljena službena punomoć. Na istrazi *(cognitio)* pred porotničkim sudom *(in iudicio)*, kome je predsjedao pretor ili *iudex quaestionis*, iznio bi tužitelj tužbu, za njim bi govorili *subscriptores*, a onda bi odgovorio tuženik ili njegov branitelj *(patronus)*. Da bi pobudio sažaljavanje sudaca, došao bi tuženik u žalosnom odijelu i često u pratnji svoje djece i rođakâ. Također bi ga ugledni prijatelji kao *advocati* nastojali svojom nazočnošću poduprijeti. Iza

dokaznoga postupka *(probatio)*, gdje bi se preslušali svjedoci, pročitale isprave itd., prešlo bi se na glasovanje. Glasovalo se voštanim pločicama, kojima je na jednoj strani bilo napisano slovo *A (absolvo)*, a na drugoj *C (condemno)*. Ako porotnik ne bi htio da glasuje, izbrisao bi jedno i drugo slovo, inače samo jedno, pa bacio pločicu u žaru. Nakon glasovanja počeo bi se opet postupak *in iure:* pretor bi osudu proglasio *(pronuntiare)*, i ako bi se radilo o globi, odredio bi globu *(litis aestimatio)*. Ako bi pak dvije trećine sudaca držale, da dokazna građa ne dostaje, ponovio bi se postupak *(ampliatio)*. Odgoda osude sudačke na treći dan, koja bi onda nastala, ako se stvar ne bi na prvom ročištu odlučila, zvala se *comperendinatio*.

212. Kazni, što su ih određivali porotnički sudovi, bile su: globe *(multae)*, izopćenje *(aquae et ignis interdictio)* i smrt. Tko je bio izopćen, morao se iseliti te je izgubio građansko pravo. Prije osude mogao se tuženik teškim posljedicama izopćenja ukloniti tim, što je dragovoljno otišao u prognanstvo *(exsilium)*. Prognanstvo se kao kazan određivalo istom na koncu republike. Smrtna je kazan u republikansko vrijeme bila rijetka, jer su tuženici osim prostih zločinaca zatečenih kod čina ostajali na slobodi, pa nijesu čekali osude. Obični oblici smrtne kazni bili su: odsijecanje glave nakon bičevanja *(virgis caedi et securi feriri)*, zagušivanje, a kod robova i stranaca razapinjanje na križ (§ 254.). U carsko su vrijeme kazni bile različnije, na pr. osuda na rad u rudnicima *(ad metalla)*, na javne igre *(ad ludum gladiatorum* i *ad bestias)*, *deportatio* i *relegatio*, prognanstva, kod prvoga s gubitkom građanskoga prava i imutka, pa *infamiae*, kojima su se umanjivala građanska prava.

7. Financije.

213. Izdaci za upravu u vrijeme republike nijesu bili znatni, jer su se plaćali samo niži činovnici. U carsko su se vrijeme izdaci znatno povisili za dvor i za plaće brojnih činovnika. Osim toga se iz državne blagajne trošilo na javno bogoslužje (na pr. na državne žrtve i svetkovine pa na uzdržavanje hramova), na gradnju i uzdržavanje javnih građevina i na plaću vojnicima. K tomu je dolazio trošak za žito, koje se gradskomu stanovništvu davalo ispod cijene, a napokon besplatno. Već za Augusta iznosio je broj građana, koji su dobivali žito, 200.000. Oni su bili podijeljeni po svoj prilici na 20 magazina. Svaki bi dobio od načelnika redarstva svoga okružja biljeg *(tessera)* od bakra, poslije od olova s brojem magazina, gdje mu je valjalo predati biljeg, da bi dobio svoj obrok. U carsko su vrijeme darovi bili sve obilniji i češći; narod je dobivao vina, mesa, ulja ili novaca *(congiaria)*, a vojnici novčane darove *(donativa)*. Od Trajana je bilo u Italiji državnih zaklada *(alimentationes)*, iz kojih su se za odgoju na slobodi rođene djece roditeljima davale potpore.

*

214. Redovni su prihodi pritjecali od indirektnih poreza, od zemljarine italskoga državnog zemljišta i od daća, što su ih davale provincije. *Tributum* je bio izvanredni porez od imutka, koji se pobirao, da bi se ratni troškovi i vojnička plaća namirila. Ako se moglo, povratio bi se od poreza nametnuta neprijateljskoj zemlji i od plijena. Taj se porez od osvojenja Macedonije (g. 167. pr. Is.) nije više pobirao, jer je u državnoj blagajnici bilo dosta novaca, da se taki troškovi namire. Daće su se u provincijama davale kao *tributum soli* za uživanje zemljišta, koje je osvojenjem postalo svojina rimskoga naroda. One ili su zavisjele o prirodu (na pr. *decuma* na Siciliji i u Aziji) ili su se bez obzira na prirod jedamput za uvijek odredile *(vectigal certum, stipendium)*. Osim zemljarine pobirala se u provincijama i glavarina *(tributum capitis)*. Oni dijelovi provincija, što su se primili pod državnu upravu, ponajviše nekadašnja kraljevska dobra ili zemljišta osvojenih gradova, koja su činila *agrum publicum*, ponajviše su se čitavi davali pod zakup zakupnicima *(publicani)*, koji su pojedine dijelove davali drugima pod zakup. Isto je tako država pobirala daće za uživanje *agri publici* u Italiji. Kad bi se naime stekla nova zemlja, postao bi dio osvojenoga kraja svojina države, koja bi zemljišta predala pojedincima kao njihovu svojinu ili bi ih primila pod svoju upravu, dok se ne bi u vrijeme Cezarovo sve predalo pojedincima. Od zemljišta primljena u posjedovanje *(agri occupatorii)* plaćao se porez. Među indirektne poreze pripadala je carina *(portorium)*. Od Augusta je bio i italskomu stanovništvu nametnut direktan porez, *vicesima hereditatum et legatorum*, t. j. petopostotna daća od onoga, što bi tko naslijedio ili oporukom dobio, pa *centesima rerum venalium*, t. j. jednopostotna daća od onoga, što se prodalo na dražbi i što se kupilo.

215. Vrhovna uprava financija pripadala je za republike senatu, a činovnici, koji su je vršili, bili su censori i kvestori. Dohotke državne nijesu pobirali porezni činovnici, nego su se davali pod zakup državnim zakupnicima (*publicani*, § 178.). Oni su sastavljali društva *(societates)*, kojima su na čelu bili upravitelji *(magistri)*. Prema najznatnijim vrstama zakupljenih dohodaka zvali su se: *decumani* (zakupnici desetine), *pecuarii* ili *scriptuarii* (zakupnici travarine) i *conductores portoriorum* (zakupnici carinâ). Za pobiranje poreza uzdržavali su zakupnici mnoštvo činovnikâ. Taj sustav zakupljivanja, koji je morao postati najljuća nevolja provincijalcima, u carsko se vrijeme veoma stegnuo i neposrednim pobiranjem poreza zamijenio. Stoga je August naredio, da se izmjeri država rimska, i s tim združio procjenu imutka, koja se u određenim razmacima vremena ponavljala. Državnim su zemljištima od onda upravljali *procuratores*.

Državni su dohoci tekli u *aerarium Saturni*, koji je u carsko vrijeme postao senatska, a poslije gradska blagajna. Na njegovo je mjesto došla carska blagajnica *(fiscus)*, nad kojom je car imao neograničenu vlast.

II. Ratne starine.

1. Sastav vojske.

216. U nastarije kraljevsko vrijeme kaže se da se vojska rimska (*legio:* skup od *legere:* kupiti) sastojala od 3000 pješaka, koji bi se iz 3 općine, iz svake po 1000 (stoga *miles*), za rat izabrali. K tomu su dolazile 3, poslije 6 centurija konjanikâ. Po Servijevu ustavu bilo je 5 razreda dužno služiti u vojsci, koji su se dijelili na *centuriae iuniorum* (do 45. godine) za službu u ratu i na *centuriae seniorum* (do 60. godine) za pričuvu. 18 konjaničkih centurija davalo je 1800 konjanika. Bojni je red bila falanga. Oružanje je bilo udešeno prema imutku tako, da su prednji redovi, koji su pripadali prvomu razredu, imali potpuno oružje (štit, oklop, kacigu, nazuvke, koplje i mač), a stražnji manje potpuno; svi su imali koplje *(hasta)*. Momci 4. i 5. razreda borili su se kao laki oružanici *(rorarii)* (isp. § 174.).

217. Servijeva se organizacija (po svoj prilici u vrijeme Kamilovo) bitno promijenila. Legija, u kojoj je bilo 4200 momaka, dijelila se prema vrsti oružja na 4 odjela: *hastati* (1200), *principes* (1200), *triarii* (600), *velites* (laki oružanici, 1200). Teški su pješaci bili podijeljeni na manipule *(manipuli)*, i to svaki odio na 10. Dijelovi trijarijâ zvali su se *pili*. Svaki se manipul poslije dijelio na 2 centurije, od kojih je svakoj zapovijedao centurion. Svakoj je centuriji pripadalo 20 lakih oružanika, svega 1200. Oni su se uzimali iz najnižih razreda. Kod teških oružanika nije o mjestu u bojnom redu više odlučivao razred, nego je mladi vojnik počeo služiti kao hastat, onda je prešao među principe, a napokon među trijarije. Kad se legija postavila, činilo je prvi red 10 manipula hastatâ, drugi red 10 manipula principâ, a treći red 10 pila trijarijâ. Manipuli su stajali po svoj prilici u 8 redova, pili trijarijski u 5 redova tako, da su principes stajali iza razmakâ, koji su bili među manipulima hastatâ, a trijariji iza razmakâ, koji su bili među manipulima principâ. U te su se razmake povlačili velites, kad bi boj otvorili, tako i odjeli prednjega reda. Oružje je triju redova bilo jednako: štit, oklop, kaciga, nazuvci i mač — ali sulicu *(pilum)* imali su hastati i principes, a trijariji je nijesu imali, nego koplje *(hasta)*. Laki su oružanici imali lak, okrugao štit *(parma)*, kacigu od kože *(galea)*, mač i više sulica. Legiji je pripadalo 300 konjanika, koji su bili podijeljeni na 10 turama *(turmae)* po 30 momaka. Oružje im je bilo: štit, oklop, kaciga, nazuvci, dugo koplje i dug mač.

218. Od drugoga punskog rata počela je u običaj dolaziti nova organizacija, koju je Marije posve proveo. Legija, koja se povisila na 6000 momaka, dijelila se na 10 odjela *(cohortes)*. Kohorta je obuhvaćala 3 manipula, po jedan hastatâ, principâ i trijarijâ, a manipul je bio sastavljen od 2 centurije, koje su bile svagda združene. Svi vojnici legije dobili su teško

oružje i pilum; velites su se ukinuli. U to se vrijeme kod novačenja nije više gledalo na procjenu. Mjesto toga je, otkad su svi Italici dobili građansko pravo, došlo u običaj snubljenje, koje je vojnika obavezivalo na dvadesetogodišnju neprekidnu službu. Vojnička se služba tada počela shvaćati kao izvor za stjecanje imutka, a vojska je bila sve više zavisna o svome vođu. Od Cezara počeli su se legijama davati brojevi i imena. U njima je bilo po 3000 do 3600 momaka. Konjaništvo se uzimalo posve iz tuđih naroda i znatno povećalo. U Cezarovoj je vojsci na svaku legiju dolazilo po prilici 1000 konjanika.

219. Saveznici *(socii)* bile su u rimskoj vojsci čete, koje su davale savezne države italske prema odredbama svoga ugovora. Konsularskoj vojsci od 2 legije pridošla bi svagda jednaka ili veća vojska saveznička, koja se borila na krilima savezne vojske, pa zato se zvala *alae* ili *cohortes alares*. Pješaštvu, podijeljenu na kohorte, zapovijedali su rimski *praefecti socium* i domaći podzapovjednici. Od pješaštva i konjaništva savezničkoga odijelila bi se po prilici jedna petina kao *extraordinarii*, koje bi vojskovođa upotrijebio za pretrage, obilažnje i druge teške zadaće.

Od punskih ratova pridošle su k rimskoj vojsci još pomoćne čete *(auxilia)*, koje su davale ili provincije i savezne države izvan Italije ili su se naimale za plaću, kao kretski strjeljači ili balearski praćari. I *auxilia* su bila podijeljena na kohorte. Rimsko i savezničko konjaništvo zamijenili su naskoro konjanici, koje su davali samo savezni narodi, osobito Gali, Germani, Tračani i Numiđani. Konjanički odjeli po od 300 momaka zvali su se *alae*, a dijelili su se na *turmae*.

Izvan sveze s legijom bila je i *cohors praetoria*, izabrana četa konjanikâ i pješakâ. Na koncu republike imao je svaki vojskovođa svoju pretorsku kohortu.

220. U carsko je vrijeme vojska bila stajaća plaćenička vojska, kojoj je vrhovni gospodar bio car, a zapovijedali su joj časnici, koje je on imenovao. Legija se sastojala od 6000 momaka, a dijelila se, kao i prije, na 10 kohorata, 30 manipula i 60 centurija; k tomu su dolazile 4 turme konjanikâ, t. j. njih 120. Svaka je legija sada imala svoj broj (za Tiberija od 1 do 25); najviše ih je dobilo i ime, na pr. *Germanica*, *Victrix*, *Ferrata*. Od legija su bili odijeljeni odjeli veteranâ *(vexilla veteranorum)*, koji nakon dvadesetogodišnje službe još nijesu bili otpušteni, nego su sastavljali izabranu četu, koja nije trebala običnih službi vršiti, nego je bila dužna samo boriti se. Sve čete izvan sveze legijske bile su *auxilia*; te su se čete novačile iz provincija, a oružane su bile koje rimskim, koje svojim domaćim načinom. Pješaci su se dijelili na kohorte po 500 ili 1000 momaka *(cohortes quingenariae* i *milliariae)*, a konjanici na *alae quingenariae* ili *milliariae*. *Cohortes equitatae* bile su sastavljene od pješakâ i konjanikâ.

Od pretorske kohorte zapovjednikove postale su *cohortes praetoriae* (9, poslije 10), tjelesna straža careva. Bile su *equitatae*, u njima je bilo po 1000 momaka, a zapovijedali su im *praefecti praetorio* (obično 2, isp. § 201.). Tiberije je sve kohorte sakupio u Rimu i sagradio im utvrđenu vojarnu *(castra praetoria)*.

Osim toga su u gradu bile *cohortes urbanae*, 3, a poslije 4 kohorte po 1000 momaka, kojima je zapovijedao *praefectus urbi*, pa 7 *cohortes vigilum*, vojnički požarnici, kojima je bio zapovjednik *praefectus vigilum*.

2. Zapovjednici.

221. Vrhovni zapovjednik konsularske vojske od 2 legije bio je konsul. Ako su obje konsularske vojske bile združene, izmjenjivali su se konsuli u zapovjedništvu svaki dan. Kao pomoćnike i zamjenike zapovjednikove imenovao bi senat *legate* (obično 3) senatorskoga staleža na prijedlog konsulov.

Vođi su legije bili *tribuni militum* (6), od kojih su svaka dva mjeseca zapovijedala po dva izmjenjujući se svaki dan. Za redovno unovačene četiri legije birao je ove časnike narod (od g. 362. pr. Is.), a ostale je imenovao konsul. Cezar je zapovjedništvo nad legijom povjeravao legatu. Od Augusta je legiji zajedno s pomoćnim četama, koje su brojile toliko isto momaka, zapovijedao *legatus legionis*, koji je pripadao senatorskomu staležu ponajviše kao *praetorius*. *Tribuni militum*, koje je imenovao car, bili su sada kao vođi legije pod zapovijeđu legijskoga legata. Također je bilo u vojsci vojničkih tribuna, koji su imali samo naslov, a nikakva zapovjedništva. Budući da se vojnički tribunat, kao već za republike, držao za početak javnih službi, bili su vojnički tribuni često mladi ljudi bez osobitoga ratnoga iskustva. Kao znak službe svoje nosili su tribuni zlatan prsten, kao i vitezovi.

Četama, što su ih konsularskoj vojsci od dvije legije dodavali saveznici, zapovijedali su *praefecti socium* (6), koje je konsul imenovao. Kohortama saveznikâ zapovijedali su njihovi domaći *praefecti cohortium*. U carsko su vrijeme taj naslov imali vođi pomoćničkih kohorata, a zapovjednici konjaničkih odjela zvali su se *praefecti equitum*. Mjerničkim četama *(fabri)* zapovijedao je *praefectus fabrum*. Otkad su pod carevima osnovani utvrđeni okoli, imao je svaki od njih svoga zapovjednika *(praefectus castrorum)*, ponajviše kojega bivšega primipila (§ 222.), kojemu je najglavnija zadaća u miru bilo razmještanje stražâ i razdioba posala u okolu, a u ratu postavljanje okola, otpravljanje prateža pa gradnja cestâ i mostovâ.

222. Na čelu su manipula stajala 2 centuriona, koje su imenovali vojnički tribuni; jedan se zvao *centurio prior*, a drugi *centurio posterior*. O stepenu pojedinih centuriona odlučivalo je njihovo pripadanje ka hasta-

tima, principima i trijarijima. Najviši su bili centurioni trijarijâ, onda su dolazili oni principâ pa hastatâ. Prije negoli bi centurion bio promaknut u višu vrstu oružja, morao je red centurionskih mjesta u nižoj vrsti oružja posve ili djelomice proći. Najodličniji je centurion bio onaj prvoga pila trijarijâ, *centurio primi pili, primipilus* ili *primus pilus*; on se pozivao u ratno vijeće, koje su sastavljali viši časnici *(legati, quaestor, tribuni militum)*. Kad je legija bila podijeljena na 10 kohorata, ostala su stara imena centurionâ, premda su razlike manipulskoga reda prestale. Stoga je u svakoj kohorti bio po jedan *centurio prior* i po jedan *centurio posterior* trijarijâ, principâ i hastatâ, na pr. *ordo decimus hastatus prioris centuriae (ordo = centurio)*: centurion 1. centurije 3. manipula 10. kohorte; *octavus princeps*: centurion 2. manipula 8. kohorte; *primus hastatus*: centurion 3. manipula 1. kohorte. U carsko je vrijeme bivalo pravilno napredovanje. Počevši kao *decimus hastatus posterior* postao bi centurion preskočivši obično više mjesta *primus hastatus posterior*. Onda bi prošao 10 mjesta, što su ih imali *principes posteriores*, i 10 mjesta, što su ih imali *pili posteriores*. Zatim bi opet počevši kao *decimus hastatus prior* istim redom napokon postao *primipilus*. Desetorica *pili priores* bili su vođi kohorata i pozivali se u ratno vijeće. A kad su svršili službu, zvali su se *primipili primipilares* te su činili najugledniji dio veteranâ. Znak je centurionske časti bio štap od vinove loze *(vitis)*. Kaciga je centurionska imala poprečnu posrebrenu perjanicu.

Najznatniji su podčasnici bili *optiones*, zamjenici centurionâ i dekurionâ kod konjaništva, *tesserarii* (*tessera*: lozinka), koji su nosili lozinke, *vexillarii, signiferi* i *aquiliferi* zastavnici, *speculatores*, koji su nosili izvješća.

3. Oružje, oprema, zastave i bojni znaci.

223. Kaciga od kovine *(cassis)* bila je često urešena perjanicom ili kitom od konjske strune *(crista)* i imala nastavke za zaštitu obrazâ i šije. Kaciga od kože zvala se *galea*. Na putu se o remenu, koji je tekao oko vrata, nosila na desnoj strani prsî.

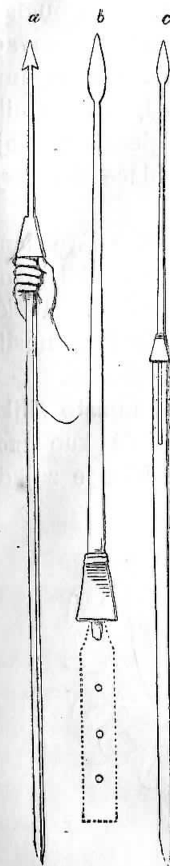
Štit *(scutum)* bio je sastavljen od drvenih ploča, koje su bile prevučene kožom, a na rubu okovane mjeđu. U sredini se nalazio pupak od kovine *(umbo)*. Oblik je štitovima bio različan; bilo ih je valjkasto savitih i ravnih, četverouglastih i ovalnih. Na površini su bili urešeni kojekakvim uresima od lima, na pr. lovorovim vijencem ili munjom. *Clipeus*, kojim je bila oružana legija prije rata s Vejanima, bio je okrugao mjeden štit. Mali, okrugli štit lakih oružanika *(parma)* bio je od kože. S unutrašnje strane imao je štit jedan ili dva drška. Na putu se nosio o remenu na leđima.

224. Oklop *(lorīca)* bio je sastavljen od dva komada, koji su se na leđima utezali, a na prsima skopčavali. Na kraju je oklopa bilo više

pojasnih obruča, koji su tekli oko tijela; ramena su štitili pokretni traci od kovine (sl. 38.). Često je legijski vojnik imao samo kožan prsluk, koji je sezao malo preko bokova. Lančani oklop *(lorica hamata)* sastojao se od željeznih koluta, koji su jedan o drugom visjeli; ljuskavi oklop *(lorica squamata)* od kovinskih pločica, koje su bile jedna na drugoj pričvrštene. Iznad ili ispod oklopa nosio se kožni pojas *(cingulum)*, koji je bio kovinom urešen, znak vojničkoga staleža. Sprijeda su visjela 3 ili 4 također kovinom urešena remena kao pregača. Viši su časnici kao znak svoje časti nosili oko sredine gornjega tijela tkanicu *(cinctorium)*.

Nazuvci *(ocreae)* pokrivali su golijen do preko koljena, a nosili su se samo na desnoj nozi, koje nije štitio štit. U carsko vrijeme čini se da su ih nosili samo centurioni.

Sl. 39. Rimska sulica *(pilum)*.

Sl. 38. Rimski vojnik.

Mač *(gladius)* bio je prije dug i bez šiljka, poslije (od 2. punskog rata) kratak, širok, dvorezan, i imao jako zanađen šiljak *(mucro)*. Nosio se u koricama *(vagīna)* o remenu *(balteus)*, koji je tekao od lijevoga ramena k desnomu boku. Osim mača imao je vojnik i bodež *(pugio)*.

225. Sulica *(pilum)* bila je gotovo 2 metra duga i sastavljena od drvene držalice sa željeznim krajem i od željezna šiljka na dugom nasadu. Željezo bi se utaklo u držalicu ili bi se držalica utakla u cijev, što je bila na željezu ozdo (sl. 39.). U Cezarovoj vojsci bio je nasad željeznoga šiljka od meka željeza. Kad bi sulica prodrla neprijatelju u štit, zavinulo bi se željezo, tako da neprijatelj ne samo nije mogao upotrijebiti sulice, nego mu je i štit bio otešćan. Teško koplje, kojim je negda bila oružana rimska falanga i trijariji, zvalo se *hasta*. *Spiculum* i *verūtum* bile su lake sulice. Da bi zamah bio jači, bio je oko držalice obavit remen *(amentum)* sa zamkom, koji bi se kažiprstom nategao, te bi se sulica zavrtjela (isp. § 58.).

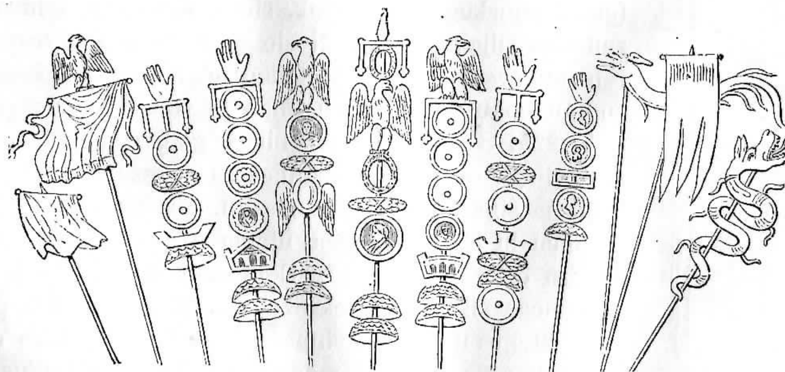
Oružje je konjaničko bio mjeden oklop ili kožan prsluk, kožni nazuvci, kaciga, štit, jedno ili dva koplja i dug mač. Konji su bili ponajviše pokriti pokrovcima *(ephippia)*, koji su služili kao sedla.

Lukove i strijele *(arcus, sagittae)* imale su pomoćne čete, koje su bile i na konjma. Praća *(funda)* bila je remen, u koji bi se metnuo kamen ili komad olova u obliku žirke *(glans)*, pa pošto bi se za oba kraja prihvatio rukom i nekoliko puta zavitlao, ispustio bi se jedan kraj, te bi kamen ili olovo iz remena poletjelo. Ovomu su oružju poslije 2. punskoga rata balearske i grčke pomoćne čete pribavile vrijednost.

226. Oprema je vojnikova bila ratna kabanica *(sagum)*, četverouglast komad sukna, koji se nosio preko oružja i na desnom ramenu skopčavao. Vojskovođa je imao grimiznu ratnu kabanicu *(paludamentum)*. Na nogama su prosti vojnici i centurioni nosili pletivo od remenja *(caliga)*, koje je bilo s potplatom od jednoga komada okrojeno, a vezalo se nad gležnjem. Vojnici, koji su stajali u okolu u sjevernim zemljama, nosili su i hlače *(braccae)*, koje su se inače držale za barbarske.

Prtljaga (*sarcinae:* svežnji), koja se sastojala od hrane i različna oruđa *(vasa)*, kao pilâ, lopatâ, kuhinjskoga suđa, nosila se od Marija na lijevom ramenu privezana na daščici pa nataknuta na motku. Tešku prtljagu legijsku *(impedimenta)*, kao šatore, živež, žrvnje, kolje itd., nosila je tovarna stoka *(iumenta)*, za koju je trebalo mnogo sluga *(calones)*.

227. Zastave *(signa)* manipulâ bila su koplja, koja su mjesto šiljka često imala ispruženu ruku kao znak vjernosti ili slike životinjâ kao ἀποτρόπαια (što odvraća zlo), na pr. vuka ili nerasta. Od Marija bila je zajednička zastava legije orao od srebra, poslije i od zlata, koji je s raširenim krilima sjedio na motki okovanoj odozdo željezom. Motke od zastavâ bile su urešene slikama carevâ, lovorovim vijencima, okruglim pločama, grimiznim vrvcama, što je bilo podijeljeno kao odličje. U potonje su carsko vrijeme kohorte dobile svoje zastave, obično sa zmajem. *Vexillum*, četverouglasta zastava, koja je visjela na poprečnoj motki, bila je zastava konjanikâ i samostalnih pješačkih odjela (sl. 40.).

Sl. 40. Rimske zastave.

Za znakove (signale) upotrebljavala se *tuba*, truba s ravnom cijevlju, *cornu* i *bucina*, kao lovački rogovi, a za znakove konjanicima *lituus*, kojemu je cijev na kraju bila zavinuta. Svirači i zastavnici nosili su u carsko vrieme kožu životinjsku preko kacige i leđa.

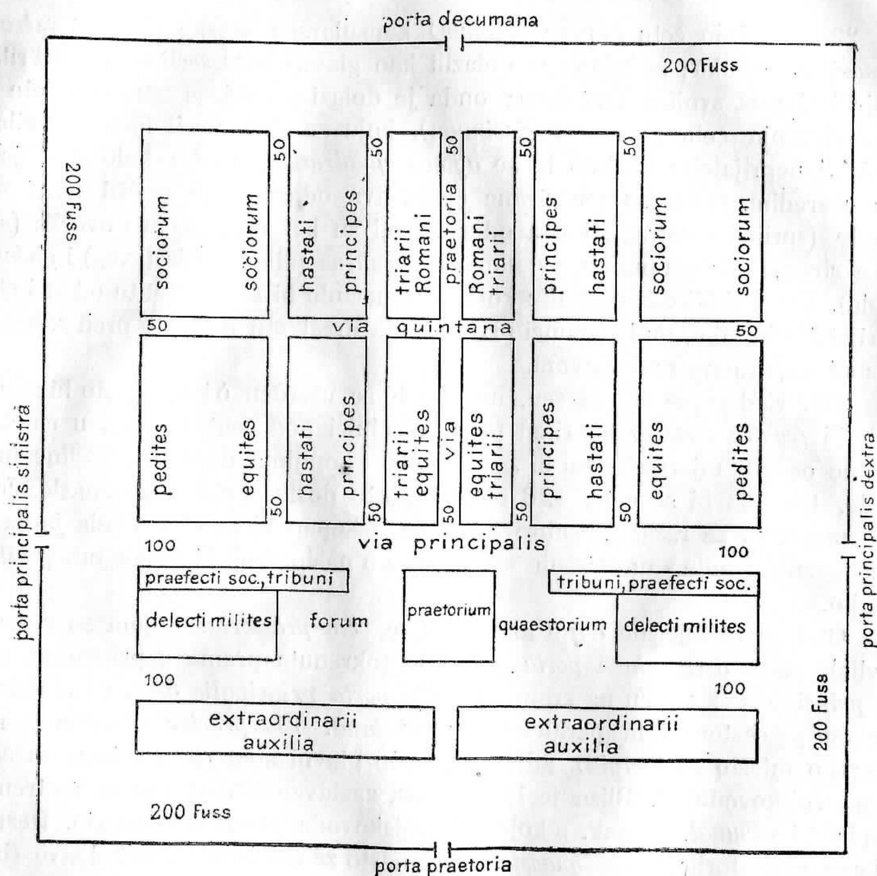
4. Red na putu i u okolu; obrana granice.

228. Prednju četu *(agmen primum)* konsularske vojske činili su *extraordinarii* saveznikâ; za njima su dolazili kao glavna četa *socii* desnoga krila i obje legije sa svojim pratežom; onda je dolazila prtljaga stražnje čete i sama stražnja četa *(agmen novissimum)*, koju su činili *socii* lijevoga krila. U blizini neprijatelja načinio bi se *agmen quadratum*, šuplje kolo s prtljagom u sredini. Četiri su mu strane činila dva odjela, koji su išli uvrstani u vrste (sprijed i ostrag), i dva odjela, koji su išli uvrstani u povorke (sa svake strane). Zatvorena su uvrstanja bila *cuneus* (klin), *orbis* (krug) i *globus* (kugla). Krov od štitova *(testudo*: kornjača*)* načinio bi se za zaštitu od strijela neprijateljskih tako, da bi momci prvoga reda držali štit okomito pred sobom, a ostali vodoravno nad glavom.

229. Kad je put bio svršen, načinio bi se utvrđen òkô. Mjesto bi za nj izmjerili *(castra metari)* naprijed poslani vojnici pod centurionom, u carsko vrijeme osobiti mjernici. Oni bi zastavicama i kopljima označili pojedine mu odjele, tako da bi se čete, kad bi na mjesto došle, brzo same snašle. Još prije negoli bi se razapeli šatori od kože, iskopao bi se oko okola jarak i od iskopane zemlje s unutrašnje strane nasuo nasip, koji bi se koljem *(valli)* utvrdio.

Oko su presijecale dvije glavne ceste, *via praetoria*, kojom su se sastavljale *porta decumana* i *porta praetoria* (okrenuta prema neprijatelju), pa *via principalis*, kojoj su na krajevima bile *porta principalis dextra* i *sinistra*. S ovom je cestom bila paralelna *via quintana*. *Via praetoria* vodila je na otvoreno mjesto *(principia)*, gdje se nalazio glavni stan *(praetorium)* sa šatorom vojskovođinim. Blizu je bila *ara* sa zastavama, *augurale* za motrenje auspicijâ i *tribunal*, humak, s kojega bi vojskovođa vojnicima govorio. Desno i lijevo od pretorija bio je *quaestorium*, mjesto za oskrbno upraviteljstvo (intendantura) i pratež, pa *forum*, gdje su se vojnici sakupljali. Najbliže do pretorijskih vrata stajala su u okolu *auxilia* i *extraordinarii*, uz forum i quaestorium vojnici, koji su bili izabrani za tjelesnu stražu, i *evocati*, dobrovoljci, koji nijesu vršili službe u okolu (§ 235.). Na principalskoj cesti stajali su šatori viših časnika. Najveći dio okola s one strane principalske ceste zapremala su dva reda šatorâ vojničkih i savezničkih. Ceste su bile široke 100 i 50 rimskih stopa, dakle po prilici 30 i 15 m.; cesta, koja je tekla uz nasip, 200 stopa, dakle gotovo 60 m. (sl. 41.). U carsko je vrijeme oko imao oblik pravokutnika, kojemu je dužina bila za trećinu veća od ši-

rine. Legije su stajale u okolu uzduž čitave ceste, koja je tekla uz nasip, a od unutrašnjega dijela okola dijelila ih je *via sagularis*. Između principalske i kvintanske ceste bile su gardske čete i praetorium. Dio okola između principalske ceste i pretorijskih vrata zvao se *praetentura*, a stražnji dio između kvintanske ceste i dekumanskih vrata zvao se *retentura*.

Sl. 41. Nacrt okola.

230. Za sigurnost u okolu starale su se straže (*custodiae, excubiae* danje straže, *vigiliae* noćne straže). Pred vratima su stajali odjeli kao prednje straže (*stationes*). Noćna je služba bila podijeljena na 4 *vigiliae* po 3 sata. Za noć se izdavala i lozinka (*signum, tessera*). Oko se digao na tri znaka: kod prvoga bi se stvari spremile (*vasa colligere*), kod drugoga natovarile na tovarnu stoku i kola, kod trećega bi se krenulo.

Za dulji boravak gradio se jače utvrđen stajaći oko (*stativa*), koji je

bio ili ljetni (*castra aestiva*) ili zimski (*castra hiberna*). Uz takove su se okole prislanjala tržišta (*fora*), od kojih mnoga još danas postoje kao gradovi.

U carsko vrijeme gradili su se stajaći okoli osobito za obranu državne granice od nemirnih susjeda. Najbolje nam je poznata obrana granice protiv Germanâ, koja se protezala od Regensburga na Dunavu do Koblenza na Rajni, 550 km. daleko. Najprije su se zatvorile ceste germanske malim, četverouglastim tvrđavicama (*praesidia*), koje su lako mogle dobiti pomoć od najbližega većega stajaćega okola. Onda se za Domicijana načinio 20 rimskih stopa, gotovo 5 m., širok prosjek kroz prašumu od tvrđavice do tvrđavice, *limes* ili pogranična cesta. Drvene stražarnice (*speculae*) na kamenoj podlozi, pristupne samo po ljestvama, koje su se lako mogle uvući, sagradile su se uzduž njega toliko razdaleko, da se iz jedne mogla druga vidjeti. Za Hadrijana utvrdio se limes neprekidnim plotom od kolja, koji se za Antonina Pija na nekim mjestima zamijenio nasipom i jarkom. Komod je napokon sagradio retski zid (od Lorcha u Württembergu do Dunava, 175 km., nazvan po galskom plemenu *Raeti*), kojemu su ostaci još sačuvani. Tvrđavice su se međutim izgradile kao jake tvrđave sa kruništima na zidovima, nasipima i dvostrukim jarcima. A tloris im je odgovarao staromu rimskomu okolu.

5. Podsjedanje.

231. Protiv zidinâ onoga grada, koji se podsjedao, podigao bi se nasip (*agger*) od zemlje i šiblja oko drvenih greda, koji se malo pomalo uspinjao do podnožja ili i do visine zidinâ. Za zaštitu vojnicima, koji su radili, služili su *plutei*, polukružni zakloni od vrbova pletiva, kožama pokriti; *vineae*, kolibe sa stijenama od pletiva ili od dasaka i s ravnim krovom od dasaka, koji je bio kožama ili vlažnim vrećama od vatre zaštićen; *testudines* (kornjače), čvrsto građene daščare na valjcima sa strehom, koja je dopirala do poda, tako da su pod njezinom zaštitom vojnici mogli jarke ispunjati i zemlju poravnjivati; *musculi*, daščare s krovom od opeke i ilovače, pod kojima su se zidine potkopavale i pod zemljom radilo. Na nasipu sagradile bi se u daljini, koja je zaštićivala od neprijateljskih strijela, pomične kule (*turres ambulatoriae*) od više katova (na pr. od 10 katova kod visine od 28 m.), pa bi se primicali zidinama. Najgornji je kat nadvisivao zidine i nosio strojeve za strijeljanje; u visini zidinâ bio je most, koji se mogao prebaciti (*sambuca*). Oko pojedinih katova bili su hodnici s pretprsjima, gdje su stajali praćari i strjeljači. U donjem katu tih kula ili također u osobitoj daščari (*testudo arietaria*) nalazio se ovan (*aries*) t. j. duga greda, kojoj je na kraju bila željezna glava ovnova; sprava je visjela, te se mogla natrag povući pa prema zidu zanjihati. Slična je sprava bilo bušilo (*terebra*), samo što je bilo šiljasto. Srpovi (*falces murales*) upotrebljavali su se, da se kamenje iz zida vadi, a sjekirama (*dolabrae*) potkopavao se zid.

232. Kod obrane nastojali su oni, koji su bili podsjedani, ovnovima bacajući na njih štogod teško glave pootkidati, ili zamkama povući ih u vis. Zidine su se zaštićivale skelama ili čim elastičkim. Protiv kulâ gradile su se također kule ili su se na njih bacale strijele. Na sprave za podsjedanje bacale su se goruće strijele ili kamenje, taljeno olovo i smola.

Strojevi za strijeljanje *(tormenta)* bili su načinjeni prema luku, a sastojali su se od tri dijela: od stalka, žlijeba za hitac i sprave za natezanje. U spravi za natezanje bili su sa svake strane jaki elastički konopi u okomitom smjeru jako nategnuti. Među konopima nalazio se sa svake strane drven krak luka. Tetiva, koja je oba kraka sastavljala, nategla bi se vitlom do kraja žlijeba. Razlikovale su se *catapultae,* kojima su se bacale strijele u vodoravnom smjeru, i *ballistae,* kojima se bacalo kamenje, grede i t. d. u luku. U carsko je vrijeme svaka legija imala određen broj takovih strojeva. Strojevima su upravljali *fabri,* kojima je zapovijedao *praefectus fabrum.*

6. Brodovlje.

233. Ratni brodovi *(naves longae)* bili su dugi brodovi, koji su se poglavito veslanjem kretali. Po broju redovâ vesala *(transtra)* pod palubom razlikovale su se *naves actuariae* s jednim redom vesala, pa *biremes, triremes, quadriremes i quinqueremes* sa 2, 3, 4 i 5 reda vesala. Veslači su sjedili jedan više drugoga u kosom redu. Vesla *(remi)* bila su različne duljine, u višim redovima dulja nego u nižima. Na nosu *(prora)* nalazio se željezan kljun *(rostrum).* Upravljalo se brodom dvjema velikim lopatastim veslima *(gubernacula)* sa svake strane krme. Kad su Rimljani u prvom punskom ratu osnovali brodovlje, prenijeli su oblike kopnenoga rata na pomorski boj, tako da su pored mrnarâ i veslačâ *(nautae, remiges)* na svaki brod metnuli jaku posadu vojnikâ *(milites classici* ili *classiarii),* koji su nastojali s pomoću mostovâ prijeći na neprijateljski brod i njegovu posadu u okršaju svladati. U carsko je vrijeme bilo u brodovlju najviše brodova, koji su se zvali *(naves) Liburnae;* to su bili brzi dvoveslači, koji su dobili ime od svoga oblika prihvaćena od dalmatinskih Liburnjana.

234. Vojnike za brodovlje *(classiarii)* za republike su ili davali saveznici *(socii navales)* ili su se između građanâ najnižih razreda ili oslobođenih robova novačili. Veslači su bili robovi. U carsko vrijeme bili su vojnici oslobođeni robovi i stranci, koji su istom nakon dvadeset i šest godina službe stekli građansko pravo i imali najmanju plaću i najniži stepen. Zapovjednik je brodovlja bio u starije vrijeme konsul ili njegov zamjenik *(praefectus classis),* onda od naroda izabrani *duoviri navales,* ne rijetko i pretori, kojima bi senat povjerio pomorski rat. U carsko su vrijeme *praefecti classis* bili imenovani od cara između ljudî, koji su bili *primipili, tribuni* ili *praefecti alarum.* Kapetan ratnoga broda zvao se *trierarcha.*

7. Vojnička služba.

235. Novačenje za vojničku službu *(dilectus)* vršili su svake godine konsuli na Kapitoliju. U nenadnoj pogibli *(tumultus)* stavila bi se momčad sposobna za oružje za izvanredno novačenje kao *milites tumultuarii.* Dužni služiti u vojsci bili su svi građani od 17. do 45. godine, ako su bili tjelesno sposobni i ako nijesu dostigli zakoniti broj vojnî (20 u legiji, 10 kod konjaništva). I isluženi vojnici *(exauctorati, dimissi)* odazvali bi se pozivu na vojničku službu kao *evocati.* Oni su sastavljali izabranu četu i uživali neke pogodnosti, kao oprost od službe u okolu, izjednačenje s centurionima u stepenu i plaći. Od Marija sastavljale su se legije ponajviše od ljudî bez imutka snubljenjem. Vojnička je služba trajala tada 20 godina. August ju je onda ustanovio za pretorijance na 16, za legije na 20, za pomoćne čete na 25 godina. Ali su se oni, koji su bili otpušteni iz legije, još neko vrijeme zadržavali u okolu kao *veterani* ili *vexillarii* sa sličnim pogodnostima kao prije evocati. Novačenje su vršili carski činovnici *(dilectatores)* u Italiji i u provincijama.

Iza novačenja zakleli bi se legati i tribuni vojskovođi *(sacramentum),* a njima čete.

Plaća *(stipendium)* uvela se istom u ratu protiv Veja. U 2. je vijeku iznosila 120 denara (oko 96 K.) na godinu za legionara, dvostruko za centuriona, trostruko za konjanika. Za Augusta dobivao je legionar 225 denara (oko 180 K.), pretorijanac 720 (oko 576 K.). Osim toga davalo se vojniku $^{2}/_{3}$ medimna (35 l.) žita na mjesec. Od plaće odbijala se neka mala svota za opremu, koliko ju je davala država.

S otpustom *(honesta missio)* dobio bi vojnik počevši od Sule oskrbu za starost, koja je bila u tom, da se odveo u vojničku koloniju (§. 205.). U carsko je vrijeme isluženе čekala neka novčana svota, koja bi se ponajviše zamijenila doznakom zemljišta. Negrađani dobili bi kod otpusta redovno rimsko građansko pravo.

236. Redovne vježbe vojničke bile su vježbe u kretanju, stražarska služba, radnje na opkopima, vježbe u plivanju, skakanju, mačovanju i hodu. Također su se vojnici upotrebljavali za vojničke i druge javne gradnje pa za građenje cestâ, mostovâ i vodovodâ. Disciplina je bila stroga. Centurion je imao pravo vojnika tjelesno kazniti batinom od vinove loze. Druge su kazni bile: odbitak od plaće, sniženje stepena, produljenje službe, izbačenje iz vojničkoga staleža *(ignominiosa missio)* i smrtna kazan. Za ratnu vrsnoću bilo je mnogo nagradâ: povišenje stepena, javna pohvala i kojekakva odličja, na pr. narukvice *(armillae),* ogrlice *(torques),* toke od tuča, srebra ili zlata sa relijefima *(phalerae).* Časnici su dobivali zastavice *(vexilla)* i počasna koplja *(hastae purae).* Odličja veće vrijednosti bili su vijenci: *corona civica* od hrastova lišća za spasenje građanina u boju, *c. muralis, vallaris* ili

castrensis i *navalis* od zlata za izvanredna djela kod osvojenja zida, nasipa i u pomorskoj bitki; *corona obsidionalis* ili *graminea* bila je spletena od trave, a davali su je vojskovođi vojnici, ako ih je spasao iz očajna položaja; *corona triumphalis* od lovora, poslije od zlata, kitila je vojskovođu trijumfatora, a od Cezara bila je odličje carevâ. Vojskovođi pobjedniku dali bi vojnici na bojištu naslov *imperator*. Senat bi njemu u čast odredio svetkovinu zahvalnicu *(supplicatio)*, s kojom je često bilo u svezi najveće odlikovanje: trijumf.

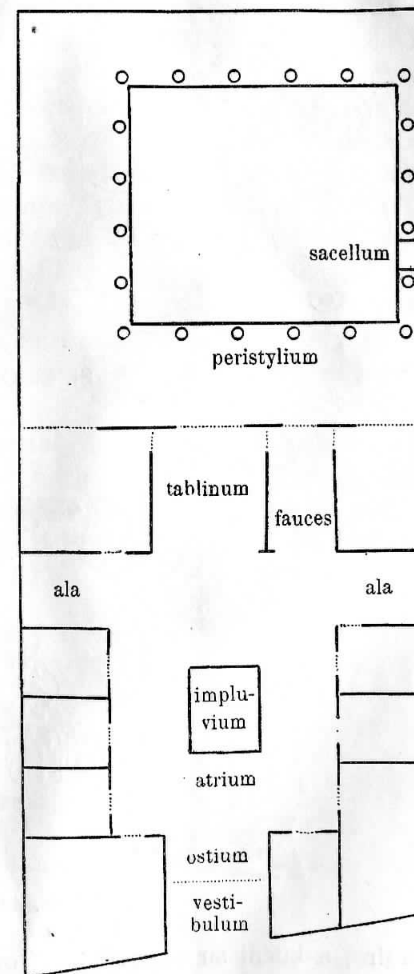
237. Pravo na trijumf stekao bi onaj, koji je imao imperij, diktator, konsul ili pretor, ako bi svojom pobjedom dovršio rat, ili ako bi u dobivenoj bitki palo najmanje 5000 neprijateljâ. Vojskovođa bi podnio izvješće senatu, koji bi se sakupio izvan grada, jer bi inače vojnički imperij prestao, obično u hramu Beloninu na Martovu polju, a senat bi odlučio o tom, ima li mu se dopustiti trijumf. Trijumfalna bi povorka krenula uz poklik gledalaca: *Io triumphe!* s Martova polja kroz vrata *Porta triumphalis* k cirku Flaminijevu, onda bi došla u grad pa kroz *Circus maximus* na cestu *Sacra via*, kojom bi pošla preko Fora na Kapitolij. Kod vratâ *Porta triumphalis* dočekali bi trijumfatora senatori i činovnici i stali povorci na čelo. Pred povorkom bi išli *tubicines*, a za njima bi se nosio ili vozio ratni plijen uz modele osvojenih neprijateljskih mjesta i brodova, slike bitaka pa i gorâ i rijekâ na ratištu i kipove, koji su prikazivali pokorene gradove. Odlični ratni zarobljenici, koji bi se sačuvali za trijumf i u njemu dolazili iza plijena, odveli bi se na Foru u tamnicu i često odmah posmicali. Onda bi dolazile životinje određene za žrtvu na Kapitoliju, bijeli bikovi s pozlaćenim rogovima pa vrvcama i vijencima iskićeni. Pred kolima trijumfatorovima stupali bi liktori držeći fasce obavite lovorom, pa svirači i pjevači. Trijumfator bi stajao na kolima, u koja bi bila upregnuta 4 bijelca, u ornatu Jupiterovu, koji je pripadao riznici njegova hrama, a to je bila *tunica palmata*, grimizna tunika, po kojoj su bile izvezene zlatne palmove grančice, i *toga picta*, grimizna toga urešena zlatnim zvjezdama, s lovorovim vijencem na glavi, a u ruci s lovorovom grančicom i žezlom od slonove kosti, kojemu je na vrhu bio orao. Nad glavom bi mu državni rob, koji bi stajao iza njega, držao zlatan vijenac *(corona triumphalis)*. Povorku bi završila vojska. U hramu Jupiterovu na Kapitoliju položio bi trijumfator lovorovu grančicu kao znak pobjede bogu u krilo i prinio mu žrtvu zahvalnicu. Svečanost bi se završila s gozbom, a kadšto bi se pogostili i vojnici i narod. Manji je način trijumfa bila *ovatio*, kod koje bi pobjednik pješice, poslije na konju, obučen u *togu praetextu* i s mrčovim vijencem na glavi unišao u grad i na Kapitoliju žrtvovao ovcu. I bez dopuštenja senata mogle su vojskovođe kod hrama Jupiterova na Albanskoj gori slaviti trijumf. U carsko vrijeme prisvojili su carevi pravo slaviti trijumf. Vojskovođe pobjednici dobivali su od njih *ornamenta triumphalia* (t. j. *tunica palmata, toga picta, corona laurea)*, u kojima su smjeli izlaziti kod svečanih zgoda. K tomu je dolazilo odlikovanje, da bi se pobjedniku postavio kip s tim odličjem. Carevi su svoje pobjede proslavljivali još tim, da su podizali slavoluke i počasne stupove.

III. Privatne starine.

1. Kuća.

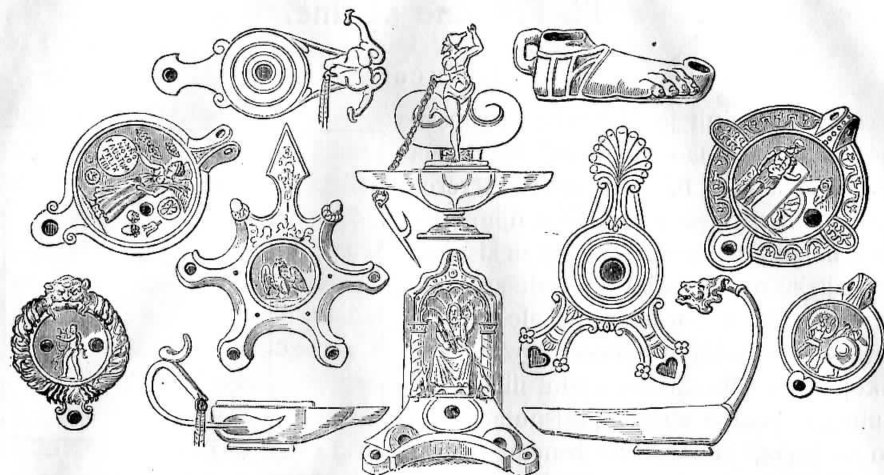
238. Srednji je dio odlične rimske kuće *(atrium)* imao krov, koji se prema sredini spuštao i tu činio velik, četverouglast otvor *(compluvium)*. Pod njim je u podu bila udubina *(impluvium)* za kišnicu. Iz atrija su okolne sobe dobivale svjetlost i zrak; iz njega se u njih i ulazilo. U atrij se ulazilo hodnikom *(fauces, prothyron)*, u kojem su bila kućna vrata ili odmah s ulice ili malko natrag potisnuta. Onaj dio hodnika, koji je bio između ulice i kućnih vrata, zvao se *vestibulum*. Tu su se u odličnim kućama, gdje je taj dio kuće bio raširen i bogato ukrašen, sakupljali klijenti za jutarnji pozdrav *(salutatio)*. Oko atrija su bile spavaonice, blagovaonice i spremnice. Posljednja prostorija sa svake strane *(ala)* bila je prema atriju obično otvorena. I svečana soba u kući *(tablinum)* bila je svom širinom prema atriju otvorena, a širokim je vratima sastavljala atrij s peristilom. To je bio stupovima okružen vrt. Oko trijema njegova nalazile su se kao i oko atrija sobe *(cubicula* spavaonice, *triclinia* blagovaonice, *exedrae* društvene sobe) i gospodarske prostorije (sl. 42.).

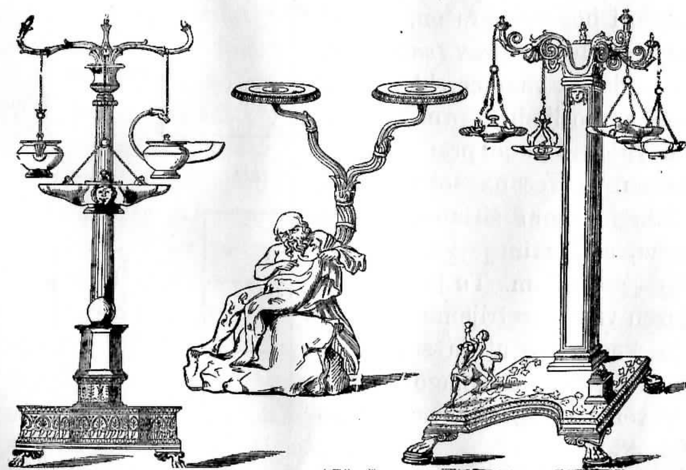
Sl. 42. Nacrt kuće u Pompeju.

U staro su vrijeme, dok je život bio jednostavan, atrij i tablin bili središte porodičnoga života; nerijetko se samo od njih sastojala čitava kuća. U atriju je bilo ognjište s Penatima *(atrium* dolazi od *ater*: pocrnio od dima) i kovčeg okovan mjeđu za novce i dragocjenosti *(arca)*;

domaćin je tu dočekivao prijatelje, a domaćica sa sluškinjama vršila kućne poslove; tablin je služio kao soba za stanovanje i spavanje. Kad je poslije jednostavnih običaja nestalo, stala se kuća po grčkom uzoru raširivati peristilom i sobe udešavati prema finijim životnim prilikama. Ognjište se prenijelo

Sl. 43. Oblici svjetiljaka.

Sl. 44. Svijetnjaci.

unutra, a kućni su bogovi dobili osobitu kapelicu *(sacrarium, sacellum, lararium)*, ponajviše u peristilu. Atrij je služio za primanje i dobio u plemićkim kućama osobit ures sa slikama otaca *(imagines)*, koje su se izlagale u alama (§ 176.). U gradu je nestašica prostora jamačno već rano upućivala na gra-

đenje kućâ od više katova. Gornji su katovi služili najprije za stanove robovima, a poslije su se iznaimali, a već u Augustovo je vrijeme u Rimu bilo dosta najamnih kuća od mnogo katova, koje su se zvale *insulae*.

239. Najljepši su u r e s unutrašnjosti kuće bile slikarije na stijenama. Stijene bi se podijelile na polja, koja bi se uresila ornamentalnim ili ornamentalno upotrijebljenim fantastičkim arhitekturnim slikarijama. Figuralne slike, bilo uokvirene slike iz mitologije ili iz života ili iz prirode, bilo pojedine figure, koje su usred polja lebdile ili među fantastičkim arhitekturama stajale, isticale su se nježnim bojama na tamnoj pozadini. Pod bi se načinio od mramorna praška pomiješana s vapnom (tal. stucco), a u to bi se uložili krasni crteži od crnih i bijelih kamenčića. U bogatijim su kućama podovi često bili od mozaika, ponajviše s ornamentalnim motivima, rijetke su bile slike od mozaika *(opus musivum)*, za koje se zahtijevala mnogo finija radnja i veoma maleni šareni kamenčići. Također se pod gradio od mramornih ploča ili geometrički otesanih mramornih komada različne boje. Strop je obično bio pločast *(lacunar)*, načinjen tako, da bi se u grede metnule priječnice. Tako bi postale četverouglaste udubine, koje se zovu kasete; one bi se ispunile stukom ili slonovom košću, a uresile slikarijama i pozlatom. Prozori, koji su obično bili samo u gornjem katu, zatvorali su se kapcima i zastorima; također su se upotrebljavale ploče od sljude (ruskoga stakla, lapis specularis) i stakla *(vitrum)*.

240. Za grijanje sobâ služili su *camini*, žeravnice i prenošljive peći. Svjetiljke od zemlje ili tuča sastojale su se od posude za ulje, tulajice, kroz koju se provlačio stijenj, i drška (sl. 43.). Svijetnjakâ *(candelabra)* bilo je od najrazličnijih umjetničkih oblika (sl. 44.). Pokućtvo za sjeđenje, *cathedra*

Sl. 45. Rimsko stakleno posuđe.

stolica s naslonom za leđa, *solium* stolica s naslonima za ruke, *subsellium* klupa, *sella* stolica bez naslona, *bisellium* dvostruka stolica — prislanjalo se uz grčke uzore. Najdragocjeniji su stolovi bili *mensae citreae*. Njihove su se ploče gradile od citrova drveta *(citrus)*; to je drvo vrsta čempresa

*

s obronaka Atlasa, a odlikuje se mirisom na limun i tim, što je lijepo žilasto; za nj su se plaćale goleme svote. *Abaci* su služili za to, da su se na njih metale dragocjenosti, za što su služile i *delphicae (mensae)* načinjene po uzoru grčkih tronoga. Posuđe je bilo tako isto raznolično kao i grčko, koje mu je služilo za uzor (sl. 45.). Spomenuti valja još uresno posuđe, koje se u obliku vrčeva mješaonika, amfora, žara, plitica gradilo za ures trijemovima, vrtovima i unutrašnjim prostorijama.

2. Odijelo.

241. *Tunica* je bila nalik na košulju, od bijele vune, s kratkim rukavima ili bez rukavâ. Po njoj se iznad bokova metao pojas tako, da je dopirala do koljenâ. Već rano došlo je u običaj pod tunikom nositi košulju *(tunica interior, subucula).* Staleška je nošnja senatorâ i vitezovâ bila tunika s grimiznom prugom *(clavus),* koja je od vrata tekla niza nju. Tunika je senatorska imala široku, a viteška usku prugu *(latus, angustus clavus; tunica laticlavia, angusticlavia).*

Sl. 46. Rimljanin u tozi.

Toga, narodno odijelo rimsko, bila je bijela, vunena tkanina eliptičkoga oblika, koja se oblačila tako, da bi se preko lijevoga ramena naprijed prebacila, te bi sprijeda dopirala do poda, onda bi se oko leđa ispod desnoga pazuha naprijed povukla pa preko lijevoga ramena natrag prebacila. Nabor, koji je od desne strane uzlazio k lijevomu ramenu, zvao se *sinus* (sl. 46.). Grimiznu je prugu imala *toga praetexta,* koju su nosili viši činovnici i slobodni dječaci. Oni, koji su se natjecali za službe, nosili su bijelu togu *(toga candida,* stoga *candidati),* tamnu *(toga sordida, pulla)* oni, koji su bili u žalosti. *Toga picta* i *tunica palmata* spomenute su u § 237.

Žene su nosile dvije tunike, jednu odozdo, koja je pristajala

uz tijelo, a odozgo dugu, saboritu *stolu,* po kojoj se opasivalo, a dopirala je do poda (sl. 47.). Kao gornja je haljina služila *palla,* koja je bila nalik na togu.

242. Mjesto toge ili preko nje oblačila se za zaštitu od nevremena *lacerna,* koja je bila nalik na grčku hlamidu (§ 91.), a skopčavala se na ramenu ili na prsima kopčom *(fibula).* U carsko su se vrijeme takove kabanice od fine tkanine i šarene nosile i kod svečanih zgoda. Kabanica bez rukavâ od friza (gruboga sukna) ili kože s izreskom, kroz koji se provlačila glava, zvala se *paenula. Laena* od debele vunene tkanine bila je kao grčka χλαῖνα (§ 90.). Na lacernu je bila nalik ratna kabanica, koja se zvala *sagum.*

Sl. 47. Kip mlađe Faustine.

U staro je vrijeme vojnik nosio togu tako, da se opasivao kraj, koji se inače preko lijevoga ramena natrag prebacivao. To se opasivanje *(cinctus Gabinus)* uzdržalo kod nekih religioznih čina. Kad je sagum postao ratno odijelo, značila je toga mirnu odjeću. *Paludamentum,* kratka, na lijevom ramenu skopčana ratna kabanica crvene boje, pripadala je nošnji vojskovođâ, a poslije je postala znak carske vlasti.

Odijelo je bilo od vune ili platna. Toga je bila svagda vunena. Na koncu republike počelo se nositi svileno odijelo. U carsko se vrijeme toga zahtijevala za službene zgode, inače su i muškarci nosili šareno odijelo.

243. Crevlja *(calceus)*, koja je pripadala rimskoj nošnji kao i toga, sezala je do gležnja, gdje se vezala. Crevlja senatorska *(calceus senatorius)* pričvršćivala se četirma remenima, koji su sezali do lista, a na spletu je bila urešena pređicom u obliku polumjeseca *(lunula)*. Patriciji i kurulski magistrati nosili su crevlje od crvene kože s visokim potplatom i petnjakom, na kojem je remenje bilo pričvršteno *(calceus patricius* ili *mulleus)*. Kod kuće su se nosile sandale *(soleae, sandalia)*, koje su se kod stola skidale. *Caligae* su bile čizme s kratkim sarama, koje su nosili lovci, seljaci, a u carsko vrijeme prosti vojnici. (O vojničkim crevljama v. § 226.). Od barbarâ su legije, koje su u sjevernim krajevima stajale u okolu, prihvatile hlače *(braccae)*.

244. Glava se za zaštitu od nevremena i sunčane žege pokrivala pustenom kapom *(pileus)*, kapucom *(cucullus)* ili niskim šeširom *(petasus)*. Obično je Rimljanin bio gologlav. Stoga je trebalo osobito njegovati kosu. U staro se vrijeme nije strigla ni kosa ni brada. Istom malo pomalo došlo je u običaj kosu strići i rudalom rudati. I brijanje je razmjerno kasno došlo u običaj. Scipion Afrikanski kaže se da je bio prvi Rimljanin, koji se svaki dan brijao. Od Hadrijana počela se opet nositi puna brada.

Među nakitom *(monilia, catellae* ogrlice, *armillae* narukvice, *fibulae* pređice i t. d.) treba napose spomenuti prstene *(anuli)*. U staro je vrijeme pečatni prsten bio od željeza, onda su došli u običaj zlatni prsteni kao odličje senatorâ, magistratâ, a poslije i vitezovâ. U carsko su se vrijeme davali zajedno s viteškim dostojanstvom, ali su napokon izgubili pređašnju vrijednost. Mnogo se trošilo na prstenje urešeno lijepo rezanim kamenjem.

3. Brak.

245. Pravo sklopiti valjan brak *(ius conubii)*, koje su u početku imali samo patriciji, stekli su g. 445. pr. Is. svi građani rimski, onda se s građanskim pravom podijelilo Latinima, poslije Italicima, napokon je za Karakale protegnuto na sve stanovnike države rimske. Brakom bi žena s imovinom svojom došla pod vlast *(manus)* svoga muža. Poslije je bio običaj, da bi žena ostala pod očevom vlašću *(patria potestas)* i zadržala pravo na imovinu. Najsvečaniji i najstariji oblik sklapanja ženidbe zvao se *confarreatio* po tom, što bi se kolač od pira *(far)* žrtvovao Jupiteru u nazočnosti svećenikâ *(pontifex maximus* i *flamen dialis)* i 10 svjedokâ. Prije sklapanja ženidbe bile bi zaruke *(sponsalia)*, kod kojih bi mladoženja nevjesti dao nešto novaca ili mjesto toga prsten.

246. Svadbenoj je nošnji nevjestinoj pripadala crvena koprena, koja joj je sezala od glave do nogu *(flammeum)*; njom bi ona zastrla glavu *(nubere)*. Svadbena bi se svečanost počela s auspicijama. Kad bi se sakupili gosti, načinio bi se ženidbeni ugovor, a zaručnici bi izjavili, da pristaju na ženidbu. Onda bi ih udata žena jedno k drugome privela, i oni bi si pružili ruke i prinijeli žrtvu. Iza gozbe bi se nevjesta na oko iz materina naručja otela pa u svečanoj povorci, pred kojom bi išli frulaši i zubljonoše, uza svadbenu poklič *Talassio* u novu kuću dovela *(uxorem ducere)*. Tu bi nevjesta dovratnike uljem pomazala i vunenim vrvcama ovila. Zatim bi je preko praga digli, a u atriju bi je muž uza simboličke obrede primio u zajednicu vode i vatre. Drugi bi dan mlada žena kao *matrona* dočekala rođake, koji bi joj donijeli darova, i kućnim bogovima prinijela prvu žrtvu.

Žena se kod Rimljanâ veoma poštovala, i dugo je svetost braka ostala nepovrijeđena. Ali pokvarenost, koja je iza drugoga punskoga rata mah preotela, učinila je, te su i veze braka i porodičnoga života stale popuštati. Ćudoredno se propadanje pokazivalo onda u tom, što su se brakovi često rastavljali *(divortium)*. Za to je dostajao usmen ili pismen otkaz

4. Odgoja djece.

247. Otac je po svojoj očinskoj vlasti *(patria potestas)* imao pravo djecu izložiti, prodati ili ubiti. Očinska bi vlast prestala istom sa smrću očevom, ili ako bi otac sina ispod svoje vlasti pustio *(emancipatio)*.

Dijete bi se nakon rođenja pred oca položilo, a on bi ga za znak, da hoće da ga odgoji, digao *(suscipere, tollere)*. Deveti bi dan dječak, a osmi djevojka dobila ime i religiozno osvećenje žrtvom u kući *(dies lustricus)*. Za zaštitu od čarolijâ objesila bi se djeci oko vrata kutijica sa zapisom *(bulla)*.

248. U vrijeme republike imali su Rimljani obično 3 imena: *praenomen* (prvo ime), *nomen gentile* (koje je označivalo rod, *gens)* i *cognomen* (prezime), na pr. *Marcus Tullius Cicero*. Prezime u plebejskim porodicama nije bilo svagda u običaju (na pr. kod Antonijâ). Jednomu prezimenu pridošlo bi kadšto još i drugo i treće, poglavito po kojem znatnom ratnom činu, na pr. *P. Cornelius Scipio Africanus*, ili po posinaštvu, jer bi posinak imenima svoga poočima dodao svoj n. gentile s nastavkom — *anus*, na pr. *P. Cornelius Scipio Aemilianus* t. j. sin Emilija (Paula) i posinak Scipionov. Kći je svomu prvomu imenu dodavala nomen gentile svoga oca, na pr. *Aula Cornelia*, poslije se zvala samo ovim posljednjim imenom, na pr. *Tullia*, *Livia*, u carsko je vrijeme obično imala n. gentile i cognomen svoga oca, na pr. *Caecilia Metella*. Oslobođeni robovi primali su n. gentile, a poslije i praenomen onoga, tko ih je oslobodio, a uz to su imali ponajviše grčka i inozemska imena kao cognomen, na pr. *Livius Andronicus*, *M. Tulius Tiro*. Na kraju republike počela je pravilnost u imenima prestajati, na pr. *Julius Antonius* (2 gentilna imena), osobito se javljala težnja za više imenâ.

249. Tjelesna i duševna odgoja djece pripadala je u staro vrijeme roditeljima. Već rano je bilo učiteljâ, koji su učili počela *(litteratores)*; oni su ili kao robovi u kući svoga gospodara ili kao oslobođenici u školama

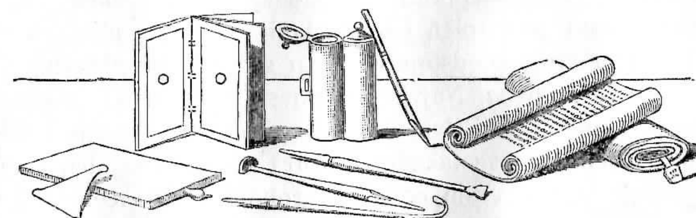
(ludi) za plaću učili čitati, pisati i računati. Od drugoga punskog rata počelo se držati, da je obuka u grčkom jeziku, koju je davao *litteratus* ili *grammaticus*, potrebna za više školsko obrazovanje. Središte je toj obuci bilo čitanje Homera, kojemu su naskoro pristupila kao građa za učenje i djela rimskih pjesnika, osobito prijevod Odiseje Livija Andronika, komedije Terencijeve, onda pjesme Vergilijeve i Horacijeve. Da bi se dječak što prije naučio grčki govoriti, dobio bi kao stalna pratioca *(paedagogus)* grčkoga roba. Zaglavak školske obrazovanosti postigao bi mladić na kraju republike u retorskim školama, u kojima su najvažnije vježbe bile *suasoriae* (preporučni govori) i *controversiae* (prepirke). Tjelesnim je vježbama bila poglavita svrha, da tijelo otvrdne i bude ustrajno za ratnu službu. Za takove vježbe u trčanju, skakanju, rvanju, šakanju, bacanju sulice, jahanju i plivanju sakupila bi se često mladež na Martovu polju. Državnih škola u Rimu nije bilo. Istom od Vespasijana počeli su se carevi starati za višu obuku namještajući grčke i latinske retore.

250. Za kraj mladenačkoga obrazovanja držala se svršena 17. godina, s kojom se počela dužnost služiti u vojsci. O svetkovini *Liberalia* (17. ožujka) odložio bi dječak pred Larima togu praetextu i bullu i obukao mušku togu *(toga virilis)*. Iza žrtve u kući otpratio bi se na For i ubilježio u popis građanâ. Da bi se pripravio za službu u vojsci ili za državničko zvanje, stupio bi zatim mladi građanin iz odlične porodice (*tiro* novak, *tirocinium* novačka služba) u pratnju *(cohors)* kojega vojskovođe, ili bi pristao uz prokušana državnika, u čijoj bi pratnji pribivao sudbenim i političkim raspravama. Također bi u posljednje vrijeme republike i za carevâ imućni mladići rimski pošli u Atenu ili u druga glasovita mjesta grčke obrazovanosti, da tamo nastave svoje nauke.

5. Pisanje.

251. Kao pisaći materijal služio je papir *(charta*, grčki ἡ βίβλος, ὁ χάρτης), koji se pravio od stabla egipatske papirove biljke. Kad se za Ptolemejâ podiglo izrađivanje papira, a s njim i trgovina, prodavao se u pojedinim listovima *(paginae)* i u svicima *(volumina)*, koji su se pravili tako, da su se pojedini listovi slijepili. Pisalo se samo na jednoj strani, a pismo se dijelilo na stupce. Kod većih bi se djela svici rubom posljednjega stupca pričvrstili na štapić, kojemu je na svakom kraju bila glavica *(umbilicus*, ὀμφαλός) pa savili (otuda *volumen*) tako, da bi početak pisma bio odozgo. Na odresku, koji bi bio pričvršten na gornjem kraju svitka, napisao bi se natpis djela *(titulus, index)*. Svici, osobito sjajnih djela, čuvali su se u koricama, a više svitaka u drvenoj spremici *(scrinium)*. List bi se složio tako, da bi se papir savio, pa oko njega omotao konac i udario pečat. I upotrebljavanje uglađenih koža životinjskih za pisanje (διφθέραι, *membranae, chartae Pergamenae*, koje ime dolazi od grada Pergama, gdje se najviše izrađivao pergamenat) bilo je veoma staro. Listovi pergamenta mogli su se uvezati kao naše knjige *(codices)*. Na papiru i pergamentu pisalo se perom od trske (κάλαμος, *arundo*) i tintom (μέλαν, *atramentum*), koja se mogla oprati. Παλίμψηστοι zvali su se listovi, na kojima se staro pismo izbrisalo, da bi se na njima moglo iznova pisati. U običnom životu upotrebljavale su se za bilješke, listove, vježbe u pisanju drvene pločice (πίνακες, δέλτοι, *tabellae*), koje su bile prevučene crnim voskom i imale povišen rub. Po vosku se pisalo (upravo greblo, što znači γράφω i *scribo*) pisaljkom od kosti ili kovine, koja je na gornjem kraju bila plosnata, da bi se mogao vosak ugladiti i pismo izbrisati. Ako bi se više pločicâ složilo u knjigu *(duplices*, δίπτυχα, *triplices*, τρίπτυχα*)*, ostale bi samo izvanje strane bez voštane prevlake, unutrašnje pločice mogle su se s obje strane popisati. List bi se od više pločicâ složio tako, da bi se konac kroz jednu ili dvije rupe u sredini pločicâ provukao pa omotao i udario pečat (sl. 48.).

Sl. 48. Pisaće sprave.

252. Zbiraka knjigâ bilo je u Grčkoj već rano. Najveću je knjižnicu starine osnovao Ptolemej Lagi u Aleksandriji. Ona je izgorjela, kad je Cezar osvojio grad, ali je Antonije Kleopatri za naknadu poklonio znatnu knjižnicu pergamskih kraljeva. U Rimu je knjižarstvo osnovao Atik, prijatelj Ciceronov, koji je dao robovima napose za to obrazovanim prepisivati na pr. govore Ciceronove, pa se starao i oko toga, da se prijepisi i izvan Italije prodaju. Knjige su se umnožavale tako, da je više pisarâ u isti mah pisalo, što im se kazivalo u pero. Naskoro se držalo za fin običaj skupljati knjige, te nijedna odlična kuća nije bila bez knjižnice. Razvila se živahna knjižna trgovina; u dućane knjižarske *(bibliopolae, librarii)* zalazilo se mnogo, jer su služili ujedno za čitaonice i za naučne zabave. U vrijeme carevâ postalo je i mnogo javnih knjižnica. U Rimu je bila najglasovitija knjižnica Trajanova *(bibliotheca Ulpia)*.

6. Robovi.

253. Služinčad kućna *(familia)*, koja je u staro vrijeme brojila malo glavâ, a poslije je nerijetko obuhvaćala tisuće robova, sastojalo se od kup-

ljenih robova i od robova rođenih u kući (*vernae*). U trgovinu su dolazili robovi grabežom ili su se dovodili iz zemalja, gdje je ropstvo postojalo, a osobito zarobljavanjem u ratu, jer je kvestor zarobljenike trgovcima, koji su vojsku pratili, prodavao (*sub hasta venire*, jer bi se kod dražbe postavilo koplje, *sub corona venire*, jer bi se zarobljenicima metnuo na glavu vijenac za znak, da se prodaju). Na sajmovima robovskima, kakvih je bilo u Rimu i na Delu, izložili bi se robovi na odrima, s pobijeljenim nogama, ako su došli preko mora, i s ceduljom na vratu, gdje bi im bila zabilježena domovina, dob, vrlina i mane. Ako prodavač za roba ne bi jamčio, imao bi rob na glavi šešir.

Velik je broj služinčadi bio potreban, jer su gotovo svaku službu vršili posebni robovi. Robovi su se dijelili na dvije čete: *familia urbana* služila je na gradskom posjedu svoga gospodara, a *familia rustica* vršila je službu na seoskim imanjima njegovima. Prvoj su pripadali: *ianitor* ili *ostiarius* vratar, *cubicularii* ložničari, *lecticarii* nosioci nosiljke, *tricliniarii* poslužnici kod stola, *pedisequus* pratilac gospodarev, *nomenclator*, koji je gospodaru kazivao imena posjetnikâ i ljudî, koji su ga na ulici susreli, i t. d. Služinčad je imala svoje predstojnike, tako se na pr. predstojnik poslužnikâ kod stola zvao *tricliniarcha*. Najviša su mjesta zapremali: *procurator* upravitelj imutka, *atriensis* kućni dvornik, *actor* računar na imanju i *vilicus* upravitelj imanjâ. Cijenili su se također *lectores* čitaoci i tajnici, liječnici, koji su prije carskoga vremena bili ponajviše robovi, pa naučenjaci i umjetnici. Da bi se uredio unutrašnji promet u tima golemim gospodarstvima, izdavali su se biljezi (*tesserae*) s imenom gospodarevim kao neka vrsta kućnoga novca, za koji bi rob od upraviteljâ različnih magazina i radionica dobio sve, što mu je za život trebalo.

Pored privatnih bilo je i državnih robova (*servi publici*), koji su se upotrebljavali za službu u hramovima, javnim zgradama i tamnicama, onda kao sluge nekih svećeničkih i magistratskih zborova.

254. Po zakonu je rob bio bez ikakva prava. Samo ako bi gospodar pristao, smio je od dopuštenih probitaka službe svoje steći ličan imutak (*peculium*), kojim se mogao otkupiti. Osobito je težak bio položaj robovâ na selu. Obično su stanovali u podzemnim radničkim kućama (*ergastula*) i često morali raditi u lancima. Ako bi rob ubio gospodara svoga, okajali bi taj zločin smrću i drugovi njegovi. Izjavi roba na sudu vjerovalo se samo onda, ako bi je učinio na mukama. Kazan za manje prekršaje bilo je bičevanje na furci (*furca* su račve u kolâ, u koje se zatiče ruda), kojoj bi mu se na krajeve privezale ruke. Robu, koji bi pobjegao (*fugitivus*), dao bi se žig na čelo (*notam inurere*). I osuda na borbu sa životinjama u amfiteatru izrekla se nerijetko. Kao smrtna kazan bilo je za robove određeno razapinjanje na križ (*in crucem agere, cruci affigere*). Zločinac bi se privezao na gredu (*patibulum*), koja bi mu bila položena poprijeko preko šije, pa odveo na stratište, gdje bi se na kócu (*palus, crux*) povukao tako visoko, da mu noge ne bi dosézale do zemlje. Patibulum je bila poprečna greda na križu. O oslobođavanju robovâ v. § 179.

7. Gosti i klijenti.

255. Gostinstvo (*hospitium*) bilo je ugovor učinjen između dvije općine ili između jednoga lica i jedne općine ili između dva lica tako, da bi oni, koji su učinili ugovor, izmijenili isprave, koje bi se pohranile u općinskim svetinjama, ili biljege za poznavanje (*tesserae hospitales*). Ugovor, koji je vezao i potomke, nalagao je onima, koji su ga sklopili, ne samo gostoljubiv doček, nego i pomoć u parnicama i u poslovima. *Hospitium publicum* podjeljivali su Rimljani za odlične zasluge pojedincima ili općinama, a osobito prijateljskim kraljevima. Rimski je gost izvanjim općinama i privatnim licima bio punomoćnik (*patronus*) u državnim i privatnim poslovima (od prilike kao danas konsuli). Ova gostinska sveza između stranaca i Rimljana izjednačila se napokon s klijentelom.

Klijenti su pripadali porodici svoga zaštitnika (*patronus*). Patron se dakle starao za klijenta kao za članove svoje porodice, dok je klijenat morao patrona svoga u nevoljama podupirati i pratiti u rat i u tuđinu. Povreda međusobnih dužnosti držala se za zločinstvo. I pokorene općine došle bi u zaštitnu svezu ponajviše onoga Rimljanina, koji ih je pokorio; tako je na pr. Sicilijancima bio patron Marcel. Kao klijenti tako su bili zavisni i oslobođeni robovi. Zaštitna je sveza prelazila od oca na sina, ali je s vremenom bivala sve slabija, dok za carevâ stalež klijenata nije posve prestao. Tim su se imenom onda nazivali ljudi, koji su se uz ugledne kuće prislonili, da bi za neke usluge, kao jutarnje pozdravljanje (*salutatio*) i pratnju na izlasku, bivali počašteni i primali darove. Tada se držalo za fin običaj imati oko sebe mnogo takovih čankoliza. Mjesto gozbe bio je običaj davati malu svotu novaca (*sportula*, upravo kotarica za jela).

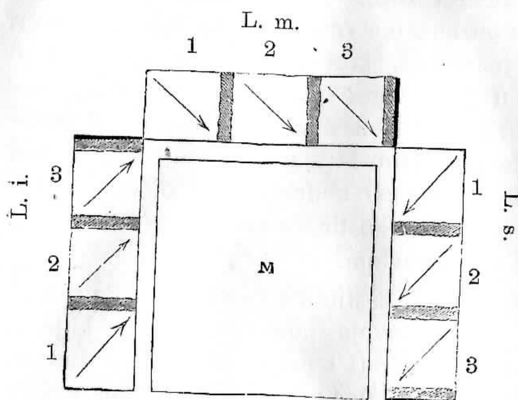
8. Svakidašnji život.

256. Dok je u staro vrijeme marljiv rad i neumorna poraba dnevnoga vremena bilo životno pravilo gospodaru i gospodarici, preotele su s osvitkom helenizma u 2. vijeku pr. Is. mah zabave i užici. Seoske i gradske poslove otpravljali su onda odličnomu Rimljaninu robovi, a sâm je, ako je uopće htio da se u javnom životu ističe, upotrebljavao vrijeme na javne poslove.

Rano bi u jutru domaćin iza zalogaja kruha s vinom, sirom, medom, datuljama i t. d. (*ientaculum*) primio jutarnji pozdrav prijateljâ i klijenata (*salutatio*). Najkasnije o 3. satu počeli bi se dnevni poslovi. Oko 6. sata

uzeo bi se doručak *(prandium)* od toplih i hladnih jela. Iza podnevnoga počinka došlo bi na red kupanje. Prije toga bi se ljudi tjelesno vježbali, najradije loptali. Za to su ne samo u termama, nego i u većim privatnim kućama bile posebne prostorije *(sphaeristeria)*.

257. Glavni je ručak *(cena)* bio oko 9. sata. U staro se vrijeme kod stola sjedilo; onda je bio običaj, da bi muškarci na klupe (*lectus*, κλίνη) legli (*accumbere*, *accubare* kod stola ležati). Tri takove dragocjenim sagovima pokrite klupe, od kojih je na svakoj bilo mjesta za trojicu, stajale su oko tri strane četverouglasta stola (stoga *triclinium*). Ljudi su ležali na klupama, koje su na unutrašnjem kraju bile malko povišene, tako, da su se lijevom rukom opirali na jastuk *(pulvinus)*. Devet je mjesta na trikliniju (sl. 49.) bilo tako podijeljeno, da je *lectus medius* i *l. summus* pripadao gostima, a domaćinu *lectus imus*. Najodličnije je mjesto *(locus consularis)* bilo na klupi *lectus medius* ono, koje je domaćinovu bilo najbliže (L. m. 1). Na kraju republike došla je mjesto triju u običaj samo jedna, polukružna klupa, koja se po obliku (C) zvala *sigma* ili *stibadium*. Onda su i stolovi bili okrugli.

Sl. 49. Triclinium.

Ručak bi se počeo s prethodnim ručkom *(gustatio, gustus)*, za koji su služila jela, što bude tek, kao salata, ribe i jaja. K tomu se pila medovina, pomiješano vino i med *(mulsum*, stoga se prethodni ručak zove i *promulsis)*. Kod pravoga ručka nosila su se na dragocjenim podnosima *(repositoria)* jela *(fercula)*, a po broju se njihovu razlikovala *prima*, *altera*, *tertia cena*. Kad bi ručak bio gotov, prinijela bi se po starom običaju Larima jediva žrtva, kao što bi se s molitvom ručak počeo. Za zasladu *(mensae secundae)* jelo bi se pecivo i voće (otud poslovica *ab ovo ad mala*, od početka do kraja). Jela su se na stô nosila već razrezana, jer se noževi i vilice nijesu upotrebljavale. Pred jelom i za jela pružala se voda za pranje ruku. Vino, koje se kod ručka pilo, miješalo se s hladnom i toplom vodom.

Ako bi se uz ručak prislonila pijanka *(comissatio)*, izabrao bi se kockom *magister bibendi*, koji bi odredio, kako se vino ima miješati i koliko ga se ima piti. Gosti bi se prije mirisavim uljem pomazali i cvijećem ovjenčali. Kao zabave za ručkom voljele su se deklamacije i glazbeni izvodi. Poslije su bila milija prikazivanja mimâ, lakrdijašâ i plesačicâ.

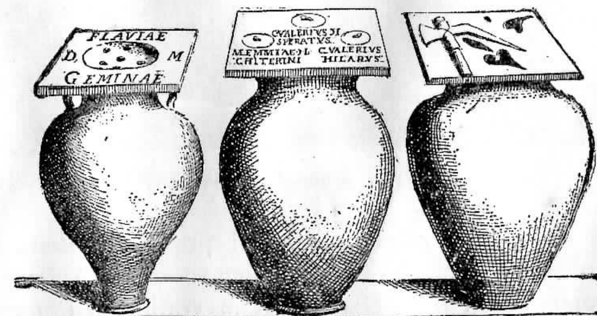
9. Pogreb.

258. Častan se pogreb držao za pravo, koje pokojniku pripada (stoga *iusta facere*, *suprema solvere*). I ako bi koji član porodice umr'o u tuđini, bili su rođaci njegovi dužni spremiti mu pogreb (*cenotaphia* zvali su se spomenici takovih pokojnika, v. § 103.). Tko bi propustio mrtvo tijelo, koje bi našao nepokopano, posuti šakom zemlje, ogriješio bi se.

Pogrebni su običaji bili točno propisani. Pošto bi tko umr'o, zazvao bi se glasno po imenu tri puta, a onda bi se počelo naricanje *(conclamatio)*. Mrtvac bi se obučen u togu i urešen znakovima svoje službe u atriju položio na odar *(lectus funebris, lecto componere)*. U usta bi mu se metnuo novac kao prijevoz Haronu. Za znak žalosti namjestilo bi se u vestibulu jelovo i čempresovo granje.

259. Sprovod odlična Rimljanina navijestili bi glasnici i pozvali na nj narod. U staro je vrijeme pogreb bivao po noći; stoga ni kasnije, kad se taj običaj promijenio, nijedan pogreb nije bio bez zubalja. Na čelu bi povorke išli svirači, a za njima narikače *(praeficae)*, koje bi pjevale tužaljke *(neniae)* u slavu pokojnikovu, pa glumci, koji bi za zabavu gledalaca prikazivali prizore iz života pokojnikova. Pred odrom bi se na visokim kolima vozili oni, koji su nosili *imagines* (§ 176.), u službenoj nošnji i s ostalim službenim znakovima onih lica, što su ih prikazivali. Odar bi nosili najbliži rođaci, ostali bi žalosnici išli za njima u tamnom odijelu. Mrtvac bi ležao nepokrit na sjajnom odru. Pred govornicom na Foru odar bi se spustio na zemlju, nosioci slika otačkih sjeli bi na kurulske stolice, a rođak pokojnikov ili govornik, kojega bi najmio senat, ako je sprovod spremila država, govorio bi nadgrobni govor *(laudatio funebris)*. Onda bi povorka krenula na groblje.

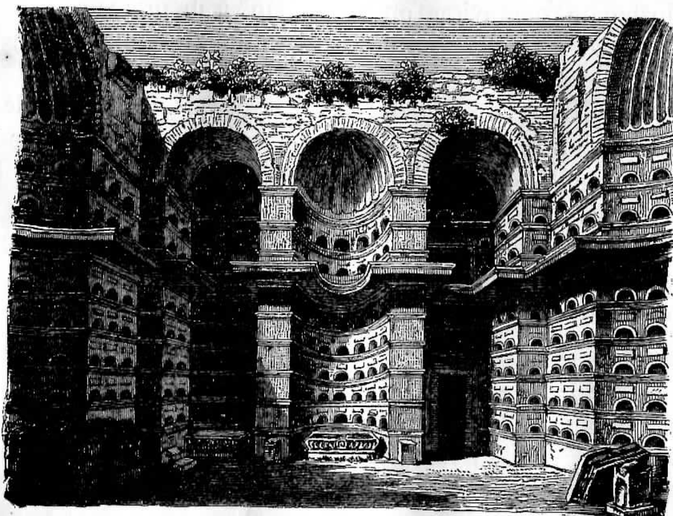
260. Mrtvac bi se ili pokopao ili spalio. Pokopavanje je bilo najstariji običaj, koji se i u nekim odličnim porodicama, na pr. kod Kornelijâ, održao; inače je to bio obični način pokopavanja kod prostih ljudi,

Sl. 50. Rimske žare za pepeo.

koji su imali opće groblje pred Eskvilinskim vratima. Ako bi se mrtvac imao spaliti, načinila bi se na ograđenom garištu *(ustrinum)*, koje se često nalazilo uz veća porodična groblja, lomača *(rogus)* i na nju postavio odar s mrtvacem, koji bi se pokrio stvarima, nakitom i oružjem, što ga je pokojnik u životu upotrebljavao. Drva bi zapalio jedan od najbližih rodaka ili prijateljâ s otkrenutim licem. Živi bi se pepeo vinom i vodom pogasio i kosti pokupile u tkaninu, a za nekoliko dana metnule u žaru i u grobu sahranile (sl. 50.). Uz pogreb bi se prislonila pogrebna gozba na grobu, onda bi se kuća i porodica, koju je smrt okaljala, očistila žrtvom prinesenom Larima. Deveti dan iza pogreba prinijeli bi rođaci Manima pokojnikovima žrtvu *(sacrificium novemdiale)*, s kojom bi bila u svezi dâća. Također su se u slavu pokojniku priređivale pogrebne igre pa meso i novac dijelio narodu. O poštovanju Manâ v. § 284.

261. Grobovi su bili ili podzemne grobnice ili nadzemne zgrade. Prvoj su vrsti pripadala *columbaria* (upravo golubinjaci), tako nazvana po izdupcima, koji su u redovima tekli jedni povrh drugih, a u njih su se postavljale žare s pepelom. Takova su columbaria imale bogate porodice za svoje robove i oslobođenike (sl. 51.), ili su bila zajedničke grobnice

Sl. 51. *Columbarium* oslobođenika Livijinih.

društava, kojih su članovi prinosima stekli pravo, da budu u njima sahranjeni. Grobnih je spomenika mnogo sačuvano na Apijevoj cesti pred Rimom i na Grobnoj cesti pred Herkulanskim vratima u Pompeju. To su ili manje zgrade nalik na žrtvenik, okrugla i četverouglasta oblika *(cippi)*, ili

jednostavni stupovi ili kameni, ili građevine poput hrama okružene dvorištem i ograđene zidom. Veličinom se ističu grobni spomenik Cecilije Metele, snahe trijumvira Krasa, onda piramida Cestijeva, a osobito *Mausoleum Hadriani*.

IV. Novci, mjere, dioba vremena.

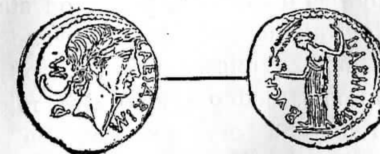
262. Najprije su se kao sredstvo za plaćanje upotrebljavala goveda i ovce *(pecus*, stoga *pecunia)*. Onda je stoku zamijenio bakar *(aes rude)*, kojim se najprije plaćalo u komadima po težini, a onda se vrijednost stala mjeriti ljevanim bakrenim šipkama.

Novac se uveo u vrijeme decemvirâ. Novčana je jedinica bio ljevani bakreni as (*aes grave*, sl. 52.), koji je težio rimsku funtu (*as libralis* =

Sl. 52. Rimski as (na $^2/_3$ umanjen).

327 gr.) i dijelio se, kao i ona, na 12 dijelova *(unciae)*. Dijelovi asa, koji su se, kao i as, počeli kovati, bili su: *semis (6 unciae), triens (4 u.), quadrans (3 u.), sextans (2 u.)* i *uncia*. Kovanje srebra uvelo se g. 269., pošto se osnovala kovnica u hramu Junone Monete. Novci su bili *denarius* (koji je po prilici odgovarao atičkoj drahmi, sl. 53.) = 10 asa, *quinarius* = 5 asa i *sestertius* (od *semis tertius:* polutreći) = $2^1/_2$ asa, sa znacima *X* = 10, *V* = 5 i *HS (2 semis)* = $2^1/_2$. Ujedno je vrijednost asu pala na 4 uncije. Kad se naskoro zatim (g. 217.) učinio prvi pokušaj kovati zlatne novce, reducirao se as na 1 unciju, a na denar, koji je vrijedio od prilike 80 filira, računalo se 16 asa. Četvrt denara ili sestercij vrijedio je sada 4 asa = oko 20 filira. Istom potkraj republike kovali su se češće zlatni novci. *Aureus* Cezarov, koji je težio $^1/_{40}$ funte i vrijedio 25 denara, održao se u carsko vrijeme mijenjajući često

Sl. 53. Denar C. Julija Cezara.

težinu, dok mu nije Konstantin odredio težinu na $^1/_{72}$ funte i prozvao ga *solidus*.

Od Augusta bilo je kovanje srebrnih i zlatnih novaca pravo carevo, senat je kovao samo bakrene novce. Sestercij se tada kovao od bakra. Svota novaca kazivala se obično u sestercijima. *Sestertius* je pridjev, koji se često sastavlja sa *nummus*, a i sama riječ *nummus* zamjenjuje riječ *sestertius*. Osim toga se upotrebljava imenica *sestertium* (od *pondus sestertium*) = 1000 sestercija, na pr. *decem milia sestertium* ili *decem sestertia*. U oznaci za milijun sestercija *sestertium decies centena milia* obično se *centena milia* izostavlja, *HS decies*, *vicies*, *tricies*; u toj se svezi *sestertium* sklanja, na pr. *centies sestertii largitione* (10 milijuna). Kod brojaka se 1.000 naznačuje crtom odozgo, 100.000 kvadratom otvorenim odozdo, na pr. $\overline{X}$ *decem milia*, $|\overline{X}|$ *decies centena milia*.

Rimska je funta (*libra*) odgovarala asu u starom novcu i težila 327·45 gr. Ta je funta bila jedinica kod računanja i zvala se *as*, a dijelila se na 12 uncija. Za više takovih dijelova bila su ova imena: 2 *u.* = *sextans*, 3 *u.* = *quadrans*, 4 *u.* = *triens*, 5 *u.* = *quincunx*, 6 *u.* = *semis*, 7 *u.* = *septunx*, 8 *u.* = *bes*, 9 *u.* = *dodrans*, 10 *u.* = *dextans*, 11 *u.* = *deunx*.

263. Jedinica mjere za dužinu bila je rimska stopa (*pes*), koja je mjerila 0·3 m. Stopa se dijelila na 16 palaca (*digiti*); 24 *digiti* = 1 *cubitus* (lakat); $2^1/_2$ *pedes* = 1 *gradus* (korak); 5 *pedes* = 1 *passus* (dvostruki korak); 1000 *passus* = 1 rimska milja (1500 m. = $1^1/_2$ kilometra).

Jedinica mjere za površinu bio je *iugerum*, pravokutnik, koji je bio dug 240 stopa, a širok 120 stopa, dakle mu je površina iznosila po prilici $^1/_4$ ha.

Najobičnije su šuplje mjere bile: *cyathus* (čaša) = 0·045 l.; *hemina* = 6 *cyathi*; *sextarius* = 12 *cyathi*; *congius* = 6 *sextarii*; *urna* = 4 *congii*; *amphora* = 8 *congii* = 26 l. Mjera za žito bio je *modius* = $8^3/_4$ l., 6 *modii* = 1 *medimnus*.

264. Godina se rimska, kao što dokazuju imena posljednjih mjeseci, počinjala u staro vrijeme s martom. Da bi se igda bilo brojilo samo 10 mjeseci, kao što se spominje, ne može se misliti, premda su rokovi od 10 mjeseci u rimskom pravu od starine bili znatni. Jamačno su ih voljeli zato, što trajanje potpune mjesečne godine poradi prestupnih mjeseci nije bilo stalno. Za mjesečnu godinu od 12 mjeseci kazivalo se, da ju je uveo kralj Numa i ujedno dodao dva mjeseca: januar i februar, pa početak godine prenio na prvi januara. Sa sunčanom godinom nastojali su mjesečnu godinu izjednačiti tako, da su svake 2 godine umetali prestupni mjesec (*mercedonius*) od 22 dana, a svake 4 godine od 23 dana. Budući da je tako godina postala poprijeko za 1 dan preduga, trebalo ju je od vremena do vremena opet izjednačivati. Neredu u računanju vremena, koji je nastao tim, što su se često umetali prestupni mjeseci, i tim, što su svećenici, koji

su imali nadzor nad kalendarom, bili nemarni, učinio je kraj Cezar g. 46., kadno je uveo julijanski kalendar, koji se tako po njemu zove, a uredio ga je aleksandrinski matematik Sosigen. Taj se kalendar osnivao na sunčanoj godini, za koju se ustanovilo 365 dana i 1 prestupni dan, koji se svake 4 godine vraćao (24. februara; taj je dan onda dolazio dvaput i zvao se *bis sextus Kalendas Martias*, stoga *Bissextilis* prestupna godina). Po julijanskom se kalendaru računalo sve do pape Grgura (1582.), a istočna crkva računa još i danas. Papa je Grgur 10 dana izostavio i točniju metodu za umetanje prestupnoga dana uveo, po kojoj se prestupni dan kod triju mijena stoljeća izostavlja, a samo kod četvrte zadržava.

Kao što su ostala stara imena mjesecî osim *Quintilis* i *Sextilis*, koja su se u slavu Cezaru i Oktavijanu promijenila u *Julius* i *Augustus*, tako je ostala i dioba staroga mjesečnoga mjeseca. Prvi se dan u mjesecu zvao *Kalendae* [od *calare:* pozivati, jer bi *rex sacrorum* narod pozvao na Kapitolij, da mu objavi, kada će biti prva četvrt (*Nonae*)]. *Idus* (gen. *-uum*) značile su pun mjesec, te su bile u mjesecima martu, maju, julu i oktobru ustanovljene na 15., a u ostalim mjesecima na 13. dan. Deveti dan prije, dakle (računajući po rimskom načinu i *Idus*) 7. dan marta, maja, jula i oktobra, a 5. dan ostalih mjeseci bile su *Nonae*. Od ova tri odsjeka mjeseca računali su se kod naznačivanja datuma dani natrag. Dan pred Kalendama, Nonama i Idama zvao se *pridie Kalendas*, *Nonas*, *Idus*; ostali dani obično *ante diem* (na pr. *sextum*) *Nonas*, *Idus* ili *Kalendas*. Dani na pr. marta datirali su se ovako: 1. marta *Kalendis Martiis*; 2. marta *ante diem sextum Nonas Martias* (= 6. dan prije 7. marta; ovaj se dan također brojio); 3., 4., 5. marta *a. d. V.*, *IV.*, *III. Non. Mart.*; 6. marta *pridie Nonas Martias*; 7. marta *Nonis Martiis*; 8—13. marta *a. d. VIII.—III. Idus Martias*; 14. marta *pridie Idus Martias*; 15. marta *Idibus Martiis*; 16.—30. marta *a. d. XVII.—III. Kalendas Apriles*; 31. marta *pridie Kalendas Apriles*. Godine su Rimljani označivali po konsulima. Od Augusta stali su pisci brojiti godine, otkad je osnovan Rim (*ab urbe condita*, po Varonu g. 753., po Katonu g. 751. pr. Is.).

265. Tjedan je rimski brojio 8 dana, a zvao se *internundinum* (vrijeme između dvije nundine). *Nundinae* su bili sajmovi, kad su seljaci praznovali i dolazili u Rim, da otprave svoje poslove. Građanski su dan Rimljani računali od ponoći do ponoći, a prirodni od izlaska do zalaska sunca. Otkad su uvedeni sunčani i vodeni satovi, dijelio se dan i noć po na 12 sati, koji su se brojili od izlaska i zalaska sunca. Danji su satovi dakle ljeti bili dulji nego zimi. Za vojničku službu dijelila se noć na 4 noćne straže (*vigiliae*) po od 3 sata.

Kalendar rimski, koji su vodili svećenici, a istom g. 304. pr. Is. postao je općeno pristupan, zvao se *fasti*, jer se u njemu nalazio za javni

život najvažniji popis danâ, kad je pretoru bilo slobodno suditi *(dies fasti)*. Onda su se odijelili *dies comitiales:* dani za skupštine, koji su se, ako nije bilo skupštine, mogli također upotrijebiti za suđenje. Na dane, koji su se zvali *dies nefasti*, nije se smjela držati ni narodna skupština ni suditi. Takovi su dani osim svetkovinâ bili *dies religiosi*, koji poradi religioznih sumnja nijesu bili zgodni za važne poslove; tako svetkovine određene za službu podzemnim bogovima, pa nesretni dani *(dies atri)*, na pr. dan bitke na Aliji. Osim toga su *dies intercisi* u jutru i na večer poradi sakralnih čina bili *nefasti*, a *dies fissi* bili su do kraja takovoga čina *nefasti*, inače pak *fasti*.

V. Vjerske starine.

A. Razvoj rimske vjere u bogove.

266. Rimljani su u svojim bogovima poštovali apstraktne prirodne sile, kojima je pod vlašću čovjek svaki čas znao da stoji, ali ih je mogao pridobiti, ako je točno vršio zapovijedi, što ih je država za poštovanje njihovo izdala. Riječ *religio* znači strogu savjesnost i posve točno izvršivanje propisanih svetih običaja. Budući da Rimljani nijesu znali ni za kakvu ličnu predodžbu o božanstvu, nijesu njihovi bogovi za razliku od grčkih imali nikakva plastična oblika ni pjesničkoga nakita. Rimski je bog bio istovetan s pojavom svojom, na pr. *Vesta* kuća, *Terminus* kamen međaš.

Poradi toga, što su bogovi rimski bili apstraktni, postalo je gotovo beskrajno mnoštvo božanskih bića, jer su se svakoj stvari, svakomu činu, svakomu događaju, duševnim i ćudorednim svojstvima nalazili božanski zastupnici. U prastarim molitvenim formulama, za koje se držalo, da potječu od Nume *(indigitamenta)*, zazivala su se takova demonska bića, koja su se zvala *Indigetes* (t. j. koja iznutra djeluju), na pr. *Limentinus* bog praga, *Levana*, koja dijete sa zemlje diže, *Fabulinus*, koji dijete uči govoriti, *Robigo*, koja žito čuva od snijeti, *Febris* božica groznice, *Concordia*, *Mens*, *Pudor*, *Virtus*, *Spes* itd. Krug se bogovâ širio tako, da je nova objava božje moći davala povod novomu bogoslužju (tako je *deus Rediculus*, koji je Hanibala ispred Rima povratio, dobio hram), i da su se bogovi pokorenih općina primali među rimske bogove, pa utjecajem tuđih bogoslužja. Najjači je bio utjecaj grčke religije, koji se počeo u vrijeme Tarkvinijâ. Tada su se počeli bogovi po grčkom običaju u ljudskom obliku prikazivati; također su se kao najviši državni bogovi ustanovili Jupiter, Junona i Minerva, koji su na Kapitoliju dobili zajednički hram. A najznatnije je posljedice za razvoj bogoslužja imalo to, što su se uvele sibilske knjige, koje su postale među maloazijskim Grcima; iz njih bi se tražila pomoć, ako bi se činilo, da obični bogoslužni čini ne dostaju, da ublaže nemilost božju. Budući da su ove knjige spominjale pomoć od bogovâ, kojih Rimljani nijesu poznavali ili koje je valjalo tuđim načinom poštovati, uvela su se nova božanstva *(Apollo*, *Artemis*, *Latona*, *Ceres*, *Dis*, *Proserpina*, *Cybele* ili *Magna Mater*, *Venus*, *Aesculapius)* ili se promijenilo poštovanje starih bogova (na pr. *Marta*, *Herkula*, *Saturna)*.

267. S punskim se ratovima počelo propadanje religije rimske, kojemu je dalo povod poznanstvo grčke filozofije; ono je obrazovani dio naroda natjeralo, da traži unutrašnje razloge nauci o bogovima, koja njegovu potrebu nije više zadovoljavala. Svećeničke se časti nadalje nijesu više popunjavale po svećeničkom iskustvu, nego su se kao počasne službe davale građanima željnima časti. Tako je propadalo poznavanje starih običaja, rimski su se bogovi zaboravili, te su se, ako se samo kakva slična pojava u grčkoj mitologiji našla, identificirali s grčkim bogovima, ali se od njih preuzela samo sjena.

August je nastojao religiozni smisao opet probuditi. Propali su se hramovi obnovili, stare su se svećeničke službe opet popunile. Ali religiozno je čuvstvo radije prionulo uz tuđa orijentalna bogoslužja, osobito uz fanatičko bogoslužje Belonino, koje su kapadokijski svećenici i svećenice sjekirom ranjavajući si ruke i bedra uz divlju buku bubnjevâ i trubâ proricali, pa uz bogoslužje Isidino i Osirisovo, kojih se poštovanje naskoro po čitavoj državi raširilo. Mjesto auspicijâ došla je astrologija haldejska, vještina magâ i zaklinjanje duhovâ. Prihvatila su se i grčka proročišta i proricanja, koja su se čovjeku javljala, dok je u hramu spavao.

B. Bogovi.

268. Iuppiter bio je najviši nebeski bog italskih naroda. Poslije se identificirao sa Zeusom i držao za sina Saturnova i Opina (Ops), koji su se izjednačivali s grčkim bogovima Kronom i Reom. On stvara oluju, munja mu je oružje *(Tonans*, *Fulgurator)*. Ako bi munja udarila, zakopala bi se zemlja, koje se dotakla nebeska vatra, kremenom i ovca *(bidens)* žrtvovala pa mjesto ogradilo poput bunara. Takva groba munje, koji se zvao *puteal* (ograda bunarska) ili *bidental*, nije se nitko smio dotaknuti i povrijediti ga. Kao *Iuppiter Pluvius* šalje kišu, koja oplođuje polja, te biva davalac plodnosti *(Liber)*; on zaštićuje poljodjelstvo, stočarstvo i mladež, koja dorasta. U boju daje pobjedu *(Victor)* i zaustavlja bijeg *(Stator)*; njemu kao *Feretriju* prinosi vojskovođa rimski na dar oružje, što ga je ubitomu vojskovođi neprijateljskomu oteo *(spolia opima)*. Kao bog svjetlosti on je najviši bog zakletve, koji krivokletnika gromom ubija; stoga se poštuje kao čuvar narodnoga i gostinskoga prava. Također pokazuje munjom i ptičjim zna-

cima, odobrava li ili ne odobrava naumljen pothvat. Od starih vremena poštovali su Jupitera na Albanskoj gori latinski narodi kao plemenskoga boga *(Iuppiter Latiaris)*, a onda se, otkad se učinio latinski savez, slavio kao savezni bog zajedničkom žrtvenom svetkovinom *(feriae Latinae)*, koja je ostala i onda, kad se savez razriješio. Najodličnija mu je svetinja u Rimu bio hram na Kapitoliju, koji je sagradio Tarkvinije Superbo; tu se on zajedno s Junonom i Minervom poštovao kao *Iuppiter Capitolinus* ili *Optimus Maximus*. Njemu u slavu vršile su se najveće igre *(ludi Romani, magni* i *plebeii)*.

269. Iuno, žena Jupiterova *(Iuno Regina)*, bila je ženska sila nebeska. Kad se izjednačila s grčkom Herom, držala se za kćer Kronovu i sestru svoga muža. Kao božici svjetlosti *(Lucina)*, napose mladoga mjeseca, bile su joj posvećene Kalende (dan mladoga mjeseca), kad su joj se prinosile redovne žrtve. Najviše su je zazivale djevojke i žene kao božicu, koja je osnovala brak *(Iuga, Pronuba)* i pomaže kod porođaja. Svetkovinu njezinu, *Matronalia*, slavile su žene 1. ožujka. Ugledna se svetinja njezina nalazila u Lanuviju, gdje su njoj kao bojnoj božici *(Sospita)* konsuli svake godine prinosili žrtvu. Također se poštovala kao zaštitnica gradovâ i tvrđavâ, a na Kapitoliju je kao *Moneta* (opominjalica) imala svoj hram, kojemu su se u okolišu držale njoj posvećene guske. Kad je onamo prenesena kovnica novaca, prozvala se ona po njoj *(moneta)*.

270. Minerva, božica razuma, bila je zaštitnica svih vještina i umjetnosti, pa stoga i učenikâ i učiteljâ. Svetkovinu njezinu, *Quinquatrus* (gen. *-uum)*, slavili su dvaput na godinu svi, koji su se bavili čim, čemu je ona bila zaštitnica. Osobito su se slavile veće Kvinkvatre u ožujku, na dan osnutka hrama njezina na Aventinu, ophodima i zabavama svake ruke, poslije i gladijatorskim igrama. U kapitolijski je hram k Jupiteru i Junoni primljena stoga, što se izjednačila s Paladom Atenom. Kip je njezin *(Palladium)*, koji se čuvao u Vestinu hramu, po priči Eneja donio iz Troje.

271. Ianus, osobito božanstvo italskih naroda, poštovao se kao čuvar vratâ *(ianua)* pa ulaska i izlaska. Njemu su bila posvećena vrata i prolazi *(iani:* luci razapeti preko cesta). Na mnogima je takovim prolazima stajao kip njegov, koji ga je prikazivao kao vratara *(ianitor)* s dva lica, koja su gledala na protivne strane, pa s ključem i štapom u ruci *(bifrons, geminus, biceps)*. Kao bog ulaska postao je bog početka uopće, te se zazivao u početku svih djela, spominjao prvi kod molitava i žrtava i držao za izvor bogovâ. Početak dana i mjeseca bio je njemu posvećen, njegov je mjesec *Ianuarius* postao prvi mjesec u godini (§ 264.). Glavna mu je svetinja bio prastari prolaz kod Fora, kojemu bi se vrata u početku rata otvorila, a u miru su bila zatvorena. Drugo je glavno mjesto poštovanja njegova bio brežuljak *Ianiculum*, gdje su bile utvrde za tibersku luku. Stoga se poštovao

također kao čuvar trgovačkoga prometa, te se slika njegova s nosom lađenim nalazila na najstarijem novcu, na asu (isp. sliku 52.).

272. Diana je bila božica svjetlosti, koju su poglavito žene kao porođajnu božicu zazivale *(Lucina, Ilithyia, Genitalis)*. Poslije se posve izjednačila s Artemidom, te je primila svojstva njezina kao božica mjeseca i lova. Od svetih gâjeva, koji su joj bili posvećeni, bio je najglasovitiji u Albanskom gorju kod Aricije. Star je hram Dijanin bio na Aventinu, predašnjem glavnom sjedištu plebejaca, kojima je poglavito bila božica zaštitnica.

273. Mars (koji se zvao i *Mavors*), pored Jupitera plemenski bog italskoga pučanstva, isprva možda sunčani bog, kojemu je bio posvećen proljetni mjesec *Martius*, postao je poslije ratni bog *(Mars Gradivus)* i izjednačio se s Aresom. Glavna mu se svetkovina, *Equiria*, svetkovala kod žrtvenika na Martovu polju utrkivanjem kolâ i konjskom žrtvom. U teškim nesrećama zavjetovao bi mu se (posljednji put u drugom punskom ratu) *ver sacrum* t. j. žrtvovanje svih plodova budućega proljeća. Djeca, koja bi se toga proljeća rodila, morala su, kako bi dorasla, tražiti novu postojbinu. Simboli su ratnoga boga bili jedno ili dva sveta koplja, koja su se čuvala u regiji (§ 317.), i štit, koji je pao s neba *(ancile)* i kojemu je po uzoru Numa dao načiniti 11 drugih. Među najznatnija je znamenja pripadalo, ako bi se ta koplja ili štitovi ganuli. Životinje njemu posvećene bile su vuk i žunja. Vučica je hranila Romula i Rema, kojima je sam bog rata bio otac i po tom praotac ubojitih Rimljana. *Martu Ultoru* (osvetniku Cezarovu) sagradio je August sjajan hram na Foru Augustovu i uresio ga kipovima božanskih praroditelja julijskoga roda, Marta i Venere. — S latinskim se Martom stopio glavni bog Sabinaca, naseljenih na kvirinalskom brežuljku, *Quirinus*, koji se poslije izjednačio s Romulom.

274. Pod imenom **Venus,** koja se od starine kao božica proljeća i ljubavi poštovala, unišla je iz donje Italije u Rim grčka Afrodita. Poslije poraza kod Trasimenskoga jezera sagradio se po nalogu sibilskih knjiga Afroditi s gore Erika na Siciliji, gdje joj je bilo glasovito od starine mjesto poštovanja, na Kapitoliju hram. Osobito se Venera poštovala kao pramati *(Genetrix)* naroda rimskoga i julijskoga roda po sinu svomu Eneji i unuku Julu.

275. Vesta, božica vatre na ognjištu, koja odgovara grčkoj Hestiji, poštovala se kao čuvarica kućnoga života na ognjištu zajedno s kućnim Penatima, a kao zaštitnica državnoga života u hramu blizu Fora zajedno s državnim Penatima (§ 317.). Za poštovanje se njezino kazivalo, da je uvedeno iz Lavinija, kamo je Eneja po priči vatru s ognjišta i Penate trojanske donio. Tamo su žrtvovali konsuli i diktatori u početku i na kraju svoje službe. Božica se u svom hramu poštovala pod simbolom vječne vatre, koju su

čuvale Vestalke, što je bila najznatnija njihova služba. 1. ožujka obnovila bi se vatra; ako bi se sama utrnula, držalo bi se za rđav znak. Kao u kući tako su se i na općinskom ognjištu u hramu svaki dan prinosile jedive žrtve. Vodu potrebnu za očišćavanja nosile su Vestalke iz vrela Egerijina u gaju Kamenâ pred vratima *Porta Capena.* Hram je Vestin bio svakomu pristupan osim prostorije, gdje se čuvao paladij i druge svetinje.

276. **Volcanus** je bio zastupnik dobrotvorne i razorne sile vatre. Bogom kovačkoga umijeća *(Mulciber)* postao je tim, što se izjednačio s Hefestom. Hram mu je bio izvan grada na Martovu polju, da bi se vatra od kućâ uklanjala. Kad bi žetva bila dovršena te bi napunjenim žitnicama zaštita njegova najviše trebala, svetkovala bi se (mjeseca kolovoza) svetkovina njegova *Volcanalia.*

Mercurius (*merx:* roba), bog trgovine, primio je svojstva grčkoga Herma.

277. **Saturnus** (sijač), bog sijanja, izjednačio se s grčkim Kronom, koji je, kad ga je Zeus protjerao, došao u Lacij, gdje ga je Jan primio, te se naselio na Kapitoliju i stanovnicima donio blagoslov poljodjelstva. Za njegove vlade držalo se da je bio zlatni vijek, kojega je uspomenu njegova svetkovina *Saturnalia* (od 17. do 23. prosinca) imala dozvati kojekakvim raspuštenim zabavama. Tada bi prestao svaki rad i svako neprijateljstvo. Robovi bi bili slobodni, te bi ih kod gozbe dvorili gospodari. Prastari je hram Saturnov stajao podno Kapitolija. (§ 315.). Pod hramom je bila državna blagajna *(aerarium Saturni).*

Consus je bog žetve (*condendi* t. j. spravljanja plodova poljskih). Stari žrtvenik njegov u Cirku Maksimu bio je obično pokrit zemljom, samo za vrijeme svetkovine *Consualia,* koja se svetkovala utrkivanjem, otkopao bi se. Žena mu je bila *Ops Consiva,* božanska zastupnica obilja plodovâ, koja se poslije stopila s Reom i držala za ženu Saturnovu (Kronovu).

278. **Faunus,** dobri duh šumâ i livadâ, zvao se kao čuvar stadâ *Lupercus* (koji odvraća vukove), kao bog prorok *Fatuus.* Kao što je pored Pana bilo Paniskâ (§ 134.), tako se držalo, da ima i više Faunâ, koji su se pomišljali kao obijesna bića i noćni napasnici. Svetkovine su Faunove bile *Faunalia* i *Lupercalia.* Prastara *Lupercalia* svetkovala su se, da bi se očišćavanjem nanovo oživila plodnost. Za bogoslužje su se starala dva zbora svećenička sastavljena od Fabijâ i Kvintilijâ, *Luperci Fabiani* i *Quintiliani,* kojima su se poslije u slavu Cezarovu dodali *Luperci Iulii.* Pošto bi žrtvovali jarce, trčali bi Luperci, odjeveni samo pregačom od jarčje kože, iz prastare svetinje Faunove, koja se zvala *Lupercal* (§ 320.), oko staroga grada palatinskoga pa po ulicama udarajući sretaoce remenjem okrojenim od kože onih jaraca, što su se žrtvovali. Remenje se zvalo *februa (februare* očišćavati), a mjesec, u kojem se svetkovina svetkovala, *Februarius.* Pored Fauna poštovalo se i žensko božanstvo s jednakim značenjem, koje se zvalo

Fauna ili *Bona Dea.* Svetkovinu su njezinu svetkovale Vestalke i najodličnije žene rimske tako, da muškarci nijesu smjeli biti nazočni, u početku prosinca u kući konsulovoj ili pretorovoj noćnom žrtvom i molitvama za sreću naroda.

279. **Liber** je bio kao grčki Dionis italski bog vina, koji se u vrijeme berbe i tiještenja na selu osobito slavio. O gradskoj svetkovini, koja se zvala *Liberalia* (17. ožujka), predala bi se dječacima *toga virilis.* Žena Liberova, *Libera,* dobila je ime *Proserpina,* te se izjednačila s grčkom Persefonom.

Ceres, božica poljodjelstva, slavila se u Rimu po grčkom obredu. Bogoslužje joj se uvelo g. 496. pr. Is. zajedno s Dionisovim i Persefoninim u vrijeme gladi po nalogu sibilskih knjiga. Božica se držala zaštitnicom plebejaca. Hram joj je bio pod nadzorom plebejskih edila, kojima je pripadala i briga oko svetkovine njezine *(Cerealia)* u mjesecu travnju.

280. Drugi su bogovi seoskoga života bili: *Silvanus,* zaštitnik šumâ, vrtovâ, poljâ i stadâ, koji je kao i Fauno imao pratioce *(Silvani); Picus,* sin Saturnov, koji je kao otac Faunov primio i svojstva njegova; *Feronia,* davalica obilne žetve, u koje su se hramu često robovi oslobođavali, pa stoga i zaštitnica oslobođenikâ; *Flora,* božica cvjetanja i plodnosti, koje se svetkovina, *Floralia,* od 28 travnja do 3. svibnja svetkovala igrama u kazalištu i cirku; *Pomona,* davalica voća; *Vertumnus,* bog vrtovâ, koji je mogao promijeniti oblik kao i vrtovi u različno doba godine; *Pales,* zaštitnica pašnjakâ i stadâ, koje se svetkovina *(Parilia* ili *Palilia)* 21. travnja, kadno se tobože osnovao Rim, svetkovala prastarim običajima pastirske svetkovine; *Maia,* staroitalska božica proljeća, žena Volkanova, koja se poslije s grčkom Majom stopila i držala za mater Merkurijevu (Hermovu); *Vacuna,* božica livadâ i (kao i Dijana) šumâ, lova i pobjednoga zanosa u ratu, koja se kod Sabinaca mnogo poštovala; *Terminus,* bog međâ, kojemu su pod zaštitom bili kameni međaši *(termini); Tellus (mater),* mati zemlja.

281. S božanskim se svojstvima javljaju i zastupnici silâ, koje djeluju u vrelima i rijekama. Božanstva vrelâ predočivala su se kao ženska bića, koja pjevaju i proriču i koja pomažu kod porođaja. *Camenae,* koje su se poštovale u gaju pred vratima *Porta Capena,* izjednačile su se s grčkim Muzama. Osobito su se poštovale kao porođajne božice: *Egeria,* žena Numina, i *Carmenta,* mati proročica Euandrova, koji se doselio iz Arkadije. Božica vrelâ *Iuturna* bila je u priči sada žena Janova i mati *Fontova (fons:* vrelo), sada sestra rutulskoga kralja Turna. Od riječnih se bogova najviše poštovao *pater Tiberinus. Neptunus* je bio božanski zastupnik vode uopće, a morski je bog postao, pošto se izjednačio s Posidonom.

282. *Orcus* se zvao i podzemni svijet i bog, koji kod nastupa smrti djeluje sada strašno sada blago. *Dis pater (dis = dives)* bio je kao grčki

Pluton gospodar podzemnoga svijeta. Pored njih se javlja materinska njegovalica mrtvih s različnim imenima *(Tellus, Lara, Mania, Dea Muta)*. *Libitina* je bila božica veselja *(Venus Libitina)* i ujedno smrti, stoga se izjednačivala i s Persefonom. U svetinji su se njezinoj čuvale pogrebne sprave.

283. Među inostranim bogovima, kojih je tuđe bogoslužje nepromijenjeno prihvaćeno, zauzimao je *Apollo* prvo mjesto. On je došao u Rim kao bog očisnik i liječnik (ἀλεξίκακος) za Tarkvinija Superba, pošto se upitalo delfsko proročište. U nevolji drugoga punskog rata osnovali su mu se na savjet delfskoga proročišta *ludi Apollinares*. Za Augusta, koji je držao, da je s njegovom pomoću pobijedio kod Akcija, bogoslužje se njegovo iznova podiglo. Hram njegov na rtu Akciju uresio se jednim dijelom plijena, a svečane igre, koje su se tamo vršile, sjajno su se obnovile. U Rimu mu je August sagradio sjajan hram na Palatinu (§ 320.). — Bogoslužje boga liječnika Eskulapija (*Aesculapius*, Ἀσκληπιός) uvelo se iz Epidaura za neke kuge po nalogu sibilskih knjiga. Hram mu je bio na tiberskom otoku. *Hercules* (Ἡρακλῆς) stopio se sa staroitalskim bogom *Semo Sancus* ili *Dius Fidius*, te se poštovao kao bog istine i vjernosti. Stoga se govorilo: *Me Dius Fidius, Me Hercules, Mehercle* (t. j. *iuvet*, u istinu). Kao bogu, koji daje uspjeh, davala mu se desetina dobitka ili plijena. *Castor* i *Pollux* dobili su kod Fora hram, jer su u bitki na jezeru Regilu (g. 496. pr. Is.) Rimljanima pomogli i navijestili pobjedu u Rimu. Svetkovina njihova 15. srpnja slavila se svečanim ophodom vitezova rimskih *(transvectio equitum)*. Također su se poštovali kao bogovi zaklinjanja, stoga: *Edepol, Mecastor*. *Magna Mater* zvala se kretska mati bogova Rea, kći Uranova i Gejina i žena Kronova, koja se rano izjednačila s azijskom Kibelom. Bogoslužje je njezino došlo u Rim u drugom punskom ratu po nalogu sibilskih knjiga. Simbol njezin, kamen, donio se uz velike svečanosti u Rim iz Pesinunta u Maloj Aziji (g. 204. pr. Is.), osnovala joj se svetkovina *(Megalesia)* i sagradio hram. Službu su njezinu po orijentalnom obredu otpravljali frigijski svećenik i svećenica uz mnoštvo slugâ, koji su se zvali *Galli*. Napokon je prodrlo u Rim i bogoslužje *Iside* i *Osirisa* pa *Serapisa* iz Aleksandrije i misterije perzijskoga boga sunca, koji se zvao *Mithras*.

284. Pored pravih božanstava bilo je mnogo demonâ, koji se nijesu razvili u potpuna lica. Ovamo pripadaju *Genii*. Genije je bio više biće, koje život daje i uzdržava; on je bio s čovjekom od rođenja udružen, te ga je kao duh čuvar pratio kroza život pomažući ga, s njim čuvstvujući i trpeći, a poslije smrti je živio dalje u Larima. Rođeni dan čovjeka bio je svetkovina njegova genija, kojemu su se u slavu prinosile žrtve, a ljudi se zabavljali. Kao pojedino lice, tako je i porodica i narod imao svoga Genija. Genije Augustov, poslije i Geniji drugih careva poštovali su se javno. I mjestima, trgovima, cestama, kazalištima, kupaonicama pridijevali su se

Geniji, koji su se pomišljali kao zmije. Duhovi čuvari ženâ zvali su se *Iunones*.

Slični su duhovi čuvari *Fortunae*. Istina, božica sreće *Fortuna*, koja se zvala i *Fors Fortuna*, poštovala se kao i grčka Τύχη (§ 138.) kao pojedinačno biće, ali kao što su se u Anciju i u Prenesti poštovale po dvije Fortune zajedno, *Bona* i *Mala*, tako su se pridijevale posebne Fortune i državi, pojedinim staležima, spolovima, pače i licima, kao caru, na pr. *F. Publica, Plebeia, Equestris, Muliebris, Augusta* i t. d., te se u posebnim prilikama životnima tražila zaštita različnih Fortuna (kao i Indigetâ § 266.), na pr. za sreću na putu zazivala se *F. Comes* ili *Redux*.

Penates (u savezu sa *penus*: spremnica) bili su bogovi zaštitnici porodice, koji joj donose sreću. Žrtvenik im je bilo ognjište, gdje su stajali kipovi njihovi. I država je imala svoje Penate, koji su se poštovali u Vestinu hramu.

Lares, isprva bogovi livadâ, koji građaninu rimskomu zemljište čuvaju (stoga *lar* = ognjište i kuća), držali su se poslije za preobražene duhove pokojnikâ te su se zamjenjivali s Penatima. Svaka je kuća imala duha čuvara porodice *(Lar familiaris)*. Kip mu je stajao među Penatima na ognjištu, poslije u ormaru ili u kapelici *(lararium* ili *sacrarium)*. O svetkovinama su se Lari ovjenčavali i žrtvama častili, kod svakoga ručka dobili jedivu žrtvu i kod svih prilika zazivali se u molitvi. Kao duhovi čuvari cestâ imali su Lari na raspućima *(compita)* žrtvenike, kod kojih se svetkovala svetkovina njihova *Compitalia*. U mnogim se kućama Genije carev poštovao kao *Lar familiaris*.

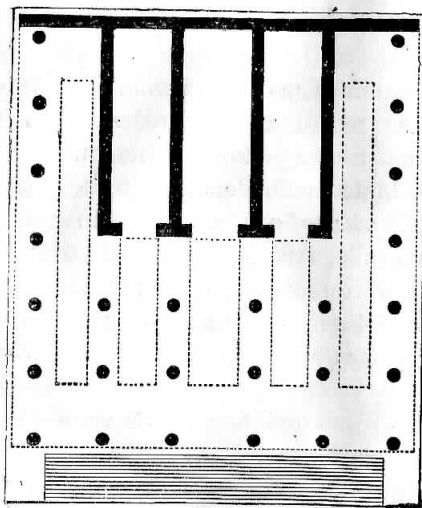
Dii Manes (t. j. dobri) bili su duhovi pokojnikâ, za koje se mislilo, da u podzemnom svijetu dalje žive i da su besmrtni. O obljetnici smrti prinosili su im se darovi, kitili su im se grobovi cvijećem i donosila im se jela. Općena svetkovina mrtvih *(Parentalia)* bila je mjeseca veljače. Od Manâ su bile različne *Larvae*, duše pokojnikâ, koje su obilazile u takovim oblicima, da su ljude strašile. Slična su noćna strašila bili *Lemures*, koje su odvraćali noćnim očišćavanjima.

C. Bogoslužje.

1. Bogoslužna mjesta.

285. Mjesta, na kojima su se bogovi državni poštovali, bila su sveta (*loca sacra*, t. j. svojina bogovâ). A svojinom bogovâ učinila bi ih *dedicatio*, kojom bi se svetinja uza svečane riječi, koje bi svećenik naprijed govorio, a načelnik državni ponavljao, bogu predala, i *consecratio*, izjava svećenikova, da je svetinja svojina boga. Osvećeno mjesto zvalo se *fanum*; ono, što je

bilo izvan njega, bilo je *profanum*. Među fana su osim svetih gajeva, najstarijih bogoslužnih mjesta rimskih, pripadala osvećena *sacella*, koja su bila ili žrtvenici *(arae)* ili kapelice *(aediculae)* s kipom božjim i sa žrtvenikom, pa zgrade određene za bogoslužje *(aedes sacrae)*. *Delubrum* zvalo se isprva mjesto za očišćavanje *(lavare)*, koje se za očišćavanje onih, koji su htjeli da žrtvuju, nalazilo pred svetinjom, a onda je riječ značila uopće kuću božju. Prema osvećenomu fanu razumijevalo se pod *templum* mjesto, koje su auguri odredili za motrenje auspicijâ (§ 292.) i kojega je nacrt, kvadrat, odlučivao o obliku zgrade. Ako bi *templum* osvetio svećenik, postao bi *fanum*. Tako je na pr. govornica bila *templum*, a nije bila *fanum*, a *aedes Vestae*, okrugla zgrada, bila je *fanum*, ali nije bila *templum*.

Sl. 54. Jupiterov hram na Kapitoliju.

286. Najstariji oblik rimskoga hrama, na koji su utjecali Etruščani, pokazuje nacrt Jupiterova hrama na Kapitoliju (sl. 54.). Prednju su polovicu građevine, koja je bila gotovo kvadratična, zapremali stupovi, kojih je 6 stajalo u pročelju; u stražnjem dijelu bile su tri cele pod jednim krovom, od kojih je srednja pripadala Jupiteru, lijeva Junoni, a desna Minervi. Stupovi su stajali u velikim razmacima i nosili drveno potkrovlje. Zabat je bio urešen kipovima od pečene gline. Kad je prodr'o grčki utjecaj, stali su se uvoditi i grčki oblici hramovâ, kojih svih ima među rimskim spomenicima bogoslužja (§ 146. i d.). Od grčkih se slogova korintski najčešće upotrebljavao i najbujnije razvio. Najobičniji je oblik hrama bio πρόστυλος, kojemu se prednji trijem raširio tim, da se sa dva ili više stupova pomaknuo naprijed. Znatnu je promjenu rimska gradnja hramovâ doživjela tim, što su se stali upotrebljavati svedeni lukovi i kubeta.

287. Hram se držao za kuću božju, stoga su redovno u nj ulazili samo sluge božje, svećenici. Kod žrtvenika, koji je stajao pred hramom, mogao se svatko moliti i na njemu žrtve prinositi, samo je morao za to svećenicima dati određene dijelove žrtvene životinje ili novaca. Kod bogoslužnih čina državnih građanstvo nije trebalo da sudjeluje. Sakupljeni su ljudi samo gledali. U najviše hramovâ nije se služba božja vršila redovno, nego samo jedamput na godinu svetkovala se svečano svetkovina osnutka hrama.

Hramu su pripadali zavjetni darovi *(ornamenta)* i sprave potrebne kod žrtvovanja *(instrumentum)*. Pred pročeljem je stajao visoki žrtvenik *(ara)* za žrtve paljenice. Nastavak za žrtve paljenice, kojemu je ara bila podloga, zvao se *altaria*. Često je jednomu hramu pripadalo više žrtvenikâ, koji su stajali u njemu i izvan njega. Također su služili žrtvovanju humovi od zemlje i buseni pa *foci* (prenošljive žeravnice) i *tripodes* sa žeravnicama. *Sacra mensa* pred kipom božjim u hramu bila je za priloge, koji se nijesu spaljivali, nego samo prilagali (*epulae*, *libationes*, *stipes* novčani prilozi, *primitiae* prvine plodovâ, cvijeće, vijenci). Na drugim su stolovima bile žrtvene sprave: *acerrae* kutije za tamjan, *turibula* kadionice, *cultri* žrtveni noževi, sjekire, zdjelice, kondiri, kropila i t. d.

2. Svećenici.

288. Bogoslužni su čini *(sacra)* bili ili privatni, te ih je u ime svoje vršio čovjek sâm, u ime porodice *pater familias*, u ime roda *(gens)* svećenik *(flamen)* izabran između članovâ roda, — ili javni, te su ih u ime naroda vršili magistrati i svećenici ili pojedini rodovi i društva *(sodalitates)*, kojima je narod povjerio staranje oko bogoslužja.

Svećenici su se postavljali imenovanjem, koje je pripadalo vrhovnomu svećeniku *(pontifex maximus)*, ili kooptacijom, a kasnije i izborom, a uvodili su se u službu inauguracijom, kojom se bog pitao, je li mu novi svećenik po volji. Kod nastupa službe valjalo je da novi svećenici dadu gozbu, a sjaj, koji bi se kod te prigode razvio, spominje se kao poslovica. Visoke službe svećeničke bile su počasne. Nošnja, kojom su se odlikovali *sacerdotes publici*, bila je *toga praetexta*, a *flamines* su nosili visok šešir, kojemu je na šiljastom vrhu *(apex)* bila pričvrštena maslinova grančica vunenom vrvcom. Osim toga su kod igara sjedili na počasnim mjestima i bili oslobođeni od vojničke službe, od građanskih službi i od daća. Najviše je zborova svećeničkih imalo zemljišni posjed. Za poslugu kod svetih čina pripadalo je svećenicima mnogo služinčadi, na pr. *lictores*, *pullarii*, čuvari svete piladi, *victimarii* žrtvene sluge, *tibicines* frulaši i t. d. *Camilli* i *camillae*, koji su kod žrtvovanja pomagali, bili su slobodni dječaci i djevojke, kojima su roditelji još bili u životu *(patrimi et matrimi)*.

289. Najviše je mjesto među svećenicima zauzimao zbor pontifikâ *(pontifices)*. Oni su se isprva birali kooptacijom, poslije u tributskim komicijama, a brojili su u Sulino vrijeme 15 članova. Na čelu im je bio *pontifex maximus*, duhovni nasljednik kraljev, koji je i u njegovoj kući (*regia* na Foru, § 317.) imao ured i stan. Pontifici su nadzirali sve bogoslužje i svećenike, odlučivali o sakralnopravnim pitanjima, na pr. o valjanosti žrtava, i vršili službu kod mnogih religioznih čina, na pr. kod osvećivanja hramova, kod zavjetâ, kod očisnih žrtava. Oni su nadalje uređivali kalendar, sastavljali

popise konsulâ *(fasti consulares)*, pisali ljetopise *(annales)* pa čuvali i nastavljali duhovni arhiv *(libri pontificii)*. Od Augusta bila je služba vrhovnoga svećenika združena s carskim dostojanstvom. Zboru pontifikâ pripadao je i *rex sacrorum* (ili *sacrificulus)*, koji je vršio neke duhovne čine svezane s kraljevim imenom. On je kao i *pontifex maximus* stanovao u regiji, ali mu je bio podložan, premda je na oko bio na najvišem stepenu.

290. *Flamines* (od *flare:* potpirivati žrtvenu vatru) bili su svaki svećenik pojedinoga boga, te im je glavni posao bila svakidašnja žrtva njihovim bogovima. Zboru pontifikâ pripadala su 3 *flamines maiores*: *flamen Dialis* (Jupiterov), *f. Martialis* i *f. Quirinalis*, a k tomu je dolazilo 12 *flamines minores*, na pr. Volkanov i Florin. Najviši, *f. Dialis*, imao je pravo sjediti na kurulskoj stolici i imati liktora, nadalje je bio član senata, ali mu je život bio kojekako ograničen, da se ne bi povrijedila svetost njegova lica. Po strogim propisima njegove službe nije se smio zakleti, popeti se na konja, po danu se svući, po noći izostati od kuće, dotaknuti se čega nečista, približiti se grobu i t. d. Žena njegova, *flaminica Dialis*, bila je svećenica Junonina.

291. *Virgines Vestales* zvalo se 6 svećenica Vestinih, koje je kao djevojke od 6 do 10 godina pontifik za službu božičinu osvetio *(pontifex capit virginem)*. One su bile dužne ostati u službi 30 godina, 10 godina učeći se službi, 10 godina vršeći je, a 10 godina učeći je. Stanovale su u atriju Vestinu na Foru (§ 317.), koji je bio nalik na manastir, pod nadzorom pontikovim. Predstojnica im je bila *Virgo Vestalis Maxima*. Najznatnije su im zadaće bile uzdržavanje vječne vatre na državnom ognjištu u Vestinu hramu i prinošenje svakidašnjih jedivih žrtava (*muries:* rasô i *mola salsa*, v. § 298.). Osim toga im je valjalo hram svaki dan pokropiti tekućom vodom i iskititi ga lovorom. Molitve za sreću naroda, osobito u vrijeme nevolje, pripadale su također među redovne poslove njihove. Ako bi dužnosti svoje zanemarile, osobito ako bi pustile, da se sveta vatra utrne, kaznio bi ih pontifik. Ako bi povrijedile zavjet djevičanstva, uzidale bi se žive na polju *campus sceleratus*. Poradi svetosti službe bile su Vestalke veoma ugledne. Pratio bi ih liktor, a kod igara sjedile bi na počasnim mjestima. Pratnja ih je čuvala od svakoga napadaja, a ako bi zločinac, koji bi se vodio na smrt, slučajno susreo Vestalku, bio bi pomilovan. Nosile su bijelo odijelo i počeonik *(infula)*, od kojega su visjele vrvce. Kod žrtve zastrle bi se bijelom koprenom.

292. *Augures* (motrioci pticâ), zbor svećenički, u kojem je za Cezara bilo 16 članova, bili su dužni motriti i tumačiti auspicije, kojih su motrenje imali magistrati naložiti, da bi se stekla privola bogovâ za koji državni čin. Jer po mišljenju Rimljanâ davao je Jupiter kod svakoga pothvata znakove razumljive vještaku, odobrava li ga ili ne. Tumačenje tih znakova (*auguria* ili *auspicia*, upravo *avispicia:* motrenje pticâ) učila je nauka augurska predana u starim knjigama. Glavna je zadaća augurâ u staro vrijeme bila po nalogu magistrata motriti ptičje znakove i odrediti sveti prostor *(templum)* za motrenje. Zato bi augur naskoro iza ponoći na kakvoj visini zakrivljenim štapom *(lituus)* nacrtao dvije crte, koje bi se presijecale, i to jednu od juga prema sjeveru, a drugu od istoka prema zapadu, te bi paralelama k tima crtama ogradio kvadrat. U sredini toga kvadrata bio je *tabernaculum*, kojemu je ulaz bio s juga; pred njim bi augur sio i očekivao zamoljene znakove božje. Znakovi su pak bili povoljni, ako su dolazili od istoka, dakle s lijeve strane, a oni koji su dolazili od zapada, držali su se za nepovoljne. Uz *auspicia ex avibus*, koja su od Cicerona izlazila iz običaja, a motrio se kod njih način lećenja, glasovi pa i samo pojavljivanje pticâ, bio je najznatniji znak božji sijevanje. Osobito u ratu rado se motrilo, kako sveta pilad jedu *(auspicia ex tripudiis)*. Ako bi životinje iz gajbe željno poletjele k brašnenim valjušcima, što bi se pred njih metnuli, i jedući ih puštale komadiće na zemlju, bio bi znak povoljan. Nadalje se držao za zao znak susret nekih životinja, na pr. vuka, pa štropot, koji bi smetao motrenje znakova božjih, ili neobična pojava kod kakva čina, na pr. ako bi se srušio padavičav čovjek *(signa ex diris)*.

Budući da je svaki činovnik bio dužan kod službenih svojih čina motriti auspicije, značilo je motrenje auspicijâ isto, što i vlast činovnička. Stoga znači vrhovno zapovjedništvo i *imperium* i *auspicium (-ia)* ili *imperium auspiciumque*. Ali činovnik je bio vezan na izjavu *(nuntiatio)* augurâ o znakovima božjima (*aves admittunt:* ptice dopuštaju, *alio die:* drugi dan). Stoga su auguri mnogo utjecali na tijek političkih događaja. Osobito su mogli učiniti, da se komicije odgode, izjavom o znakovima, što su ih ili sami opazili ili za njih čuli, a kod državopravnih čina odlučivao je zbor augurâ, je li se zanemarivši znakove božje učinila pogrješka *(vitium)*, a u tom je slučaju valjalo odluku ukinuti. U posljednje vrijeme republike motrenje je znakovâ poradi toga, što se upotrebljavalo na zlo, postalo puka formalnost.

293. *Haruspices* su bili etruščanski tumači znakovâ, koji su volju božju tumačili iz droba žrtvenih životinja (srca, jetre, žuči, pluće), i starali se oko umirbe znamenjâ *(procuratio prodigiorum)* i tumačenja pa umirbe munjâ (§ 268.). Ako bi se po znamenjima sudilo, da se neki bog srdi, pozvao bi senat iz Etrurije haruspike, da tumačeći znamenja nađu, koji se bog srdi, i da kažu, kakvim bi se očisnim žrtvama milost njegova iznova stekla. Za motrenje droba prizivali su magistrati i privatnici haruspike, koji su u Rimu živjeli. U carsko je vrijeme bio u Rimu zbor od 60 haruspika.

294. *Sacerdotes Sybillini* činili su zbor svećenički od isprva 2, onda 10 i napokon 15 članova, koji su ponajviše bili bivši konsuli ili pretori (zvali su se također *duoviri*, *decemviri*, *quindecemviri sacrorum* ili *sacris fa-*

ciundis). Njima je bila dužnost po nalogu senata pogledati sibilske knjige *(adire, consulere, inspicere)*, da osobito kod teških nesreća, kao kod kuge ili potresa, pa kod znamenjâ, tumačeći rečenicu kažu, kako se bogovi mogu umiriti, i da odrede izvedbu onoga, što valja učiniti. Osim toga pripadao im je nadzor nad bogoslužjem, koje se uvelo po nalogu sibilskih knjiga (§ 266.).

Po priči je Tarkvinije Superbo od kumske Sibile 3 knjige proroštava kupio. Kad su one u požaru Kapitolija (g. 83. pr. Is.) propale, načinila se nova zbirka od rečenicâ, koje su bile svakuda raširene, i pohranila u Jupiterovu hramu. Odavde ih je August prenio u hram Apolonov na Palatinu. Jezgru su sibilskih knjiga činila grčka proroštva, koja su potjecala iz Male Azije.

295. *Fetiales*, zbor svećenički od 20 članova najvišega stepena, imali su zadaću navješćivati rat i sklapati ugovore o miru. Ako bi koja država povrijedila ugovor s rimskim narodom, pošlo bi nekoliko fecijalâ u najbliži grad pogranični i tražilo zadovoljštinu. Ne bi li se zadovoljština u određenom roku dala, pošao bi između fecijalâ izabrani *pater patratus* na granicu neprijateljsku, navijestio rat pa krvavo koplje bacio u zemlju neprijateljsku. Poslije se ovaj obred vršio blizu hrama Belonina. Kod sklapanja mira zaklao bi *pater patratus* svinjče (stoga *foedus icere, ferire*) uz proklinjanje za slučaj, ako bi se ugovor povrijedio: *Tu, Iuppiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hic feriam.* Od drugoga punskog rata fecijali su samo rijetko vršili službu. Ali zbor je njihov ostao do najkasnijega carskog vremena.

296. *Salii* (plesači) činili su dva zbora po od 12 članova patricijskoga roda. Stariji su se zvali *Palatini*, mlađi *Collini* po svetinjama na Palatinu i na Kvirinalu kod vratâ *porta Collina*. Palatinski su Saliji služili Martu, a Kolinski Kvirinu. Na čelu su im bili *magister, praesul* (prvi plesač, kolovođa) i *vates* (prvi pjevač). U ožujku bi se počeli ophodi njihovi k svima žrtvenicima i hramovima gradskima uz pjevanje i plesanje. Nosili su vezenu tuniku, oklop, kacigu i mač, sveti štit (*ancile* v. § 273.) na lijevoj ruci, a u desnoj štap, kojim su udarali po štitu. Svaki bi se dan ophoda završio s obilnom gozbom *(Saliares dapes)*. Pjesme Salijâ *(axamenta)* bile su poradi starine već u Ciceronovo vrijeme i svećenicima jedva razumljive.

297. *Fratres arvales* (poljska braća, od *arvum:* polje) služili su božici *Dea Dia* (koja se zvala također *Acca Larentia*). To je bila staroitalska božica zemlje, po kasnijoj priči bila je ona žena Faustulova i odgojiteljica Romula i Rema. Arvalska braća, 12 na broju, među koje su pripadali i carevi, slavili su glavnu svetkovinu božičinu u svibnju što u gradu što u gaju njezinu nedaleko od Rima. Od različnih obreda o toj svetkovini znatan je bio osobito ples, uz koji se pjevala prastara pjesma u slavu Larâ i Marta;

Ova arvalska pjesma, koja je sačuvana, pripada među najstarije spomenike latinskoga jezika.

Sodales Augustales bili su članovi zbora, koji je bio g. 14. posl. Is. osnovan za bogoslužje *gentis Iuliae.* I potonji carevi, koji su bili uvršteni među bogove, dobili su takova bogoslužja svoga roda.

Za priredbu i nadzor javnih gozbi o svetkovinama božjima, što je prije pripadalo među dužnosti pontifikâ, bili su postavljeni *tresviri Epulones* (za Cezara *decemviri*).

O *Lupercima* v. § 278.

3. Bogoslužni čini.

298. Središte je svakomu bogoslužnomu činu bila žrtva. Nekrvne su žrtve bile prvine plodovâ *(primitiae)*, *mola salsa* (osoljena krupica od osušena i ostupana pira), jela *(dapes)*, žrtveni kolači *(liba, placentae)*, mlijeko, vino i kad *(odores)*. Životinje žrtvene *(hostiae, victimae)* morale su biti bez mane i za posao još neupotrijebljene. Bogovima su se žrtvovale muške, božicama ženske životinje, podzemnim božanstvima životinje tamne boje. Vrsta je životinje bila točno propisana, na pr. za Jupitera bik, za Junonu krava, za Marta *suovetaurilia* (svinjče, ovca, bik), za Libera jarac.

299. Svaka je žrtva bila združena s molitvom. K molitvi je čovjeku valjalo pristupiti čista tijela i duše. Stoga bi se ljudi okupali u tekućoj vodi, prije negoli bi se bogu približili. Nečist bi se čovjek očistio tim, što bi se okadio sumporom i lovorom ili koračio preko vatre. Da ne bi nikaki šum sveti čin smetao, nazočni bi smjerno šutjeli na zapovijed svećenikovu *(favete linguis)*. Za žrtvovanja svirao bi *tibicen*, a žrtvovač bi zastr'o glavu. Kod molitve bi čovjek stajao lice okrenuvši prema istoku ili prema kipu božjemu, a ruke podigavši prema nebu ili, ako bi se molio kojemu morskomu božanstvu, pruživši prema moru, a kod zazivanja podzemnih bogova dotičući se njima zemlje. Za molitve bi se rukama prihvatio žrtvenika, onda bi ruku metnuo na usta *(adoratio)*, okrenuo se s lijeva na desno, kod nekih bogoslužja s desna na lijevo, ili bi žrtvenik obašao pa sio.

Žrtvenu životinju nakićenu vrvcama *(infulae)*, upravo vunenim pahuljicama, koje su u pravilnim razmacima bile stegnute vrvcom *(vitta)*, osvetio bi svećenik bogu tim, što bi joj na glavu sasuo *molam salsam (immolatio)* i iz zdjelice na to izlio vina, kod nekih žrtava nekoliko dlaka s glave odrezao i u vatru bacio pa nožem načinio potez preko leđa od čela do repa. Onda bi se životinja zaklala, krv uhvatila u zdjelu pa po žrtveniku izlila. Kod žrtava očisnica životinja bi se redovno ili sva spalila ili svećenicima prepustila, a kod žrtava umolnica i zahvalnica žrtvovala bi se *exta* (jetra, žuč, pluća, srce), a meso *(viscera)* pojelo. *Exta* su imali haruspici (§ 293.) ogledati, da vide, je li žrtva bogu ugodna. Ako bi se pokazalo, da

nije ugodna, morala bi se obnoviti. Inače bi se *exta* skuhala ili ispekla, razrezala pa po zdjeli položila, a onda posula molom salsom, pokropila vinom i metnula na žrtvenik.

300. U vrijeme nevolje naredio bi senat zapitavši sibilske knjige molitvene dane *(supplicationes)*, koji bi se uza sudjelovanje svega građanstva po grčkom obredu proslavili. Od hrama Apolonova obašao bi narod ovjenčan lovorovim vijencima uz pjesmu i svirku sva sveta mjesta. Ljudi bi se obrazom dotakli pragova svetinjskih, pali na koljena pred kipovima božjima, obuhvatili im koljena i ljubili im ruke i noge. Tako su se slavile i zahvalne svetkovine (koje se također zovu *supplicationes*) iza sretnih događaja.

S molitvenim su danima često bila združena *lectisternia*. Tako su se zvale gozbe božje, kod kojih bi se kipovi bogovâ, po svoj prilici od drveta s glavom od mramora, tuča ili voska, položili na jastuke *(lectus* ili *pulvinar)*, a kipovi božicâ posadili na stolice, pa metnula pred njih jela. Redovna bi se gozba spremila trima kapitolijskim božanstvima za rimskih i plebejskih igara.

Zavjeti *(vota)* bili su i u državnom i u privatnom životu veoma obični. Javno bi se u nevolji bogovima zavjetovali hramovi, molitvene svetkovine, ako odvrate pogibao ili neko vrijeme osiguraju nepromijenjen opstanak države. Redovne su zavjete zavjetovali viši činovnici kod nastupa službe i polaska u provinciju *(votorum nuncupatio)*. Zavjetni bi se dar popratio zavjetnom pločom, koja bi se u hramu postavila, a sadržavala bi natpis ili sliku. Za *ver sacrum* v. § 273.

Devotio je bila u tom, da je vojskovođa ili sâm sebe mjesto vojske, koja se nalazila u pogibli, žrtvovao podzemnim bogovima (na pr. *Decii)* ili nekoga drugoga ili vojsku, zemlju i gradove neprijateljske zavjetovao bogovima smrti. Takav se način proklinjanja, kojim se čovjek nastojao izbaviti neprijateljâ, upotrebljavao i u privatnom životu, osobito u vrijeme carevâ.

4. Igre.

301. Javne igre *(ludi)* bile su u uskom savezu s bogoslužjem. Od najstarijega vremena zavjetovale su se kod osobitih prilika, osobito u ratu. Budući da su se češće ponavljale, postale su s vremenom godišnje svetkovine, od kojih su najznatnije bile ove: *ludi Romani, plebeii, Cereales, Apollinares, Megalenses* (u slavu božice *Magna Mater*) i *Florales*. Trajanje svetkovinâ naskoro se produljilo (na pr. *ludi Romani* produljili su se na 15, *l. plebeii* na 14 dana), a i broj im se umnožio, tako da je potkraj republike bilo 65 dana za igre, a u 2. vijeku posl. Is. 135. Starali su se oko igara najviše edili, od Augusta pretori. Budući da svota doznačena iz državne blagajne za igre nije dostajala, došlo je već rano u običaj, da se za pokriće troškovâ dodavalo od privatnoga imutka ili da se tražila potpora od prijateljâ i da su se globili saveznici i provincije. Ulaz je k igrama bio

slobodan, samo su se reda radi dijelili biljezi *(tesserae)*, na kojima je bio naznačen program. Magistrati, svećenici, pojedine porodice, senatori i vitezovi imali su posebna mjesta. Nerijetko je bilo s igrama združeno čašćenje ili darivanje naroda.

Među neredovne su igre pripadali *ludi saeculares*, koji su se prvi put slavili g. 249. pr. Is., da bi se ublažili Dis i Proserpina, a g. 146. pr. Is. ponovili. Drugi su se put ponovili g. 17. pr. Is. za Augusta, koji je bogoslužju dodao Apolona i Dijanu. Svečanost se počela u noći od 31. svibnja na 1. lipnja i trajala 3 noći i 3 dana. Prvi su dan bile scenske igre, posljednji se dan u hramu Apolonovu na Palatinu prinosila žrtva, kod koje je 27 dječaka i toliko isto djevojaka pjevalo pjesmu *carmen saeculare*, koju je spjevao Horacije.

Osim javnih bilo je igara, koje su priređivali pojedinci ili društva, osobito kod pogrebâ *(ludi funebres)*.

302. Najstarije su igre bile circenske *(ludi circenses)*, koje su se vršile u cirku (§ 321.). Počele bi se sa svečanim ulaskom *(pompa)* činovnikâ, koji su igre priredili, u trijumfalnoj nošnji i vozačâ pa ostalih boraca kroz vrata *porta triumphalis*, a kod toga su se i kipovi božji nosili na odrima, a atributi njihovi vozili na kolima. Na znak upraviteljev, koji bi iz svoje lože iznad pregradâ *(carceres)* bacio na trkalište bijel rubac, poletjela bi obično četvera kola od pregradâ s desne strane središnjega zida *(spina)* sve do stražnjih ciljeva *(metae)*, pa natrag i oko prednjih ciljeva. Kod sedme bi optrke bio dobitnik onaj, koji bi prvi prešao preko crte nacrtane kredom. Takova sedmerostruka optrka zvala se *missus*. Broj je njihov za carevâ narastao na 24. Na spini je bilo 7 pliskavica i 7 jajastih znakova *(ova)*, koji bi se redom kod svake optrke okrenuli ili skinuli. Kola su bila malena, dvoprege *(bigae)* ili četveroprege *(quadrigae)*, a konji su stajali jedan do drugoga. Vozač je *(auriga)* na kolima stajao obučen u tuniku, koja mu je bila oko gornjega tijela čvrsto stegnuta, na glavi je imao kapu nalik na kacigu, u ruci bič, a za pojasom nož, da bi njim do potrebe prerezao uzde, koje su obično bile na pojasu pričvršćene. Vozači su obično bili robovi, ali su se često veoma voljeli i imali znatne dohotke. Konje i drugu opremu potrebnu za igre pribavljala su na trošak priređivačâ igara društva s upraviteljima na čelu. Strastveno zanimanje naroda za utrkivanja osnivalo se poglavito na organizaciji stranaka u cirku, koje su najprije kao bijela i crvena stajale jedna prema drugoj. Onda su k njima pridošle još zelena i modra stranka. Kola, koja su se utrkivala, imala su boje stranaka kao znakove. Osim utrkivanjâ bio je cirk mjesto za hajke na zvjerad i gladijatorske borbe. I vojničke parade vršile su se u njemu, *ludi sevirales* za 6 odjela vitezovâ, koje su vodili *seviri* i jedan član carske porodice kao *princeps iuven-*

tutis, pa *ludus Troiae*, koji su oružani dječaci iz odličnih porodica, podijeljeni na turme, izvodili na konjma.

303. Scenske igre *(ludi scenici)* bile su združene sa svetkovanjem najviše svetaka. Kao dramska prikazivanja osvanule su g. 240. pr. Is., kad je Livije Andronik, grčki zârobljenik iz Tarenta, prvu po grčkom uzoru spjevanu dramu na pozornicu iznio. Najprije bi se za prikazivanje sagradila pozornica, onda kazalište od drveta, pa opet porušilo, dok nije Pompej (g. 55. pr. Is.) sagradio prvo kazalište od kamena. Priređivač igara najmio bi i platio glumce. Premda su oni ponajviše bili robovi ili oslobođenici i stalež im se prezirao, popravio im se s vremenom položaj toliko, da su glasoviti glumci, kao Roscije i Ezop, u Ciceronovo vrijeme bili veoma bogati i najuglednije ljude imali za prijatelje. Glumačkom bi družinom *(grex, caterva)* upravljao upravitelj *(dominus gregis)*, koji bi u starije vrijeme komad, što bi se imao prikazivati, od pjesnika kupio ili sâm ili za priređivača igara. Drama se sastojala od prizora govorenih *(diverbia)* i pjevanih *(cantica)*. Ove bi posljednje pjevao pjevač uz pratnju frule, dok bi im glumac sadržaj prikazivao pantomimski. Samo tragedija, koja je nasljedovala grčki original, imala je kor; a pjesme je njegove *choraules* pratio na dvojnicama. Kod prikazivanja natjecali su se glumci za povlađivanje gledalaca, što je davalo povod strastvenomu strančarstvu uza česte gungule. Nagrade su bile palme, vijenci od zlatna i srebrna lima, dragocjene haljine i novci. Osobita je vrsta scenskoga prikazivanja bila *Atellana*, komedija sa stalnim karakternim licima, koja su isprva mladi građani, poslije glumci prikazivali, ponajviše kao zaglavna igra *(exodium)*. Često se za zaglavnu igru upotrijebio i *mimus*, također karakterna slika iz običnoga života, ali bez stalnih lica kao atelana. U mimu su glumci dolazili na pozornicu bez obrazinâ, koje su od Roscija bile u običaju, a ženske uloge, koje su inače igrali muškarci, igrale su žene. U Augustovo je vrijeme došao k tomu još *pantomimus*. Radnju, koja je bila ponajviše uzeta iz mitologije, prikazivao je plesač plesom i ritmičkim kretnjama, dok je kor uz pratnju frulâ i drugih glazbala pjevao pjesme *(cantica)*, koje su tomu odgovarale.

304. Amfiteatralne igre bile su gladijatorske borbe, hajke na zvjerad i pomorski bojevi. Mačovalačke su se igre isprva priređivale za svečanost pogreba ili na uspomenu pokojnikâ. Naskoro su se veoma voljele i bile zgodno sredstvo, da se steče ljubav naroda, ali su sve do u carsko vrijeme ostale dobrovoljni čini *(munera)*. U Rimu su se gladijatorske borbe vršile na Foru, onda u amfiteatrima, koji bi se do carskoga vremena za svako prikazivanje sagradili od drveta, ili u cirku. Amfiteatara od kamena bilo je osim Rima (§ 319.) u mnogim gradovima Italije i provincijâ. Gladijatori su bili zločinci, ratni zarobljenici, robovi i dobrovoljni najamnici *(auctorati)*. Gladijatorske čete imali su privatnici ili su ih držali pothvatnici, koji su ih

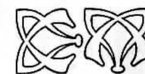

priređivačima igara iznaimali ili prodavali. Obrazovali su ih u osobitim školama *(ludi)* učitelji za svaku vrstu oružja napose. Gladijatori dobitnici mogli su biti od borbî oslobođeni, te bi za znak oslobođenja dobili štap za vježbanje *(rudis)*, ili se potpunom slobodom nagradili. Prikazivanje bi se počelo sa svečanim prolaskom mačovalaca *(pompa)* kroz arenu. Uvod bi borbi bilo prividno mačovanje *(prolusio)* s tupim oružjem. Onda bi se počela borba četâ ili pojedinaca, u kojoj bi se ogledali borci s različitim oružjem. *Retiarii*, koji su imali mrežu, trozub i bodež, borili bi se s jedne strane, a s druge lako oružani *secutores* ili teško oružani *Galli*, *mirmillones* i *Samnites*, koji su imali velik štit, nazuvke, kacigu s prozirnicom i mač. *Thraeces* su imali malen štit, zakrivljen mač i potpunu opremu. Najteže su bili oružani *hoplomachi*. Oni, koji bi pali, iznijeli bi se na posebna vrata *(porta Libitinensis)* u *spoliarium*. Kad bi koji mačovalac bio nadvladan od svoga protivnika, zamolio bi za život podigavši prst. Odluku bi priređivač igara prepustio narodu, koji bi mašući rupcima pokazao, da pristaje, a okrenuvši palce dolje, da ne pristaje.

Borbe sa zvjeradma *(venationes)* priredio je prvi put M. Fulvije Nobilior g. 186. pr. Is. Borci *(bestiarii, venatores)* bili su kao i gladijatori ratni zarobljenici, zločinci ili najamnici, koji su se u posebnim školama poučavali. Prikazivanja, koja su se priređivala sa silnim troškom ne štedeći nimalo ni najrjeđih životinja, bila su ili borbe zvjeradi među sobom ili pokazivanja pripitomljene zvjeradi ili borbe lovaca sa zvjeradma ili pogubljivanja zločinaca, koji bi bez oružja izašli pred zvjerad.

Pomorski bojevi *(naumachiae)* prikazivali su se u kotlinama napunjenima vodom, koje bi se upravo za tu svrhu iskopale, ili na kojem jezeru ili u amfiteatru, kojemu bi se arena zato stavila pod vodu. Najveću je naumahiju priredio car Klaudije na Fucinskom jezeru s 19.000 momaka na 1000 brodova.

I grčke atletske borbe došle su u običaj uz borbe sa zvjeradma, te su se po grčkom običaju združile s muzičkim natjecanjima. Najglasovitiji je bio *agon Capitolinus*, koji je osnovao Domicijan; priređivao se svake 4 godine i uzdržao do kraja staroga vijeka. Za glazbena prikazivanja kod toga agona sagradio je Domicijan na Martovu polju pokrito kazalište *(odeum)*, a za atletske borbe *stadij*.

DODATAK.

GRAD ATENA. — GRAD RIM.

I. Grad Atena[1].

305. Grad je Atena postao kao utvrđeno središte atičke ravnine, koja se stere od sjeveroistoka prema jugozapadu do mora, a s ostalih je strana okružuju gore, i to na sjeverozapadu Egalej (τὸ Αἰγάλεων ὄρος) i Koridal (Κορυδαλός), na sjeveru Parnes (ἡ Πάρνης, τῆς Πάρνηθος), na sjeveroistoku Briles (Βριλησσός) ili Pentelik (Πεντελικόν), a na jugoistoku Himet (Ὑμηττός). Posred te ravnine protežu se među dva potoka, Kefisom (Κηφισσός) i Ilisom (Ἰλισσός), u kojem danas ima veoma malo vode, također od sjeveroistoka prema jugozapadu, brežuljci, koje završuje najviši od njih, šiljasti Likabet (Λυκαβηττός, 278 m.). Na drugoj strani doline, koja je po prilici 1000 koraka široka, diže se dalje k jugozapadu tlo opet u dva brežuljka. Istočni je ovalni brežuljak akropolski (157 m.); gotovo je svuda strm, a dolinu nadvisuje za 100 m.; zapadni, koji je od njega rastavljen sedlom širokim po prilici 150 koraka, zove se Areopag; prema Akropoli spuštaju se njegove stijene strmo, a prema zapadu i sjeverozapadu nagnut je blago. Jugozapadno od ta dva brežuljka protežu se od jugoistoka prema sjeverozapadu opet tri brežuljka, strmi brežuljak Muzâ (Μουσεῖον), koji se danas po grobnom spomeniku na njemu zove Filopapov brežuljak (147 m.), Pniks (ἡ Πνύξ, τῆς Πυκνός) i na sjeverozapadu brežuljak nimfâ (Νυμφεῖον). Prema jugozapadu prelaze ti brežuljci malo pomalo u ravninu; na obroncima brežuljka nimfâ ima strm ponor, gdje se lomio kamen; to je βάραθρον (§ 41.). Na kamenom tlu tih triju brežuljaka vide se još danas tragovi starim naseljima.

306. Za tvrđavu bio je od tih brežuljaka zgodan samo akropolski, jer je gotovo svuda strm, a na ravnoj mu površini ima dosta mjesta; oblik joj je elipsa, kojoj je velika, zapadnoistočna, os duga 300 m., a mala, sjeverojužna, po prîlici 130 m. Tu je porodica Kekropidâ osnovala svoje vladalačko sjedište, Kekropiju, koja se tim, što su se na nekim mjestima kameni obronci učinili strmiji, a na drugima se podigli zidovi, utvrdila i k vrelu Klepsidri (Κλεψύδρα t. j. sakrita voda, jer izvire u pećini, a ne vidi se, kuda otječe) načinile kamene stube. Tvrđavom se Akropola učinila tim, što su se obronci brežuljka, osobito na jugu i zapadu, zidovima sa devet vrata (Ἐννεάπυλον) s njom spojili. Ti su se zidovi prozvali

[1] Isp. plan Atene u Putzger-Srkuljevu Historičkom školskom atlasu na listu 7.

pelasgički (Πελασγικόν) po Pelasgima, starim stanovnicima Grčke. Na površini Akropole bile su sigurno kuće. Tu je Zeus Ἑρκεῖος imao svoj žrtvenik, a Hestija svoje ognjište. K tomu su pridošle svetinje gradskih bogova, Atene Polijade i Posidona-Erehteja. Pod zaštitom Akropole, kojoj su prva vrata bila na sjeverozapadnom uglu, naselila se dolina na zapadu i na sjeveru od nje. Zapadna se dolina zvala Λίμναι (bare), i budući da je bila izvan pelasgičkoga zida, držala se još dugo za selo. Tu se niže kamene terase na brežuljku Pniksu, gdje se sastajala narodna skupština, nalazio gradski bunar Καλλιρρόη. Sasvim blizu je bila najstarija svetinja Dionisova Λήναιον sa starom orhestrom (§ 165.).

307. Znatno se podigao grad pod vladom Pisistratidâ. Oni su središtem javnoga života učinili novi trg, koji su osnovali u lončarskom predgrađu (Κεραμεικός), Areopagu na sjeveru, tako da je ispunjavao nizinu između Areopaga na jugu i tržnoga brežuljka (Κολωνὸς ἀγοραῖος) na zapadu. Na tom su trgu podigli žrtvenik dvanaestorici bogovâ, koji je bio ishodište za sve ceste u Atici. Kaliroi su velikim podzemnim vodovodom iz gornjega tijeka Ilisa priveli obilnu vodu i sagradili bunar, iz kojega je na 9 lavskih glava istjecala voda (ἡ Ἐννεάκρουνος). Na Akropoli su južno od stare Erehtejeve svetinje, potonjega Erehtejona, sagradili Ateni Polijadi hram 100 stopa dug (Ἑκατόμπεδον), koji su poslije Persijanci porušili. Zeusu su u jugoistočnom dijelu grada na Ilisu počeli graditi golem hram (Ὀλυμπιεῖον), koji je istom Antioh, kralj sirski, i napokon car Hadrijan dovršio, i od kojega još danas nekoliko stupova stoji. Pisistratidi su osnovali i novu Dionisovu svetinju jugoistočno od Akropole (§ 165.). Čitav grad tada još nije bio opasan zidom, pelasgički mu je zid sve do Temistokla bio jedina utvrda[1], stoga se i Akropola do 5. vijeka zove πόλις. Kad su tirani bili prognani (g. 510.), okružila je demokracija trg javnim zgradama. Sagradio se pritanima (§ 26.) nov pritanej, koji se također ἡ θόλος zvao. Stari je pritanej ostao svetinja državnoga ognjišta i ured arhonta eponima. Na zapadnoj strani trga sagradio se kraljevski trijem (στοὰ βασίλειος, ured arhonta kralja), na južnoj Metroon (svetinja matere bogovâ, § 135.) s državnim arhivom i vijećnica (βουλευτήριον). Ubilcima tiranâ, Harmodiju i Aristogitonu, podigli su se nasuprot Metrou kipovi, a na obronku Areopaga, na osobitoj terasi, kipovi herojima, po kojima se zvalo 10 Klistenovih fila (ἐπώνυμοι, § 18, 2.).

308. Utvrda je grada bila djelo Temistoklovo. Budući da je htio težište moći atenske da prenese na more, počeo je najprije Pirej utvrđivati. Njegov 60 stadija dugi zid obuhvatio je kameniti poluotok s visinama Aktom i Munihijom i s trima zalivima: Πειραιεύς, Ζέα, Μουνυχία s kopnene

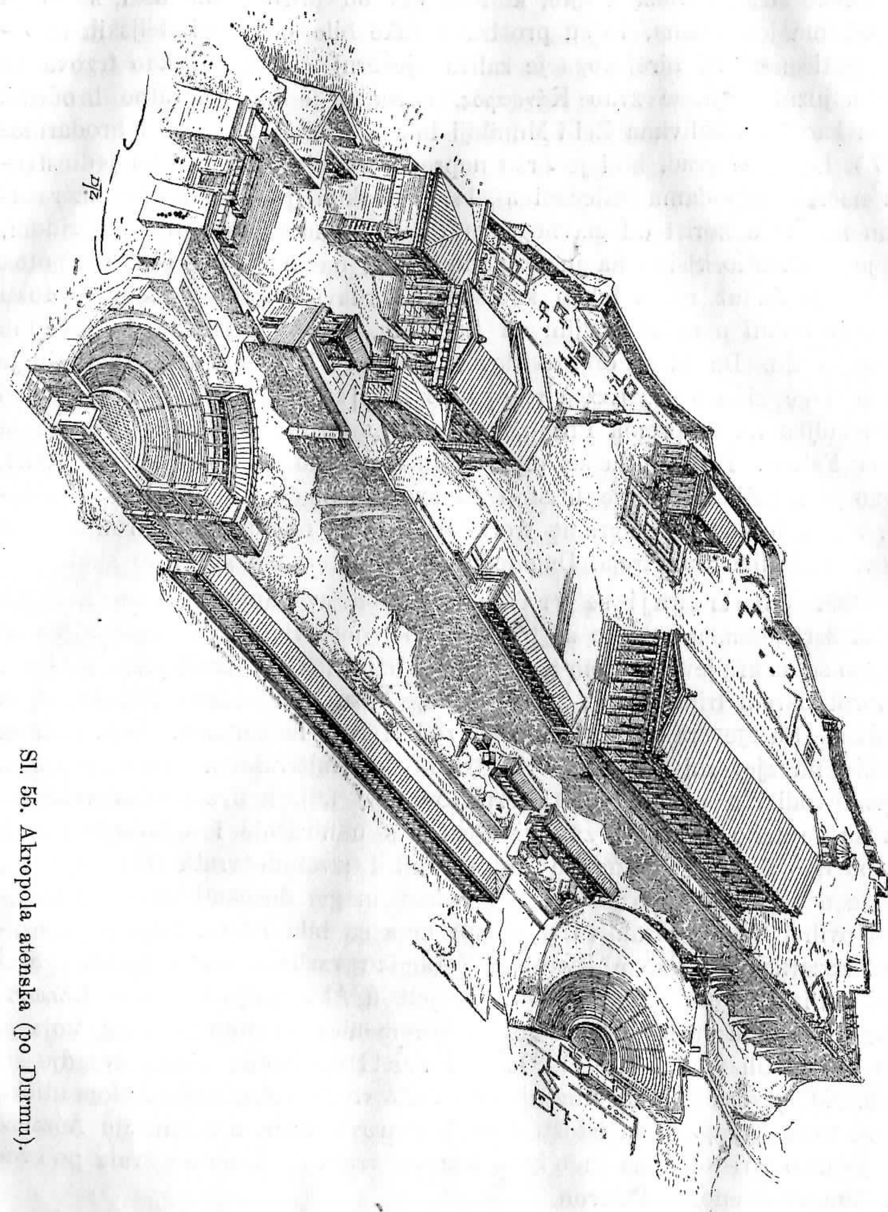
[1] Na planu Atene u Putzger-Srkuljevu Historičkom školskom atlasu krivo se razlikuje Pisistratov i Temistoklov zid. Pisistratova zida nije nigda bilo.

i s morske strane. Ulazi u njih, koji su već od prirode bili uski, suzili su se nasipima još većma, te su prostrane luke bile od neprijateljskih napadaja zaštićene. Od pirejskoga je zaliva sjeverni dio služio kao trgovačka luka, a južni, koji se zvao Κάνθαρος, određen je bio za ratne brodove. Tu su kao i na zalivima Zei i Munihiji bila gradilišta brodovâ i brodarnice (§ 77.). Lučki je grad, koji je brzo napredovao, bio sagrađen po jedinstvenom nacrtu (Hipodama Milećanina), te se širokim, pravilnim ulicama razlikovao na svoju korist od glavnoga grada. I Atena te sada opasala zidom, koji je obuhvatio visine na jugozapadu i jugu, na jugoistoku pratio je potok Ilis, koji je uzduž njega tekao kao kakav tvrđavni jarak, na sjeveroistoku morao je ostati u nekoj daljini od Likabeta, a na sjeverozapadu nije bio zavisan o tlu. Da bi se obje tvrđave, Atena i Pirej, sastavile, sagradio je Kimon duge zidove (τὰ μακρὰ τείχη ili σκέλη [krakovi]). Sjeverni je tekao od brežuljka nimfâ prema Pireju, južni od najjužnije točke utvrdnoga zida prema Faleru. Budući da se među njima nalazio otvoreni falerski zaliv, mogao je neprijatelj ondje pristati pa svezu između Atene i Pireja prekinuti. Stoga je Periklo sagradio treći, srednji zid od južnoga obronka Filopapova brežuljka do Pireja. Dug je bio prvi i treći zid svaki 40 stadija.

309. Unutrašnji se grad u to doba cvjetanja napunio krasnim javnim zgradama, a osobito se trg okružio trijemovima. Na zapadnoj strani podigao se uz kraljevski trijem trijem Zeusa Izbavitelja (Ἐλευθέριος), a njemu nasuprot Šareni trijem (στοὰ ποικίλη), kojega su slike slavile junačka djela Atenjanâ. Sa sjevera je trg zatvorao red Hermovih stupova. Kroz njih se dolazilo na sjeverni dio trga, na tržni trg. Najživahnija ulica atenska, Δρόμος, vodila je odavde k Dipilu (Δίπυλον) t. j. k dvostrukim vratima, koja su se tako prozvala zato, što su i s unutrašnje i s izvanje strane bila po dvoja vrata, a između unutrašnjih i izvanjih vrata bila je ulica, gdje je neprijatelja, ako bi u nju provalio, mogla dočekati ukrštena vatra. Izvan ovih i Svetih vrata (Ἱερὰ πύλη), koja su bila 72 m. dalje k jugozapadu, razgranale su se u izvanjem Keramiku različne ceste, kolnik (ἁμαξιτός) u Pirej, sveta cesta u Eleusinu, put u Akademiju i u selo Κολωνὸς Ἵππιος. Na svima su se nalazili grobni spomenici, osobito na onoj, koja je tekla od Svetih vrata (sl. 19.). Ostalim vratima imena nijesu svagdje sigurna. Na sjeveru je kroz Aharnjanska vrata vodio put u najveći dom atički, koji se zvao Ἀχαρναί, na istoku kroz Dioharova vrata u gimnaziju Λύκειον, gdje je učio Aristotel, na jugu kroz Itonska vrata (koja su se zvala po svetinji itonske Atene) u Faleron.

310. Kimon je stao nanovo uređivati i Akropolu (sl. 55.). Da bi dobio mjesta za hramove, raširio je površinu nasipavanjem, koje su, osobito na jugu, podupirali golemi zidovi, t. zv. Kimonovi zidovi. Na tu površinu, koja je sada izgubila značaj tvrđave pa služila samo sakralnim svrhama,

Sl. 55. Akropola atenska (po Durmu).

vodile su osim glavnoga ulaza na zapadu samo troje uske stube na sjeveru, i to kod Klepsidre (§ 306.) na sjeverozapadu, pa kod pećine Aglaurine i istočno od Erehtejona. Staromu hramu Ateninu (Hekatompedu), koji su

Persijanci porušili, sagradio se iznova samo opistodom, da bude i nadalje riznica (§ 43.). Na jugu od njega zasnovan je i počeo se graditi još prije persijskih ratova nov hram Atenin, ali su Persijanci porušili ono, što je bilo već sagrađeno, pa je istom za Perikla gradnja, kojom je upravljao Iktin, nastavljena i dovršena (od g. 447—434.). Taj hram, koji se zvao Partenon (ὁ Παρθενών: djevojački stan, v. slike 26. i 28.), bio je dorski peripter od 8 i 17 stupova, a unutrašnja mu je svetinja bila amfiprostil sa 6 stupova na svakom kraju (§ 147.). Stojeći na podlozi sa tri stube sjao je prirodnim sjajem svoje građe, pentelskoga mramora, i šarenilom bojâ, kojima je mramor bio obojen. Relijefi metopâ prikazivali su bojeve između bogovâ i Giganata, između Kentaurâ i Lapitâ, između Atenjanâ i Amazonaka, između Grkâ i Trojanaca. Istočni je zabat krasilo rođenje Atenino, zapadni natjecanje Atenino i Posidonovo oko Atike. Oko unutrašnje svetinje tekla je glasovita vjenčanica (friz), koja je prikazivala panatenejski ophod (§ 117.), a nad ulazom s istočne strane sjedili su bogovi, kojima se ophod približavao. Prednji je trijem bio zatvoren rešetkama među stupovima i pun zavjetnih darova. Kroz mjedena dvokrilna vrata ulazilo se u svetinju, koja je bila 100 atičkih stopa duga, a drveni joj je strop od četverouglastih kaseta (καλυμμάτια, isp. str. 131.) držalo po devet dorskih stupova sa svake strane, a tri pred stražnjom stijenom, tako da se svetinja dijelila na tri lađe i stražnji poprečni trijem. U dnu srednje lađe stajao je glasoviti kip Atenin od zlata i slonove kosti, 12 metara visok, koji je, kao i ostali figuralni nakit hrama, bio djelo Fidijino. Iza svega toga nalazio se posve odijeljen stražnji dio svetinje, pravi Partenon, sa stropom od kamenih kaseta, koji su držala 4 stupa. U nj se ulazilo iz stražnjega trijema, koji je kao i prednji bio rešetkama zatvoren i pun zavjetnih darova.

311. Deset godina iza Partenona počeo je graditelj Mnesiklo graditi Propileje (τὰ Προπύλαια: predvraće) (g. 437—432.). Ta je sjajna građevina zamijenila starija vrata okrenuta na jugozapad. Uzlaz je i tu, kao kod svih utvrda grčkih, na desnoj strani napadačevoj, koja je bila bez štita, zaštićivala kula. Od podnožja kule uzlazilo se k prednjemu (izvanjemu, zapadnomu) trijemu Propilejâ, koji je držalo 6 dorskih stupova, te je bio nalik na pročelje dorskoga hrama. Sa svake strane puta, koji je išao krosred trijema, stajala su po tri jonska stupa, koji su u sredini držali strop trijemu načinjen od mramornih kaseta. Iza toga trijema bila su petera vrata u jednoj stijeni, i to srednja najveća, a pokrajna sa svake strane sve manja. Prednjemu je trijemu odgovarao stražnji (unutrašnji, istočni) trijem, koji je držalo također 6 dorskih stupova, ali je bio manje dubok od prednjega, pa stoga nije trebalo stupovâ pokraj puta krosred njega. Također je prag vratâ pa pod stražnjega trijema bio nešto viši od poda prednjega trijema. Zamišljeni su bili i pokrajni trijemovi, i to dva sprijed (izvana) i dva ostrag (iznutra), ali se dovršio samo lijevi izvanji (sjeverni) kao četverouglasta

prostorija, pred kojom su stajala 3 dorska stupa; zove se pinakoteka, jer su u njemu bile smještene slike. Desni izvanji (južni) trijem nije se dovršio, jer bi bio zahvatio u svetinju Atene Nike, kojoj je hram stajao na rečenoj kuli. Ni stražnji se pokrajni trijemovi nijesu sagradili, jer bi južni bio zahvatio u svetinju Artemide Brauronske. — Malo kasnije sagrađen je pomenuti hram Atene Nike, koja se također zvala Νίκη ἄπτερος. Hram, koji je g. 1836. od sačuvane građe iznova sastavljen, jonski je amfiprostil sa 4 stupa (sl. 30.) i s relijefnom vjenčanicom (frizom). Negda je oko njega tekla kamena balustrada (ograda) urešena dražesnim relijefima, koji su prikazivali božice pobjede, kako postavljaju tropeje.

Prema ulazu stajao je na Akropoli golemi mjedeni kip Atene Promahe, koji je Fidija načinio od plijena maratonskoga. — Sjeveroistočno od staroga hrama Atenina stajao je stari hram Erehtejev, Erehtejon (Ἐρέχθειον), koji se za vrijeme peloponeskoga rata također nanovo sagradio (gotov je bio u godinama 409—407.). Imao je dvije odijeljene prostorije. Istočna, koja je bila prostil sa 6 jonskih stupova, bila je posvećena Ateni, koje je prastari sveti drveni kip u njoj stajao. Zapadna, u kojoj su se slavili Posidon i Erehtej, stajala je niže, a uz nju su se prislanjala dva trijema; onaj sa sjevera držalo je 6 jonskih stupova, a onaj s juga, koji je stajao u visini istočne prostorije hrama, dakle više od onoga sa sjevera, držalo je 6 djevojačkih kipova (Karijatide, αἱ κόραι, sl. 15.). — Jednostavna građevina bit će bila Halkoteka, oružana, koja je jamačno također za Perikla sagrađena izmedu Partenona i svetinje Artemide Brauronske. — Ostale su građevine na Akropoli iz potonjega vremena, kao podnožje g. 27. pr. Is. niže pinakoteke M. Agripi podignutoga spomenika i donja vrata (iz 2. vijeka posl. Is.), na koja se danas ulazi i koja se zovu po francuskom naučnjaku Beuléu, jer ih je on našao, ili iz našega vremena, kao muzeji na jugoistoku.

312. U 4. se vijeku gradilo poglavito na južnom obronku Akropole. Iz sjevernoga dijela grada vodila je ovamo oko istočne strane Akropole ulica οἱ Τρίποδες, koja je dobila ime od tronogâ, koji su se davali kao nagrada za opremanje ditirampskih korova, a nagrađeni su ih korezi na bogato urešenim podlogama u slavu boga Dionisa ondje izlagali (sačuvan je još spomenik Lisikratov). Tom se ulicom dolazilo u svetinju Dionisa Eleutereja s velikim kazalištem, koje je sagradio Likurgo (§ 165.). Sa zapada se uza nj prislanjala svetinja Asklepijeva, koja se također u to vrijeme sagradila. Ali najzapadnija od građevina sačuvanih ondje u ruševinama potječe istom iz carskoga vremena. To je Odeion, koji je retor Herod Atičanin u 2. vijeku posl. Is. na uspomenu svoje žene Regile sagradio.

(

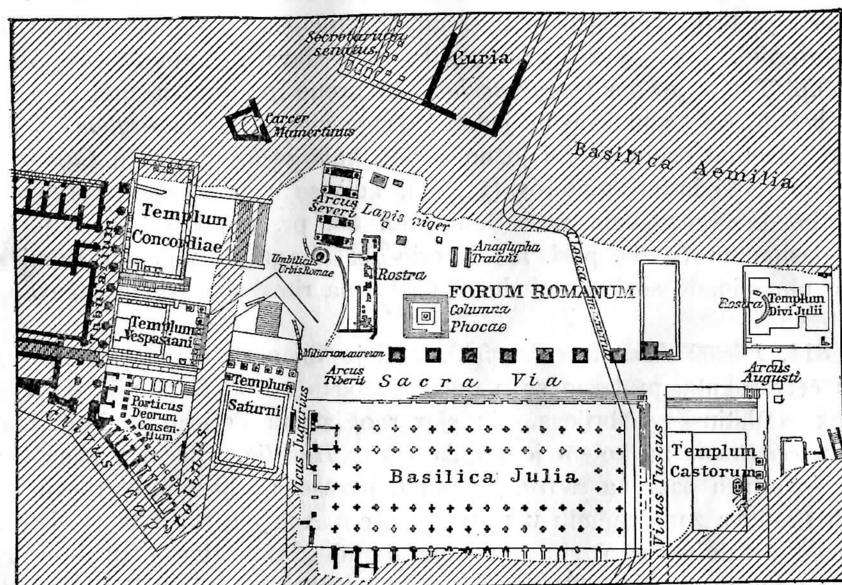
II. Grad Rim[1].

313. Rim je stajao na lijevoj obali rijeke Tibera, po prilici 25 km. od ušća njegova. Sedam je brežuljaka gradskih bilo: *mons Capitolinus*, *Palatinus*, *Aventinus*, *Caelius*, *Esquilinus*, *collis Viminalis*, *collis Quirinalis*. Kapitolinski je brijeg bio sedlom u sredini razdijeljen, te je imao dvije visine. Na sjevernoj, koja se zvala *arx*, bila je tvrđava i hram *Junone Monete* (§ 269.). Tamo je bio i *auguraculum*, otvoreno mjesto za motrenje znakova božjih. Na sedlu između jedne i druge visine bio je *asylum*, koji je po priči Romul osnovao. Na južnoj visini, koja se upravo zove *Capitolium*, stajao je veliki hram Jupiterov (§ 286.), koji se u prvoj godini republike posvetio. U građanskom ratu Sulinu (g. 83. pr. Is.) i u boju Vitelijevu s Vespasijanom (g. 69. posl. Is.) izgorio je, ali ga je napokon Domicijan sjajno obnovio, te se kao najodličnija svetinja rimskoga svijeta sačuvao do u peti vijek.

314. *Forum Romanum* (sl. 56.), koji je imao oblik nepravilna duguljasta četverokuta, protezao se u dolini jugoistočno od Kapitolija do Velije, ogranka Palatinskoga brijega. Na sjevernoj strani doticao se Fora malen prostor *comitium*, na kojem je stajala *curia Hostilia*, vijećnica senatska, i stara govornica nazvana *rostra*, jer je bila ukrašena željeznim kljunovima od ratnih brodova zaplijenjenih u ratu s gradom Ancijem (g. 338. pr. Is.). Na komiciju držale su se u staro vrijeme narodne skupštine i sudbene rasprave, a Forum je bio tada tržište, koje su okruživali tržni trijemovi *(tabernae)*. Kad su pak poradi sve većega porasta grada narodne skupštine prenesene na Forum, ostali su ondje samo dućani zlatarâ i mjenjačâ, a poslije (iza drugoga punskog rata) nastojalo se promet olakšati još tim, što su se gradile basilike. To su bili četverouglasti stupovima okruženi trijemovi, koji su služili trgovini i sudstvu. Za sudbene su se rasprave gradile i polukružne *apsīdes* s tribunalom (odrom). Cezar i August podali su onda veličajnim građevinama nov oblik Foru. Carevi su neprestano gradili na tom ponosnom mjestu, te je Forum tijekom vijekovâ stekao onaj sjajni ukras, koji se još danas u razvalinama otkritim u naše vrijeme raspoznaje.

[1] Isp. planove Rima u Putzger-Srkuljevu Historičkom školskom atlasu na listu 7.

315. Zapadnoj je kraćoj strani Fora činio kraj *tabularium* (državni arhiv) sagrađen g. 78. pr. Is. Golemo podziđe s redom arkadâ na njemu sačuvano je u današnjoj senatskoj palači (gradskoj vijećnici). Stražnjom se stijenom na tabularij prislanjao *templum Concordiae*, koji je Furije Kamilo osnovao, a Tiberije iznova sagradio. U tom je hramu, u kojem su se često držale senatske sjednice, Ciceron govorio svoj 4. govor protiv Katiline. Od hrama Vespasijanova, koji je bio do Konkordijina, stoje još tri korintska stupa s postupljem, izvrsna radnja. Uz taj se hram prislanjao *porticus Deorum consentium* (t. j. udruženih 12 glavnih božanstava) iz 4. vijeka posl. Is., koji je danas od iskopanih fragmenata opet sastavljen. Prema njemu,

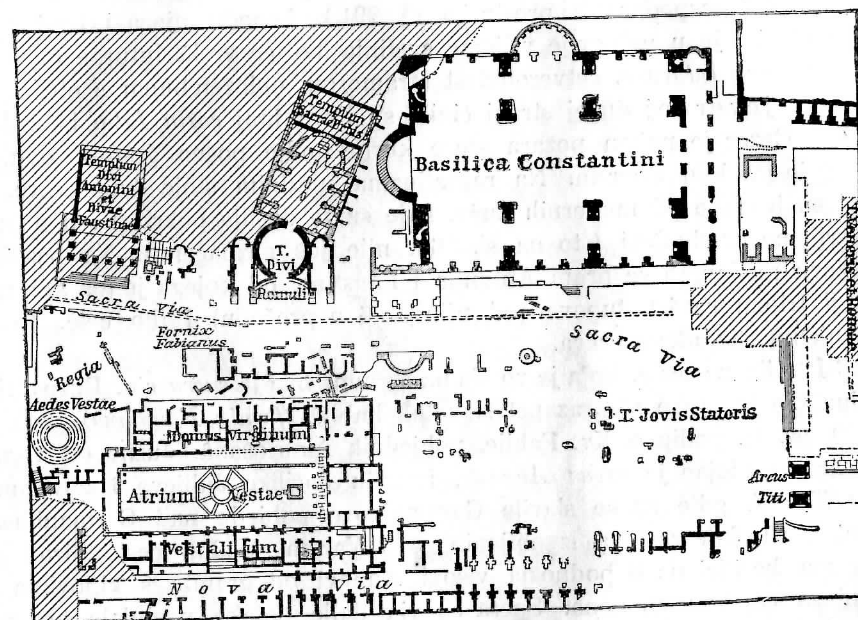

Sl. 56.a) *Forum Romanum*, zapadni dio.

cestom na Kapitolij *(clivus Capitolinus)* rastavljen, stajao je stari hram Saturnov, u kojem se čuvalo državno blago (*aerarium*, § 215.). Od njega je sačuvano 8 stupova prednjega trijema na visokom podziđu. Završivala je ovu stranu Fora govornica *(rostra)* sagrađena od Augusta. Bila je 3 m. visoka, 24 m. duga i 10 m. duboka, a ukrašena je bila brojnim počasnim spomenicima (kipovima); i na prednjoj strani, kao i stara govornica, dvjema redovima kljunovâ od brodovâ. U blizini stoje danas dvije mramorne ograde *(anaglypha Traiani)*, koje su negda jamačno krasile uzlaz na govornicu. Izvrsni relijefi prikazuju događaje na Foru. Sjeveroistočno od rostre na komiciju otkrit je nedavno četverokut od crna kamena pločnika, možda mjesto,

gdje je po predaji starine crn kamen *(lapis niger)* označivao grob Romulov. Pod njim se nije našao grob, nego podziđe prastara žrtvenika s najstarijim latinskim natpisom, što nam je sačuvan. Do rostre je stajao *miliarium aureum*, miljokaz postavljen od Augusta, od kojega su se brojile daljine na državnim cestama. Prema njemu je Konstantin s druge strane rostre postavio *umbilicus Romae*, koji je označivao središte grada. Slavoluk s trojim vratima do rostre, koji je Septimije Sever na uspomenu svojih ratova s Parćanima g. 203. posl. Is. sagradio, sačuvan je osim šesteropregnih kola, na kojima je car stajao. I ostaci jednoga od najstarijih spomenika rimskih, tamnice *carcer Mamertinus*, sačuvani su u sjeverozapadnom uglu Fora pod

Sl. 56.b) *Forum Romanum*, istočni dio.

crkvom. Tamnica, isprva bunar (stoga se zvala *Tullianum*, od riječi *tullii*: svodovi bunarski), imala je više podzemnih prostorija. Ispod nje je bila prostorija s rupom u stropu, gdje su se zločinci ubijali (tu je poginuo Jugurta i drugovi Katilinini). Blizu tamnice vodile su *scalae Gemoniae* na For, koji je bio niži. Na njih su se bacala tjelesa onih, koji su pretrpjeli smrtnu kazan.

316. Južnu su dužu stranu zapremale dvije građevine: *basilica Iulia*, koju je Cezar osnovao, a August raširio, i rastavljen od nje cestom *(vicus Tuscus)* hram Kastora i Poluksa. Hram je sagrađen od zahvale, što su

Dioskuri pomogli izvojevati pobjedu nad Latinima na jezeru Regilskom (g. 484.), a Tiberije ga je nanovo sagradio od mramora. Od njega stoje još tri krasna, bogato urešenim postupljem spojena stupa i temelji. Stup blizu basilike Julijeve podignut g. 608. posl. Is. u slavu istočnorimskomu tiraninu Foki posljednji je spomenik iz starine.

317. Na istočnoj kraćoj strani završivao je Forum hram Cezarov, koji je August sagradio na mjestu, gdje je Cezarovo tijelo spaljeno. Pred njim je bila govornica *(rostra)*, koju je bio Cezar onamo prenio. Iza hrama je stajala *regia*, ured velikoga svećenika (*pontifex maximus*, § 289.). Južno od nje protezala se svetinja Vestina, okrugli hram božičin i manastir Vestalaka *(atrium Vestae)*, koji se sastojao od velikoga stupovima okružena dvorišta, ćelijâ i gospodarskih prostorija (§ 291.). Između njega i Kastorova hrama otkrita je u najnovije vrijeme svetinja božice vrelâ Juturne (§ 281.) i u njoj *lacus Iuturnae*, četverouglast mramorom obložen bunar s otočićem.

Na sjevernoj dužoj strani činila su Foru kraj *curia Iulia* i *basilica Aemilia*. Cezar je nakon požara stare kurije ondje počeo graditi novu, a August je gradnju dovršio. Na razvalinama njezinim stoje dvije crkve, a ostaci su basilike od modernih kuća, koje su je doslije pokrivale, u najnovije vrijeme oslobođeni (što na sl. 56.a nije još naznačeno). Na basiliku Emilijevu prislanjao se hram Antonija i Faustine, od kojega je još sačuvan prednji trijem sa 10 stupova (od njih je 6 u pročelju) i dio cele. Inače je u njemu sagrađena crkva.

318. Glavna cesta, koja je vodila na Forum, bila je *sacra via*. Blizu atrija Vestina bio je preko nje razapet slavoluk Fabijâ *(fornix Fabianus)*, koji je g. 120. pr. Is. podigao Kv. Fabije, pobjednik Alobrožanâ. Južno od Cezarova hrama stajao je *arcus Augusti*, između basilike Julijeve i govornice *arcus Tiberii*, gdje su se slavile Germanikove pobjede nad Germanima i povratak rimskih zastava izgubljenih pod Varom. Uzduž ceste dizali su se prema basilici na 8 podnožja visoki stupovi od granita s kipovima iz potonjega carskog vremena. Sacra se via dalje polako uspinjala krosred Velije, koja je nastavljala Forum, pokraj okrugloga hrama, koji je car Maksencije svomu sinu Romulu sagradio, i goleme basilike Konstantinove, koje ostaci pripadaju među najznatnije ruševine rimske. Tu se dizao preko nje slavoluk Titov, urešen krasnim relijefima, koji su prikazivali cara na trijumfatorskim kolima i vojnike s plijenom iz rata s Judejcima. Blizu je stajao jedan od najvećih i najsjajnijih hramova rimskih, hram Venere i Rome, koji je car Hadrijan g. 135. posl. Is. sagradio,

319. Onda je sacra via dostizala golemu građevinu, koja se upravo zvala *Amphitheatrum Flavium*, a u srednjem se vijeku prozvala *Colosseum*. Sagradili su je Vespasijan i Tit (g. 80.). Amfiteatar je imao oblik elipse, kojoj su premjeri iznosili 187·7 i 155·6 m., bio je 48·5 m. visok, a obuhvaćao

je 50.000 gledalaca. Arenu dugu 85·7 m., a široku 53·6 m., okruživao je visok zid. U otkritom dijelu njezinu nalaze se pod podom komore i kavezi za divlje životinje i mnogo zidovâ i lukovâ, koji su arenu podupirali ili pripadali spravama, kojima se iznosilo ono, što je za prikazivanje potrebno bilo. Najdonji red sjedištâ *(podium)* bio je određen za počasna mjesta carskoj porodici, najvišim činovnicima i Vestalkama. Onda su se dizala dva kata *(maenianum)* mramornih i jedan drvenih sjedišta. Odozgo je bio trijem i na njegovu krovu stajaća mjesta za prostije gledaoce. Izvanji je zid prema unutrašnjem uređenju imao 4 kata, od kojih je prvi bio urešen dorskim, drugi jonskim, treći korintskim polustupovima. Četvrti je kat imao prozore i pilastre korintskoga sloga; također su bile tu učvrštene motke, na kojima se mogao preko gledališta razapeti (platneni) krov. Donja tri kata činili su lukovi; najdonje su arkade služile kao vrata, te su bile označene brojevima (1 do 76). Kroz njih se hodnicima ispod sjedištâ dolazilo k stubama, koje su vodile k sjedištima. Četiri su glavna ulaza bila na krajevima jednoj i drugoj osi elipse. Danas je sačuvana po prilici trećina građevine.

Blizu Koloseja stoji jezgra od opeke krasnoga vodoskoka *(meta sudans)*, koji je Domicijan sagradio, a sjeverno odatle ostaci velikoga podnožja, na kojem je negda stajao pozlaćen kolosalni kip Nerona kao sunčanoga boga. Na cesti, koja tu ulazi u cestu sacra via, diže se trovratni slavoluk Konstantinov, sagrađen na uspomenu njegove pobjede nad Maksencijem. Kipovi i relijefi, što ga ukrase, uzeti su ponajviše od starijih građevina, jer to vrijeme nije više moglo stvarati dostojna umjetnička djela.

320. Na Palatinskom brijegu bilo je prvo naselje u Rimu *(Roma quadrata)*, te je zidovima njegovima nađen mnogi trag. Starinske su svetinje tu opominjale na osnivanje grada, tako *Lupercal*, pećina Faunova, gdje je po priči vučica dojila Romula i Rema (§ 278.), pa *casa Romuli* pokrita trskom. Za vrijeme republike stanovali su na Palatinu bogati građani; jedna kuća, po svoj prilici Livije, matere Tiberijeve, još je sačuvana; za carevâ napunio se brijeg sjajnih građevina carskih. August je prvi sagradio palaču i glasoviti hram Apolonov na uspomenu bitke kod Akcija; u njemu je bilo remek-djelâ umjetnosti, a uza nj knjižnica latinska i grčka. I Tiberije je tu stolovao. Onda su Flavijevci, osobito Domicijan, Augustovu palaču s najvećim sjajem izgradili. Od potonjih je careva Septimije Sever građevine raširio prema jugoistočnom uglu brijega i sagradio golem trijem od više katovâ *(Septizonium)*, koji je arhitektonski završivao cestu *via Appia*.

321. U dolini između Palatina i Aventina bio je prastari *circus maximus*. Građevina, koja je po priči sagrađena za kraljevâ, a Cezar ju je povećao i načinio sjedišta od kamena, dok su je carevi sve sjajnije ukrašivali, iščezla je do neznatnih tragova. Kako su bila udešena trkališta, pokazuje cirk, koji se u razvalinama mjesta Bovillae blizu Rima otkrio. Oko

trkališta, koje je kod rimskoga cirka bilo dugo oko 600 m., a široko oko 100 m., dizala su se sjedišta u terasama. Na jednom kraju, gdje je bio ulaz i dvije krajne kule *(oppida)*, stajale su ograde *(carceres)* za kola. Na suprotnom polukružnom kraju bila je *porta triumphalis*. Posred trkališta tekao je nizak, kipovima, stupovima i dvjema obeliskima ukrašen zid *(spina)*, kojemu su na krajevima stajala po tri čunasta stupa *(metae)* na posebnom podnožju.

Pred cirkom je bio *forum boarium* (marvinski trg). Od građevinâ, koje su negda trg krasile, sačuvane su mnoge, a među njima *Ianus Quadrifrons*, četverovratni spomenik na četveropuću iz potonjega carskog vremena (§ 271.).

322. Uz *Forum Romanum* prislanjali su se na sjeveru fori prvih careva, koji pripadaju među najljepše spomenike carskoga vremena. Na foru, koji je Cezar sagradio, stajao je hram božice *Venus Genetrix*, pramatere julijskoga roda, koji je Cezar u bitki kod Farsala zavjetovao. Hram posvećen bogu *Mars Ultor* sagradio je od zahvale za pobjedu kod Filipâ August na svom foru, koji je bio do Cezarova, a okruživali su ga visoki zidovi; od toga su hrama sačuvani još ostaci velike ljepote. Istočno od toga fora sagradio je Vespasijan for i ukrasio ga hramom posvećenim božici *Pax*, gdje je bilo blago iz hrama jerusalimskoga. Među tima je forima bio *forum Nervae* s hramom Minervinim, koji je počeo graditi Domicijan; budući da se njim prolazilo na Forum Romanum, zvao se *forum transitorium*. Sve te građevine prestizao je sjajem i veličinom *forum Traiani*, koji se sa zapada prislanjao uz forum Augusti. Ispod slavoluka dolazilo se na otvoren, trijemovima okružen prostor, do kojega je stajala golema *basilica Ulpia*. Iza nje se dizao trijumfalni stup Trajanov, na kojem su zavojito u vis tekli relijefi s prizorima iz dačanskih ratova. Na dobro sačuvanom stupu stoji danas kip apostola Petra. Sa svake su strane bile dvorane s grčkom i latinskom knjižnicom. Završivao je taj for hram Trajanov, koji je sagradio Hadrijan.

323. Nizina tiberska sjeverno od Kapitolija, *campus Martius*, bila je izvan međe *(pomerium)* gradske. Martovo je polje služilo za narodne skupštine i za tjelesne i ratne vježbe. S vremenom, osobito od Augusta, sagrađeno je na njemu više sjajnih građevina. Već g. 221. pr. Is. sagrađen je *circus Flaminius*, a blizu njega je stajao *templum Bellonae*, u kojem se sastajao senat, kad je s vojskovođom pobjednikom, koji kao vojskovođa nije smio unići u grad, raspravljao o trijumfu (§ 237.). Sjeverozapadno od cirka sagradio je Pompej (g. 55. pr. Is.) prvo kazalište od kamena. Na stražnju stranu pozornice prislanjali su se trijemovi, koji su se s nasadima izmjenjivali i mnoštvom kipovâ ukrašeni bili. Tu je bila i dvorana za sjednice senatske *(curia Pompeii)*, gdje je Cezar umoren. Blizu su bila druga dva kazališta rimska, od kojih je jedno sagradio Balbo, prijatelj Augustov, a

drugo, od kojega su sačuvani znatni ostaci, sâm August i prozvao ga po svom nećaku Marcelu.

324. Rimsko je kazalište imalo povišenu pozornicu, dok su u grčkom glumci stajali u orhestri (§ 165.). Gledalište *(cavea)* bilo je polukružno. Sjedišta, koja su se koncentrički dizala, dijelili su prilazi na klinaste odjele *(cunei)*, a ophodi *(praecinctiones)* na katove. Iza posljednjega sjedišta tekao je oko gledališta trijem, kojemu je krov odgovarao visini pozorišne zgrade. Orhestra je bila određena za počasna sjedišta senatorima; na prvim su sjedištima sjedili vitezovi. Pozornica *(scaena, pulpitum)* bila je velika i široka, jer su Rimljani voljeli sjajna prikazivanja. Završivala se stijenom, koja je bila razdijeljena na više katova i bogato urešena arhitektonskim i plastičkim uresom. Preko gledališta moglo se za zaštitu od sunca razapeti jedro. Rimska je pozornica imala i zastor, koji bi se u početku prikazivanja spustio u dubinu, a na kraju digao.

Nedaleko od kazališta Marcelova stajao je sjajan *porticus Octaviae*, koji je obuhvaćao hramove Jupiterov i Junonin; August je građevinu sagrađenu od Metela (g. 149. pr. Is.) raširio i dao joj ime svoje sestre Oktavije. Duguljastu građevinu sjeverno od cirka Flaminijeva, trijem od mramora, sagradio je Cezar *(saepta Iulia)* i odredio za narodne skupštine. Glasove su *diribitores* brojili u obližnjoj tako isto sjajnoj građevini, koja se po tome zvala *diribitorium*.

325. U susjednom dijelu Martova polja sagradio je zet Augustov, M. Vipsanije Agripa, sjajne javne građevine. *Basilica Neptuni*, koju je okruživao *porticus Argonautarum*, opominjala je na pomorske njegove pobjede. Sagradio je i prve toplice *(thermae)* u Rimu, kojima su sjaj još prestizale one, što su ih sagradili Trajan i Konstantin, a osobito Karakaline i Dioklecijanove, koje su u golemim razvalinama sačuvane.

Terme su sadržavale prostorije za znojenje pa tople i hladne kupelji. Iz sobe za svlačenje *(apodyterium)* dolazilo se u *tepidarium*, gdje bi se u toplom zraku tijelo namazalo i strugačem *(strigilis)* ostrugalo. Onda bi se došlo u toplu kupelj *(caldarium)* ili u znojnu kupelj *(Laconicum)*, a zatim u hladnu kupelj *(frigidarium)* ili u plivaonicu *(piscina)*. Napokon bi se tijelo dobro otrlo pa opet namazalo. Ložile su se prostorije vrućim zrakom, koji se navodio u šupljine, što su bile pod podom i u stijenama. S termama su često bile u savezu kojekakve naprave nalik na grčke gimnazije za tjelesne vježbe, igre i zabavu.

Građevine Agripine na Martovu polju završivao je na sjevernom kraju terama *Pantheon* (τὸ Πάνθειον: hram posvećen svima bogovima), koji je u novogradnji Hadrijanovoj sačuvan, te pripada među najveće ukrase današnjemu Rimu. Golema okrugla građevina ima 8 udubina; jedna čini ulaz, druge, naizmjence četverokutne i polukružne, bile su negda ukrašene kipo-

vima bogovâ. Kube je preko 43 m. široko, a čitava je građevina isto toliko i visoka. Kroz otvor na vrhu, koji je 9 m. širok, ulazi u hram svjetlost. Svod je ukrašen sa pet redova kasetâ (v. str. 131.), koje su negda bile ukrašene pozlaćenim tučem. Predvorje 33 m. široko i 13 m. duboko drži 16 korintskih stupova od granita, 8 stupova stoji u pročelju, a ostali čine 3 lađe, od kojih se pokrajne završuju s polukružnim udubinama, gdje su negda stajali kipovi Augustov i Agripin. Na stupovima je postuplje, na kojem stoji golem zabat, a iza njega još i drugi.

326. Od građevinâ carskoga vremena, koje su sjeverni dio Martova polja krasile, stoji još trijumfalni stup cara Marka Aurelija. Relijefi prikazuju prizore iz ratovâ s Markomanima i drugim germanskim narodima. Carev je kip na stupu zamijenio kip apostola Pavla od tuča. Na cesti *via lata,* koja je prema sjeveru vodila k Flaminijevim vratima (današnji corso), sagradio je August g. 13. pr. Is. od zahvalnosti, što je nastao mir u svima provincijama, žrtvenik *Ara Pacis Augustae*, koji je stajao usred prostora okružena krasnim mramornim stijenama pred kipom božice mira. Ostaci spomenika ukrašeni lijepim relijefima tako su potpuno sačuvani i sabrani, da se žrtvenik može iznova sagraditi. Dalje k sjeveru stajao je vrtovima okružen *Mausoleum Augusti*, grobnica careva i mnogih članova njegove porodice. Na golemom podziđu, u kojem su bile grobne komore, dizao se u terasama čempresima zasađen hum. Na vrhu je stajao kolosalni kip Augustov.

327. Na desnoj strani Tibera protezali su se uz podnožje brijegâ *mons Ianiculus* vrtovi Cezarovi, koji su po njegovoj oporuci postali svojina naroda. Sjeverno odatle na podnožju brijega *mons Vaticanus* bili su vrtovi Agripinini. Ondje je započeo sin Agripinin Kaligula graditi *circus Cai et Neronis,* koji je Neron dovršio; tu su se najprije stali goniti kršćani (g 65. posl. Is.). Blizu rijeke je stajala grobnica Hadrijanova i nasljednika njegovih, *Mausoleum Hadriani.* Golemi je spomenik bio tako isto udešen kao Augustov. Iz podsjedanjâ Gotâ i divljih bojeva srednjega vijeka, u kojima je služio kao tvrđava, sačuvano je samo četverouglasto podziđe i okrugli zid na njemu; danas se zove „anđeoska tvrđava“. K mausoleju je vodio najznatniji most rimski, *pons Aelius*, koji je također Hadrijan sagradio, a donekle je sačuvan. I od dvaju mostova, koji su otok tiberski s obalom spajali, još se upotrebljava onaj, što ga je sagradio L. Fabricije (g. 62. pr. Is.). Na otoku tiberskom, koji je u obliku broda obzidan, bio je hram Eskulapov.

328. Među najveće građevine rimske pripadali su vodovodi *(aquae ductus).* Oni su ili pod zemljom ili po velikim lukovima, koji su preko brdâ i dolinâ prelazili, u cijevima ili u zidanim kanalima dovodili vodu često iz velikih daljina. Četiri od tih vodovoda dostaju još danas, da Rim oskrbljuju obilnom vodom. Najstariji je vodovod sagradio Apije Klaudije Cek *(Caecus)*;

najbolju su vodu davale *aqua Marcia,* sagrađena g. 144. pr. Is., i *aqua Claudia,* koju je car Klaudije dovršio, a duga je bila gotovo 70 km. Također su najvećega divljenja dostojni podzemni kanali za odvodnjivanje grada, koji se krivo pridijevaju kraljevima. Kanali su presijecali močvarne nizine i sakupljenu vodu glavnim kanalom odvodili u Tiber. Taj je glavni kanal *(cloaca maxima)*, koji presijeca Forum, u duljini od 320 m. sačuvan. Svod, isprva 3 m. visok, u koji su u razmacima od 3·5 m. umetnuti lukovi, pokriva kanal, koji je po prilici 6 m. širok.

329. Prvo utvrđenje grada pridijeva tradicija kralju Serviju, ali pripada, kao i cloaca maxima, u kasnije, republikansko vrijeme. Zid, koji je u malim ostacima sačuvan, opasivao je stari grad sa svih strana, samo na ravnoj istočnoj strani zamjenjivao ga je nasip i jarak *(agger Servii).* Grad se dijelio na 4 regije (predjele): *regio Suburana, Palatina, Esquilina, Collina.* Poslije drugoga punskog rata prešao je Rim stare utvrde, a od Augusta dijelio se na 14 regija. Nov se zid sagradio opet istom za Aurelijana i Proba. Zid gotovo 19 km. dug, s izvanje strane po prilici 17 m. visok, obuhvaćao je osim 7 brežuljaka još *mons Pincius* na sjeveru grada, koji se zvao i *collis hortorum* poradi krasnih vrtova Pompejevih, Lukulovih i Salustijevih, pa preko Tibera visinu *Ianiculum.* Zid je imao 381 kulu i 378 dijelova zida, koji su ih spajali, te je na lijevoj obali Tibera gotovo posve sačuvan. Na unutrašnjoj strani zida bili su presvođeni lukovi, koji su sa strane bili probiti, te su činili kao galeriju, kuda su se branitelji mogli kretati na ona mjesta, koja su bila u opasnosti.

330. Od vratâ Aurelijanova zida bila je najznatnija *porta Praenestina*, koja se sada zove *Porta maggiore* (na istoku). Na dvoja su vrata ulazile dvije ceste, koje su se tu sastajale, *via Praenestina* i *via Labicana.* Nad lukovima dižu se 3 natpisima ispisane atike, od kojih dvjema gornjima prolaze dva vodovoda *(aqua Claudia* i *Anio nova).* O mjestima i imenima ostalih vrata upućuje plan Rima. Od njih su na sve strane vodile izvrsne rimske vojničke ceste, kojih tvrdina i ljepota još ni danas nije prestignuta. Najstarija je i najglasovitija *via Appia,* koja je vodila na jugoistok u Kapuu; sagradio ju je g. 442. pr. Is. censor Apije Klaudije, a poslije je produžena do Brundisija. Pored nje su najznatnije *via Flaminia,* koja je vodila na sjever u Arimin, a otuda ju je *via Aemilia* nastavljala do Akvileje, i *via Aurelia,* kojom je išao promet u Genuu. Na tima su cestama za državnu poštu *(cursus publicus)*, koju je August stvorio, u potrebnim razmacima bile sagrađene preprege *(mutationes)* i konaci *(mansiones).* Ta je pošta služila samo za otpremanje vladinih vijesti i činovnikâ, koji su putovali.

